

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF THE NEAR EAST UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF THE NEAR EAST UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY
ISSN: 2148-6026.

Yakın Doğu Üniversitesi Adına Sahibi
Owner on Behalf of Near East University
Dr. Suat İrfan GÜNSEL

Onursal Editör | Honorary Editor
Prof. Dr. Ümit HASSAN (Rektör/President)

Editör | **Editor in Chief**
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK
capakibrahim@hotmail.com

Editör Yrd. | **Co-Editor**
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
mehmet_mahfuz@yahoo.com

Yayın Kurulu | **Editorial Board**
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK, Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ,
Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT, Prof. Dr. Ümit HASSAN,

Danışma Kurulu | **Advisory Board**
Prof. Dr. Mümtaz ALİ (International Islamic University, MALEZYA)
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (Yakın Doğu Üniversitesi Öğretim Üyesi, KKTC)
Prof. Dr. Talip ATALAY (K.K.T.C. Din İşleri Başkanı, KKTC)
Prof. Dr. Muhammed BABAAMMİ (Metodoloji Enstitüsü Müdürü, CEZAYİR)
Prof. Dr. İsmail BARDHİ (Dean School of Islamic Theology of Skopje, ABD)
Prof. Dr. Şenol BEKTAŞ (Yakın Doğu Üniversitesi Rektör Yardımcısı, KKTC)
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK (Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı, KKTC)
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ (Uluslararası Balkan Üniversitesi Rektörü, MAKEDONYA)
Prof. Dr. Enis HURŞİT, (Refah Üniversitesi Rektörü, PAKİSTAN)
Prof. Dr. Ali KARADAĞI, (Katar Üniversitesi, KATAR)
Prof. Dr. Raşit KÜÇÜK (Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR (T.C. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ömer ÖZSOY (Frankfurt Üniversitesi ALMANYA)
Prof. Dr. Burhanettin TATAR (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hasan Kamil YILMAZ (T.C. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı, TÜRKİYE)
Doç. Dr. Recep DURAN (Yakın Doğu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, KKTC)
Doç. Dr. Hakan OLGUN (İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muhammed REYYAN, (Ürdün Üniversitesi, ÜRDÜN)
Doç. Dr. Mehmet ÜMİT (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Yusuf SUIÇMEZ (Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Yönetim Yeri | **Head Office**
Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Email: ilahiyatdergi@neu.edu.tr; mehmetmahfuz@gmail.com

Baskı/Printing: Yakın Doğu Üniversitesi Matbaası/Ocak 2015

Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi yılda iki defa yayın yapan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan yazılar izin alınmadan kısmen ya da tamamen başka bir yerde yayınlanamaz. | The Near East University Journal of the Faculty of Theology is a bi-annual peer reviewed journal. All responsibility originating from articles and other texts published in the journal belongs to the author. It is not permissible to partially or entirely reproduce any text or article published in the journal.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	5
ÖNSÖZ	7
Hakan OLGUN MORMONS IN THE LIGHT OF THE OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS: THE AWARENESS OF THE RELIGIOUS DIVERSITY AT THE AGE OF CRISIS	11
İbrahim ÇAPAK YAHYA B. 'ADİ VE NASİRÜDDİN TUSİ'YE GÖRE KÂMİL İNSAN.....	23
Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ KÜFE'NİN YETİŞTİRDİĞİ MÜTEBAHHİR BİR ÂLİM: İMAM AZAM EBÜ HANİFE NUMAN B. SABİT (Ö: 150 H.).....	33
Muhammed Usman ALİ TEMPLES OF KATAS: THEIR HISTORICAL AND RELIGIOUS SIGNIFICANCE	49
Halil İbrahim BULUT SEMÂVİ DİNLERİN ORTAK AHLAK İLKELERİ YA DA EVRENSEL DEĞERLER.....	65
İdris SÖYLEMEZ EDEBİYATIMIZDA EHL-İ BEYT SEVGİSİ ÇERÇEVESİNDE SEYFULLAH NİZAMOĞLU DİVANI.....	83
Mustafa HİZMETLİ HZ. ALİ-MUÂVİYE YAZIŞMALARI VE İSLÂM TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ	97
Joseph-Gabriel BAUDOUIN LA SOCIOLINGUISTIQUE. LE GENRE ES-İL UN FAIT SOCIÉTAL OU LINGUISTIQUE.....	113
Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ MAHFUZÂT: CİBUTİ VE "AFRİKA'DA TÜRKLER SEMPOZYUMU"	137

TAKDİM

Fakültemiz 2011-2012 eğitim ve öğretim yılında eğitime başlayan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilk ve tek İlahiyat Fakültesidir. Bu durum fakültemizin ne kadar önemli olduğunun ve sorumluluğumuzun ne kadar fazla olduğunun göstergesidir. Bu nedenle fakültemizi hem kültürel hem de akademik açıdan zenginleştirme çabası içerisindeyiz. Nitekim fakültemiz tarafından her hafta birikimlerini öğrencilerimizle paylaşmak üzere seçkin bilim adamlarının katılımı ile bir konferans ya da panel düzenlenmektedir. Fakültemizin hedefi sadece öğrencilerimizi yetkin halde yetiştirmek değil, özelde Kıbrıs'ımıza genel de insanlığa faydalı olmalarını sağlamaktır. Bu amaçla dekanlığımızın girişimi ve üniversitemizin katkısı ile Kıbrıs İslam Tetkikleri Merkezi Kuruldu. Bu merkez yayın yapmanın yanı sıra bir takım seminer programları da düzenlemeyi hedeflemektedir. Merkezin ilk yayını Prof. Dr. Mehmet ŞEKER'in yazdığı ve Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ'in editörlüğünü yaptığı *Osmanlı Belgelerinde Kıbrıs Meryem Ana Kıkko Manastırı* adlı eser olacaktır. Söz konusu eser çok yakın bir zamanda okurlarına sunulacaktır. Ayrıca merkezin altı ayda bir yayınlanacak akademik bir dergi çıkarma çalışması bulunmaktadır. Nasip olursa bu dergimiz de yakın zamanda okuyucusu ile buluşacaktır. Yukarıda da dikkat çektiğimiz gibi elinizdeki fakülte dergisi, hedeflenen çalışmalardan sadece bir tanesidir. Dergimiz uluslar arası kriterlere uygun hakemli bir dergidir. Bu sayısı olduğu gibi bundan sonraki sayılarında nitelikli makalelerle dolu olmasını arzuluyor. Ayrıca en kısa zamanda dergimizin uluslar arası indeksler tarafından taranması için girişimlerde bulunmayı planlamaktayız. Araştırma Merkezinin Dergisi ile İlahiyat Fakültesi Dergisinden sorumlu olan Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ'e gerek bu iki yayının çıkması için harcadığı özverili gayret gerekse *Osmanlı Belgelerinde Kıbrıs Meryem Ana Kıkko Manastırı* için yaptığı anlamlı katkıdan dolayı teşekkür ederken, bu süreçte her türlü katkıyı sağlayan Üniversitemizin Kurucu Rektörü Dr. Suat İ. GÜNSEL'e, Rektörümüz Prof. Dr. Ümit HASSAN'a, Üniversite Mütevelli Heyeti Başkanımız Doç. Dr. İrfan S. GÜNSEL'e ve Rektör Yardımcımız Prof. Dr. Şenol BEKTAŞ'a da şükranlarımı sunar, derginin hayırlara vesile olmasını dilerim....

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK
Dekan

ÖNSÖZ

Değerli okurlar

Yeni ve dinamik bir dergi ile karşınızda olmanın heyecan ve mutluluğunu yaşıyoruz. Kıbrıs'ın İlahiyat sahasındaki ilk akademik dergisi olan *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (YDUİLAF)* kendisine, Türkiye'nin yanı sıra dünyanın muhtelif coğrafyasında üretilen bilimsel bilgiyi ilgilenenlerine ulaştırmayı hedef olarak seçmiş olmakla birlikte asıl amacı Kıbrıs'ta üretilen ilmi çalışmaları dünyaya açmaktır. Zira Kıbrıs İslam ve Müslümanlarla on beş asır önce yani Hz. Peygamberin vefatından birkaç on yıl sonra, Hz. Osman döneminde, tanışmıştır. Bu dönemde kucağını ilk Müslümanlar olan ashaba açan Kıbrıs, hala bağrında bu yiğit kitleden bazı zevatı ağırlamaya devam etmenin haklı gururunu yaşamaktadır. Müslümanlarla tanışmasından itibaren İslam medeniyetine kendi mütevazı birikimiyle katkı sağlamaya da çalışan Kıbrıs, özellikle Harun er-Reşid döneminde, Bağdat'tan buraya gönderilen zevata teslim ettiği kitaplar aracılığıyla sahip olduğu bilimsel birikimi o günün özgür dünyasıyla paylaşmaktan çekinmemiştir. Beytu'l-Hikme'ye konan hatta bir kısmı tercüme edilen bu eserlerin İslam felsefesi, tıbbi ve farmakolojisinin gelişimine katkı sağladığı izahattan vareste bir konudur. Kıbrıs ondan sonraki dönemlerde de birikimini bilim aşığı dünya ile paylaşmayı seçmiştir. Nitekim Osmanlı döneminde özellikle yetiştirdiği, "Kıbrisi" nisbeli mütebahhir bilgeleriyle duruşunu muhafaza etmiştir. Kıbrıs, Osmanlı sonrasında ilahiyat sahasında üretilen bilimsel bilgi noktasında biraz durgunluk yaşamış olsa da bağımsızlığını elde ettikten sonra hızla bu sahada hak ettiği noktaya doğru ilerlemektedir. Bu gün giderek bir eğitim adası haline gelmekte olan Kıbrıs, dünyanın değişik ülkelerinden gelen binlerce öğrenciye ev sahipliği yapmakta ve bunları eğiterek dünyanın daha iyi yarınlarına hazırlanmasına katkı sağlamaktadır. Kuşkusuz bu öğrencilerin içerisinde İlahiyat talebeleri de vardır. Bu gün tamamı Türkiye ve Kıbrıs'tan olsa da yakın zamanda bu öğrencilerin arasında başta İslam ülkeleri olmak üzere değişik ülkelerden gelecek olan öğrenciler de yer alacaktır. Aynı şey hocaları için de geçerlidir. Nitekim yakın gelecekte dünyanın değişik ülkelerinden birçok hocanın bu ilim ve irfan yuvasında çalışacak, bir taraftan öğrenci yetiştirirken, diğer taraftan da sahih dinî bilginin üretilmesine katkı sağlayacaktır.

İşte bu hedefinden dolayı dergimiz, sadece bugünün İlahiyat Fakültesinin eğitim dili olan Türkçe ile yazılan makaleleri değil aynı zamanda yakın gelecekte değişik ülkelerden fakültemize gelecek hoca ve öğrenciler tarafından da tekellüm edilecek olan dillerde de makale kabul etmeyi bir perspektif olarak benimsemiştir. Bu vesileyle ilk sayısından itibaren Türkçe'nin yanı sıra Arapça, İngilizce ve özellikle Afrika ülkelerinin birçoğunun resmi dili olan Fransızca yazılar da kabul edilmiş ve neşredilmeye başlanmıştır.

Yılda iki sayı olarak çıkmayı hedefleyen dergimiz Türkiye'de bilimsel bilgi üreten kurumların üst şemsiyesi olan YÖK tarafından belirlenen kıstaslara uygun olarak çıkmayı düşünmektedir. Bu nedenle de ilk sayısından itibaren TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından benimsenen teknik ve ilmi kriterleri esas almıştır. Nitekim dergiye gelen –gezi notları, sempozyum, konferans ve panel değerlendirmeleri, kitap ve makale tanıtım, tahlil ve tenkitleri dışındaki- akademik çalışmaların tamamının iki hakemin onayı alınmadan yayınlanmamasına karar vermiştir. Kısa süre içerisinde başta Türkiye'deki ULAKBİM olmak üzere uluslararası indeksler tarafından taranan bir yayına dönüşmeyi amaçlayan YDUİLAF, makale kabul koşullarını da bendeniz tarafından kurulan ve yıllardır editörlüğünü yürüttüğüm İslami İlimler Dergisi'nden yardım alarak belirlemiş ve derginin sonuna da koymuştur.

Dergimizin bu sayısında ikisi İngilizce biri Fransızca ve diğerleri Türkçe olmak üzere sekiz makale ile bir adet gezi notlarıyla süslenmiş sempozyum değerlendirme yazısı yer almaktadır. Bu makalelerden ilki Hakan OLGUN tarafından yazılmıştır. Amerika'da yaşayan marjinal Hristiyan bir grup olan Mormonlar hakkında yazılan bu yazı, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi taranarak var olan belgeler değerlendirilmek suretiyle yazılmış, sahasındaki ilk çalışmalardan biridir. İkinci makale Yakın Doğu İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden İbrahim ÇAPAK'a aittir. Bu makalede iki bilim adamının "insan-ı kamil" hakkındaki düşüncüleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bunlardan ilki Meta b. Yunus'un talebesi, Beytu'l-Hikme mütercimlerinden, Irak'ın Tikrit vilayetine mensup Süryanî kökenli felsefeci Yahya b. Adiy; ikincisi ise İsmailiye mezhebine mensup, İran kökenli felsefeci Nasıruddin et-Tusî'dir. ÇAPAK'ın bu makalesi bireylerin tarihlerinden yalıtık olarak hadiselerle bakamadıklarını yani yaşadıkları tarihin içinden meselelere yaklaştıklarını ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Zaten YDÜ İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ'e ait bir sonraki makalede de benzer sonuca ulaşılmıştır. Nitekim Hanefi Mezhebinin kurucusu olan Ebu Hanife'yi an-

latan SÖYLEMEZ'in makalesi, Kûfe ve Ebû Hanife üzerinden "mekan" ile "insan" arasındaki ilişkiyi incelemektedir. O da, Ebu Hanife üzerinden, bir önceki makalede olduğu gibi her bireyin aslında yaşadığı çağın ve kentin çocuğu (İbnü'l-vakt) olduğunu, oradan izler taşıdığını ortaya koymuştur. Bir sonraki makale ise dinler tarihçisi Pakistanlı Osman ALİ tarafından yazılmış olup Pakistan'daki "Katas Tapınağı" ile ilgilidir. Tarihi bir yapı olan bu tapınak, sadece Türk okuyucusu tarafından değil, dünyada az tanınan dini yapılardan biridir. Dolayısıyla makale bu alanla ilgili önemli bir boşluğu dolduracaktır. Dergideki beşinci makale Halil İbrahim BULUT tarafından yazılmış olup "Semavi Dinlerin Ortak Ahlak İlkeleri Ya da Evrensel Değerler" başlığını taşımaktadır. Bu makale Semavi dinlerin öz itibarıyla aynı menşeli olduğunu ve ortak ilkeler çerçevesinde bir dünya inşa etmeyi hedeflediklerini göstermektedir. Yedinci makale ise, İdris SÖYLEMEZ tarafından yazılan "Seyfullah Nizamoğlu divanında Ehl-i Beyt Sevgisi" başlığını taşımakta olup adından da anlaşıldığı üzere söz konusu divandan hareketle Seyfullah Nizamoğlu'nun Ehl-i Beyt muhipliğini konu edinmektedir. Mustafa HİZMETLİ'ye ait olan sekizinci makale, ilk dönem kaynaklarından hareketle Hz. Ali ve Muaviye arasındaki yazışmaları incelemektedir. Derginin son makalesi ise Joseph-Gabriel Baudouin'e aittir. Yazar bu makalesinde Fransızca, İngilizce ve Türkçe'deki "te'nis ve tezkir" mevzuunu söz konusu üç dil temelinde mukayeseli olarak incelemektedir.

Bu vesileyle elinizdeki bu derginin size ulaşmasında desteğini gördüğümüz başta sayın Rektörümüz Prof. Dr. Ümit HASSAN; Üniversite Mütevelli Heyeti Başkanımız Doç. Dr. İrfan S. GÜNSEL; Rektör yardımcımız Prof. Dr. Şenol BEKTAŞ; Dekanımız Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK olmak üzere emeği geçen herkese şükranlarımı sunarken bir sonraki sayıda buluşmak üzere diyorum...

Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
2014 LEFKOŞA

MORMONS IN THE LIGHT OF THE OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS: THE AWARENESS OF THE RELIGIOUS DIVERSITY AT THE AGE OF CRISIS¹

Hakan OLGUN²

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Mormonlar: Bunalım Çağında Dinsel Farklılık Bilinci

Öz: Osmanlı devleti farklı din ve kültür mensuplarının uyum içerisinde idare edildiği önemli bir standart geliştirmiştir. Daha sonra millet sistemi olarak ifade edilen bu standart içerisinde resmen tanınan gayrimüslim azınlıklara önemli haklar tanınmıştır. Çoğulcu uygulama Osmanlı devleti yıkılana kadar devam etmiştir. Bu sistem Osmanlı'nın son döneminde Hıristiyan misyonerlerin işini kolaylaştırırsa da taviz verilmeden yürütülmüş ve farklı dini cemaatlerin sosyal hakları ihlal edilmemeye çalışılmıştır. Bu konuya dair uygulamalar Osmanlı arşiv belgelerinde kayıt altına alınmıştır. Bu belgeler Osmanlı devletinin siyasi buhran ve çöküş döneminde dahi farklı dini gruplara karşı olumlu tutum ve davranış içinde olduğunu kanıtlamaktadır. Bu makalede ele aldığımız arşiv belgeleri, millet sistemi üyesi olmasalar da Mormonların Osmanlı devleti içindeki misyonerlik faaliyetlerine rağmen dengeli ve adil bir tutum ile karşılaştıkları gerçeğine ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı arşivleri, millet sistemi, Mormonlar

Abstract: The Ottoman state has developed an important standard of harmony by the management of different religions and cultures. So, non-Muslim minorities were formally given important rights, which are expressed in the *millet* system. This practice continued to strengthen until the collapse of the Ottoman Empire. This system was carried out without any compromise and under this system violation of social rights was not attempted on different religious communities although it facilitated the work of Christian missionaries during the last period of the Ottoman Empire. Practices and applications on this issue were recorded in the Ottoman archive documents. These documents show the positive attitudes of the Ottoman Empire towards different religious communities in the situation of political crisis. In this article we have discussed the issue through the archive documents, especially on missionary activities of Mormons while they were not the members of the *millet* system of the Ottoman Empire. We have shed light on their balanced and the fair attitudes towards Mormonism.

Key Words: Ottoman Empire, Ottoman archives, *millet* system, Mormonism, Latter-Day Saints

- 1 This article is revised version of the paper "The Mormons in the Ottoman Archive Documents" which was presented at the symposium "Special Topics: Mormon Studies" (Seattle University on May 3-5, 2013 - PNW REGION AAR, SBL & ASOR, Seattle: WA, US).
- 2 Assoc. Prof. Dr., Istanbul University, Faculty of Theology, Department of History of Religions [holgun@istanbul.edu.tr]

Introduction

In the beginning of the 19th century, the United States of America (U.S.) came across a new religious movement founded by Joseph Smith (1805-1844) based on the different understanding of Jesus Christ. This religious movement, which is known as Latter-Day Saints or Mormonism, bases itself on ancient times to define itself as an independent religion. The representatives of this new religious movement, which became the subject of a major conflict in the U.S. because of its views about history and theological teachings, extended it to the Ottoman lands soon after its formation.

We can mention two important reasons that attracted Mormons to the Ottoman Empire: Firstly, Mormons tried to get followers and to formation of their missionary work for their movement. For the eastern societies within the boundaries of the Ottoman Empire, especially the members of the eastern Christian churches were clear targets of their mission. Secondly, political and religious conditions of the Ottoman Empire, because of profound chaos and crisis, had offered a quite favorable geography for Mormon missionary work. In this article, after defining the historical and theological context of Mormonism, their exhibited missionary activities within the boundaries of the Ottoman Empire and the political attitudes of Ottoman state towards this, will be examined. In this study, we will take advantage of the Ottoman archive documents for dealing with this issue. Furthermore, in the era of crisis and rulers of an empire in decline facing many problems such as living in the territory with the members of different religious traditions and confronting some political separatist attitudes against the empire will be enlightened. Also, it will be put forth that the rulers were looking for a proper way to solve the problem in the light of Islamic tradition as well as will be discussed the fundamental human rights, here.

Mormons (Latter-Day Saints)

The history of Mormonism is said to begin in 1820s with the divine experience of Joseph Smith who is believed to be the founder of this religious movement. According to the story, God, through the angel Moroni, delivered a gold plate with written text on it to Smith. According to him, this text is the authentic version of the Bible and it consists of the story of two Jews tribes, which escaped from the Babylonian exile to the American continent. This story had been excluded from the text, which had been tampered by Christians. In this way, Smith acquired an authentic Bible unlike the common one and also claimed to

gain legitimacy of Jewish heritage. Thus Mormonism, which aimed to repair the ancient Christian tradition, expressed itself as a “new” belief (May, 2001: 47). Revelation to Smith was written in the book with the name of “Book of Mormon”. This became very famous in the Mormon community and after that in the “Salt Lake City” in the state of Utah; the U.S. appeared as a major center for this movement.

Even though Mormonism contains many detailed theological teachings, we will highlight relevant parts of it, here. This religious movement had many similarities with the teachings of the Islam. Most noteworthy aspect is expressed to be similarity of many sayings of Smith with the Prophet Muhammad (Schmidt, 2013). The reason of Smith’s attribute to the Prophet of Islam is the historical process and teaching, which were based on the similarities between Mormonism and religion of Islam. In this context, Smith received the revelation from an angel just like the Prophet of Islam, earlier tempered religious discourses were abrogated with new revelation and by this way he brought a new religion, so through the Judeo-Christian tradition, Abrahamic heritage emerged again by him. However, the main reference point to reflect such similarities with Muslims is the practice of polygamy. Smith, who considered the Mormons as the holy sons and daughters of the God and said that they have to be married because their proliferation proposed as they are the heirs of God. Consideration of the polygamy in the history of Prophets has been advocated as an important religious behavior (Kirkland, 2008). That’s why, especially these points are considered as one of the top reason for simulated Mormonism with the Islamic tradition. Essentially Mormonism, which considered itself a product of the Abrahamic tradition, emerged after the Islam and defined itself as a last religion. It is important that after this it succeeded to get the position of an independent religion. Nowadays, the official authorities of Mormon acknowledge Islam as an approved religion from God with still its validity. Nevertheless Mormons claimed that Islam is also tampered like other religions and that’s way they included it as well in their restoration project (Aktay, 2004: 98).

Mormonism established a disciplined and a solid community with strong missionary organizations to tell other communities the divine message of Smith. With divine promises, especially the members of younger generation kept a high level of belief and the generous donations of members of Mormonism with an effective mission of the organization provided both human and financial resources. Mormon missionaries accessed to the overseas countries for intended missionary work in a short time. In the context of mentioned international mission projects, Mormons have reached to the Ottoman Empire.

Mormons In The Ottoman Empire

The first missionary activities in the Ottoman Empire, was started by Catholic missionaries in 16th century. After that the activities of Protestant missionaries also became much stronger until 18th century. Especially, the U.S. based Protestant missionary groups achieved great advancement in a short time in their mission for the Eastern Christians, who live in the Ottoman Empire.

In 19th century, when Mormon missionaries reached the region, the political turmoil in the Ottoman Empire in that period was too high. During this period the Ottoman Empire faced significant political losses against Western countries. As a result of that the country's non-Muslim communities consciously attempted to separate from the Ottoman Empire and the state entered into an intensive process of decomposition. It is obvious that Protestant missionaries especially from the U.S. played an important role to provoke non-Muslim communities of the Ottoman Empire during that period through abusing their ethnic and religious differences.

Essentially Mormons are refers as subsequent missionary group to the Ottoman lands. The first Mormon mission in the Ottoman land was inaugurated on December 31, 1884 in Istanbul. The Ottoman land presented a hope for Mormons more than just a devoted missionary adventure. Their attitude was based on the divine experience and knowledge of revelation of the founder of Mormonism that also encouraged the polygamy and prohibited from the bad habits such as tobacco and alcohol. These Mormons teachings were observed as the ideal of theocratic state and because of it they were prosecuted by the U.S. administrators. For this reason, the Ottoman Empire can be thought to be attractive for the Mormons; those were almost in the search of a homeland. Indeed, the Ottoman Empire gave hope to Mormons that non-Muslim communities can live freely within the *millet* system with acknowledgment of legitimating polygamy and forbidding alcohol on the lands of the Ottoman Empire. The Ottoman lands were seen as an important source for missionary work to increase the number of supporters too. Indeed Mormons had the same mission towards the Ottoman Armenian communities as they were also converted by the missionary efforts of other Western Protestant churches in the past (Akgün: 2002, 886).

Mormon presence in the Ottoman Empire, which was developed as a Christian missionary project, became a major problem. Especially Protestants made an effective missionary work on other Chris-

tian communities within the border of the Ottoman Empire. The missionary organizations, which were aware of the strengthening powers against the Christianization of the Muslim population, focused their missionary activities on the eastern Christian church communities. On the other hand, Ottomans became suspicious from time to time for missionary movements being centered in the U.S. and Europe. Indeed, the Ottoman administrators also realized that the missionary work is not only having religious purposes but political as well. Thus, wishing for a common quest of religious identity for Christians by missionary board highlighted the diversity conscious of non-Muslim communities in the Ottoman Empire. For this reason, the Ottoman administration was left in a situation to prohibit the non-Muslims of the country to convert in different Christian sects within their own religion.

The appearance of the Ottoman land was like aforementioned, when Mormons reached. During that period Mormons missionary activities started in the Ottoman Empire with opening the first official missionary center in Istanbul. When it was recognized that Istanbul was not fertile area for Mormons, they selected Antep, which is a southern Anatolian city as a mission center. Around that center, Mormons did the missionary work in Sivas, Mardin, Diyarbakır, Iskenderun, Haifa and Humus, which were related mainly to Armenians and to Eastern Christian Church members.

The most fundamental issues during these activities of Mormons were the absence of an approved status of denominations by the Ottoman government in the context of the *millet* system. The Mormons found the practical solution of this problem under the name of "Protestant community" which was officially recognized by the Ottoman Empire since 1850. In this way, Mormons started their missionary work under the name of "Protestant" in Anatolia and surrounding cities of the southern east region.

Mormons In The Archive Documents

The Ottoman Archives of the Prime Minister's Office (hereafter BOA) contains important documents which include some clues about Mormons missionary work for non-Muslim population of the Ottoman Empire and their relation with Ottoman government. The mentioned documents had been generally recorded between 1887-1906. The information contained in documents of the Ottoman archives about Mormons can be sorted out in the following way:

1. Issue of officially recognition

It is well known that the non-Muslim minorities of the Ottoman Empire were represented by their community leaders in the *millet* system. Initially, Greek Orthodox, Jewish and Armenian communities took their place within the *millet* system and were privileged by this system. After that with some political changes, Protestant churches within the border of the Ottoman land entered into the *millet* system. The non-Muslim groups in the *millet* system had got right to spread their beliefs and implemented their civil law in the social structure of the Ottoman Empire. However, when Mormons missionaries reached the Ottoman Empire, they put their efforts to obtain the basic rights of non-Muslim communities but they did not get privileged from the *millet* system for being outside of it.

Mormons demands for the privilege in the context of the *millet* system were reflected in the form of correspondence in the Ottoman archive documents. The members of the Mormon community also demanded the rights and privileges from recognized non-Muslim communities in the Ottoman Empire and implementations of 62nd article of the Treaty of Berlin (BOA., 472/88, ZB.; 370/130, ZB).³ Despite this request, Mormon missionaries were not allowed to work and prevention of their efforts in this direction were issued to local authorities (BOA., 1274/95536, BEO; 73/1316/L-45, İ.HUS). Despite the relevant article of the Treaty of Berlin in the favor of Mormons, they were prevented from their missionary activities by the government for not being officially recognized community. With this decision, it was stated that new foreign missionaries from outside of the Ottoman Empire should not be allowed to do the propaganda of their beliefs like Mormons (BOA., 472/88, ZB.; 370/130, ZB). However, it was expected from the Imperial ruler to make clear decision about officially unrecognized non-Muslim groups for their recognition like *Septiyyûn* and Mormons by local authorities (BOA., 67/5, DH.TMIK.M.; 1375/103103, BEO).

2. Problem of printing and distribution of the missionary books

Mormon missionaries in the Ottoman Empire were planning to publish and distribute the basics of their beliefs and translate the religious propaganda texts into local languages for publicizing the princi-

3 With the Article 62 of Berlin Treaty, which was signed between the Ottoman Empire and Western countries in 1878, insured that everyone can fulfill their religious freedom. In addition, this treaty has been guaranteed freedom to the protection of community structures of different faith groups and administrative freedom for the communities of religious leaders. Especially pilgrims of the all church members and priests, which belonging to the whole region located in Europe and Asia under the Ottoman Empire, were decided to give all rights of travel and ownership of their groups, benefits and privileges.

ples of the basic beliefs of Mormons. However, due to aforementioned problem of not having official recognition, they encountered some problems of getting necessary permits regarding printing and distribution of their books. According to archive documents, the governmental authorities discussed about the printing and distribution of books containing the basics of Mormons faith and worship system during their missionary work. Mormon missionaries desired to notify Ministry of Education first regarding the publication demands of these kind of books (BOA., 26/33, MV). Even publication and distribution of belief books on Mormonism were expressed illegal for not being the officially recognized religious group within the boundaries of Empire (BOA., 28/50, MV). Despite this traditional condition, printing and distribution of Mormon missionary publications were given the permission for not observing any harm against the Muslim faith. (BOA., 96/83, MF.MKT.; 28/50, MV.; 95/4054, İ.MMS.; BOA., 1383/103725, BEO). But in another document, it has been said that books dealing with Mormon beliefs were not given permission for printing in German, Armenian and Greek books (BOA., 26/33, MV). Even publication and distribution of belief books on Mormonism were expressed illegal for not being the officially recognized religious group within the boundaries of Empire (BOA., 28/50, MV). Despite this traditional condition, printing and distribution of Mormon missionary publications were given the permission for not observing any harm against the Muslim faith. (BOA., 96/83, MF.MKT.; 28/50, MV.; 95/4054, İ.MMS.; BOA., 1383/103725, BEO). In fact, it is mentioned that restrictions regarding printing and distribution of Mormon missionaries' text were not applied too rigidly and a flexible official stance against such missionary activities was seen in the archive documents. In this context, thousands of printing material to be used in the missionary work, translated with Armenian alphabet from Western languages into Turkish was sent to northern Syria and Anatolia (See, Yıldız, 2003: 227).

3. Judicial monitoring of Mormon missionaries

Missionary work of Mormons went through judicial proceedings time by time in the Ottoman state for not being involved among the recognized Christian communities of the *millet* system. The coming of Mormons to the Ottoman lands for missionary activities became the reason for questioning about the other people in communication with them and their purposes of presences in this country and was also closely monitored. In this regard, responsible persons for monitoring the missionary work of Mormons, for controlling the publications, which they brought with them and for passing such kind of missionary books without any custom, had been asked for judicial proceed-

ings (BOA., 472/88, ZB.; 370/130, ZB). Even, those were determined to spread the Mormon faith missionaries were taken into custody by administrators. (BOA. 863/12, DH.MKT)

Mormons in the Ottoman lands were known to become the victim of verbal prosecution as well as physical harassment. However in this regard, it was made clear that other Protestant missionaries those rivaled Mormons, constructed some negative convictions in the eyes of the Ottoman government about Mormons, which became an important reason for aforementioned attitude of the Ottomans towards them (Kern, 2011: 124). This subject will be addressed below in the framework of an important Mormons source.

4. The main target of Mormon missionary: Armenians

Mormon missionaries just after their arrival to the Ottoman lands confronted with two difficulties; the first, missionary activities for the Muslim peoples of the Ottoman Empire were absolutely impossible. Secondly, other American oriented Protestant missionaries were at institutionalized status in the Ottoman Empire with schools based on non-Muslim nature and with services such as orphanages. Hereupon Mormon missionaries turned to non-Muslim elements of southern regions in the Ottoman Empire around their head center of Antep.

However, Mormons saw Armenians as the most open non-Muslim group that had tendency for the efforts of proposed mission. In this manner, Armenians as a non-Muslim group who could easily give positive response to Mormon missionaries, reflected as an ironic tone in the press of Mormons in the U.S. According to the author of this paper, Armenians are defined as persons who have faith but no spiritual depth. Even many Armenians were said to be in the expectation of financial forecast in return of conversion to Mormonism (See, Akgün, 889). This issue also became the subject in the Ottoman archive documents and Mormon missionary work to spread their faith mainly in the Armenian-populated areas, also been expressed in the documents. Even the significant number of members working in the Mormon mission centers are reported to be the Armenians (BOA., Y. MTV. 242/43).

The primary goal of the missionary movements in the Ottoman Empire was the Armenians because this congregation occupies a privileged position with the status of the *millet* as a Christian denomination under the Ottoman administrative system. All Christian missionaries, mainly Mormons, wanted to take advantage of this privileged status of Armenian group (Akgün, 1992: 2). Even in this process important conflicts occurred among the different missionary groups. For instance,

other Christian missionaries based in the U.S. rivaled Mormons and stated to be found in some accusations and charges against Mormons to the Ottoman administration.

According to this, Protestant groups made an important claim that separatist Armenian communities were supported and provoked by Mormon missionaries in that critical political environment in the country (Kern, 2011: 123). Likewise, members of other Protestant groups also became partly responsible for some violence against Mormons missionaries in the Ottoman lands. In 1899, an incident that occurred in Antep constitutes an important example of this issue. As a result of missionary work, Mormon preachers who wanted to preach members of different Christian churches along with converted Armenians to Mormonism were attacked by a Christian group, which had not adopted Mormon faith. At that time, Mormon preachers were rescued by Muslim soldiers of region from the hands of angry Christian group. This event "A day in which a group of Muhammad's brave sons saved the Mormon missionaries" is reported to be entitled among the records of Mormons (Charles, 2001: 237). Hence, the competition between Christian groups in the missionary work is one of the major reasons for strengthening the Mormons activities in the Ottoman land.

5. Intended doubts for Mormon faith and problem of officially attitude

The Ottoman administrators experienced difficulties in identifying the principles of the Mormon faith. Indeed, they even evaluated that it is different from the main stream Protestant faith. The Mormons were evaluated different from Protestants by the Ottoman administrative authorities whereas Mormons provided possibilities to Protestants by using their name as Protestants for defending their faith. Even they were expressed as far away, from the religion of Prophet Jesus. According to archive documents, Mormon missionaries while expressing their sect to the other Christian communities expressed their beliefs as deviant thoughts and different from the religion of Jesus (BOA., 472/88, ZB.; 370/130, ZB).

The attitude towards Mormon missionaries became the subject of correspondence between the local authorities and prime ministry of the Ottoman Empire. Firstly, prevention of the missionary and religious propaganda of Mormons was very legitimate for not being an officially recognized religion of the state. Most importantly state had not allowed new denominations of foreign missionaries like Mormons among the native Christians of the Ottoman lands to spread their beliefs (BOA., 1383/103725). Nevertheless, legal outcome and prosecution of Mor-

mons was wanted to inhibit their missionary activities in fair manners and warned local administration of the Empire (BOA. 863/12, DH. MKT). However, most of emphasis regarding this subject in archive documents shows that these local administrators consulted to headquarter about what kind of method should be followed to prevent Mormon missionaries and to ban missionary publications and distribution of any group who would violate the treaty and they had to ask how to penalized foreigners who make propaganda of Mormonism (BOA., 1383/103725).

6. The reports concerning problems of Mormons in the United States.

One of the interesting documents in the Ottoman archive related to the subject is that the reports were delivered to Foreign Ministry of Ottoman by the U.S. ambassador of the Ottoman Empire. It is stated that one of these reports conducts the views of U.S. administrators, particularly on teachings of Mormons about polygamy and judicial and administrative proceedings for their multiple marriages (BOA. 44/33, HR. YS). In this report, it is mentioned that a Mormon committed a polygamy offense and after the process of judicial execution he faced the money and prison sentence. The present case was intensively processed in the U.S. press and also in the media environment of that time. The story of this judgment has long been discussed (Alexander, 1996).

It is reported that in the subsequent report submitted by the U.S. embassy of the Ottoman Empire also stated that U.S. media had experienced intense debate regarding the Mormon polygamy (BOA., 59/33 Hr. YS). It was not only around the media but also discussed in the congress as the most important issue of that period. Mormons remained in the agenda of Congress in the aspect of their multiple marriages and increasing growth of their community in the center of Utah. In this context, by determining and implementing specific policies in the region of Utah such as increasing non-Mormons population to decrease Mormons effects in that state had been expected.

Conclusion

After the emergence of Mormon sect in the U.S., it reached the Ottoman Empire within a short period of time. The most important reason of it was that it gives a strong stir and idealistic feelings to its followers as compared to other Christian denominations. Unlike other Christian denominations, they also put their effort to establish the legal system and social organization in compliance with the religious

teachings of Mormonism that were based on the stir and emotions. Because of thoughts like legitimating of polygamy law and prohibition of alcohol by founder Smith, Mormons searched for a brighter future in the Muslim Ottoman territory was a common conviction.

Indeed the Ottoman Empire had appeared as a fertile place for the Mormons, which were subjected to judicial proceedings in the U.S. due to their religious teachings and social practices. Because of this reason, the Ottoman land provided a fertile geography for Mormons to increase their numbers and connections that could bring them to become a global power. Whatever the reason would be, the missionary methods in terms of Mormons were not different from other western Christian missionaries. This was the most ancient method of propagation and necessity of missionary activities generally in Christianity. Therefore, the reasons of arrival of Mormons to the Ottoman lands had been undertaken just because of their missionary purposes.

Initially Mormons had not taken place in the Ottoman *millet* system and therefore, were partially deprived from the privileges granted to non-Muslim communities under that system. In the U.S., the motherland of Mormons movement an interesting conclusion emerged after their encounter with judicial procedure. In the beginning Mormons suffered some restrictions in the Ottoman Empire but after what had happened in the U.S. by that they got an opportunity for freely mission. The main question directed by the local authorities to capital was about how to get an attitude against Mormons, which were deprived from certain rights for staying outside from the *millet* system. These questions indicate no injustice against Mormons as compare to other Protestants missionaries that were given the proposed rights. Anyway until the problem could resolve, the Ottoman lands turned into a legal environment as a result of the rapidly evolving political process in Empire. Therefore the Ottoman archive documents show a great sensitivity by creation of a legal standard for the members of different religions and traditions during the collapse of the empire even in a deep political chaos. Mormon experience in the Ottoman Empire is the best example of it.

Bibliography

- Akgün, Seçil Karal, "Osmanlı İmparatorluğunda Mormon Misyonerler", *XIII. Türk Tarih Kongresi-Ankara 4-8 Ekim 1999*, III. Cilt, II. Kısım (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), pp. 885-891.
- "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), III, 1992, pp. 1-16.
- Aktay, Yasin, "Mormonluk: Amerika'nın Ahir Zamanının Dini ve Azizleri", *Milel ve Nihal*, 1 (2), 2004, pp. 95-125.
- Alexander, Thomas G., "Federal Authority Versus Polygamic Theocracy: James B. McKean and the Mormons, 1870-1875." *Dialogue: A Journal of Mormon Thought*, I, No. 3, 1996, pp. 85-100.
- Kirkland, Dennis, *Mormons and Muslims: A Case of Matching Fingerprints* (The Lockman Foundation, La Habra: CA., 2008).
- Kern, M. Karen, "They are not Known to Us: The Ottoman, the Mormons, and the Protestants in the Late Ottoman Empire", *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters*, ed. M. A. Doğan, H. J. Sharkey (Logan, UT: University of Utah Press, 2011), pp. 123-161.
- May, Dean L., "Mormons", *Mormons and Mormonism: An Introduction to an American World Religion*, ed. E. A. Eliason (Champaign, IL.: University of Illinois Press, 2001).
- Schmidt, Alvin, *The American Muhammad: Joseph Smith Founder of Mormonism* (St Louis, MO: Concordia Publishing House, 2013).
- Yıldız, İlhan, "Orta Doğu ve Türkiye'de Mormonların Misyonerlik Çalışmaları", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 12, 2003, pp. 215-235.
- Charles, David P., "The Day the Brave Sons of Mohammed Saved a Group of Mormons", *BYU Studies* 40, No: 4., 2001, pp. 237-254.

Prime Ministry Ottoman Archive Documents (BOA):

- BEO., no: 1274/95536; 1375/103103; 1383/103725
- DH.MKT., no: 863/12
- DH.TMIK.M., no: 67/5
- HR. SYS., no: 44/33; 59/33
- İ.HUS., no: 73/1316/L-45
- İ.MMS., no: 95/4054
- MF.MKT., no: 96/83
- MV., no: 26/33; 28/50
- Y. MTV., no: 242/43
- ZB., no: 370/130; 472/88

YAHYA B. 'ADİ VE NASİRUDDİN TUSİ'YE GÖRE KÂMİL İNSAN¹

İbrahim ÇAPAK²

Öz

İnsan sosyal bir varlıktır. Bu nedenle ahlak felsefesinde insanın toplum içerisindeki davranışları tartışılmıştır. Bu çalışmada Yahya b 'Adi ve Nasiruddin Tusi'nin kâmil insanla ilgili görüşlerini inceleyeceğiz. Çünkü onlar insanın davranışları üzerinde önemle durmuşlardır. Onlara göre, insan davranışlarında mu'tedil olmalıdır. Eğer insan, davranışlarında mu'tedil olursa nefsini kamil hale getirir. Her iki filozofumuz da insanın nefsini olgunlaştırması için bir takım önerilerde bulunmakta ve nefsin olgunlaştırılması için yapılması ve kaçınılması gerekli şeylere dikkat çekmektedirler.

Anahtar Kelimeler: İnsan, nefis, Yahya b. 'Adi, Nasiruddin Tusi, Kâmil İnsan

According to Yahya B. 'Adi and Nasiruddin Tusi 'Kâmil Human'

Abstract: Human is a social being. Therefore, the human behavior within society has been debated in the moral philosophy. In this study, Yahya b 'Ordinary and Nasiruddin Tusi's views on perfect/kamil human beings will be examined. In this respect, they importantly have focused on the human behavior. According to them, human being should be equable in his behavior. If human being is equable in his behaviors he/she can bring his soul to perfect status. Both philosophers make recommendations for maturation of the human soul and draw attention to what should be done and avoided.

Key Words: human, soul, Yahya b. 'Adi, did Nasirud Tui, Kamil human

Giriş

Her toplumda insanların, kötü ve olumsuz ortamlardan uzaklaşma ve bu ortamları minimize etme çabaları olmuştur. Bu çabaları ortaya koyanlar önemli ölçüde bilim adamlarından oluşmuştur. Bilim adamlarından kimileri hukuk, kimileri ahlak, kimileri de başka konularda

1 Mayıs 2012'de Arnavutluk'ta düzenlenen *I. International Conference on Humanitis: The Spiritual Quest in Humanities* adlı uluslararası sempozyumda sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

2 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı / Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi [capakibrahim@hotmail.com]

bunu yapmaya çalışmışlardır. Toplumun sağlıklı olması, bireylerin ruh sağlığı açısından iyi yetiştirilmelerine bağlıdır. Ruh sağlığı dendiği anda da kendisi ve toplumu ile barışık bireyler akla gelmektedir. İlahi dinlerin özellikle de İslam'ın temel amaçlarından biri budur. Çünkü İslam, kendisi ve toplumu hatta insanlık için faydalı olabilen insanların yetişmesini hedeflemektedir. Bunun için eser yazan, toplumun refah, huzur ve mutluluğunu amaçlayan bir çok bilgin olmuştur. Biz bu çalışmamızda bunlardan ikisinin yani Yahya b. 'Adi (öl. 974) ve Nasiruddin Tusi'nin (1201-1274) kâmil insan hakkındaki görüşlerini ele almaya çalışacağız.

1. Yahya b. 'Adi'e Göre Kâmil İnsan

Yahya b. 'Adi, kâmil insan ile ilgili temel görüşlerine *Tehzibu'l-ahlak* adlı eserinde yer vermektedir.³ Ona göre kâmil insan, her yönden kendisini yetiştiren, insanlara örnek olabilen, onları iyilik ve faziletlere yönlendiren insandır. Yahya b. 'Adi, insanın kâmil olması için öncelikle faziletli olması ve faziletli olduktan sonra sahip olduğu faziletleri koruması gerektiğine dikkat çekmektedir. Çünkü faziletli olduktan sonra faziletlerin korunamama durumu ortaya çıkabilmektedir. Yani kâmil olmak için faziletli olmak ya da bütün faziletleri kişinin kendisinde bulundurması yetmemekte bunların korunması ve devam ettirilmesi hedeflenmektedir. Ona göre faziletli olmak için de birçok şart bulunmaktadır. Bunların başında nefsi arındırmak gelmektedir. Nitekim Yahya b. 'Adi de olduğu gibi Nasiruddin Tusi de "ahlakın konusu; güzel, övgüye değer ya da kötü ve yerilen iradeli eylemlerin kendisinden ortaya çıkması yönünden insani nefstir" demektedir. Her iki ahlak filozofumuz da insanın kâmil olmasının nefsi arındırmakla mümkün olduğunu "*Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verene, sonra da ona iyilik ve kötülükleri ilham edene yemin ederim ki, nefsinin kötülüklerden arındırarak kurtuluşa ermiştir, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.*" (Şems 91 /7-10) ayetine dayandırmaktadırlar.⁴ Buna göre kurtuluşa ermenin yolu nefsi arındırmaktır. Nefsi arındırmakta onu kötülüklerden uzak tutmakla mümkündür.

Yahya b. 'Adi'e göre insan, yükümlü olduğu her faziletli vasfı, kazanıp her reziletten sakınarak, karakterini arındırmada mükemmelliğe ulaşma görevini bir düstur olarak kabul etmelidir.⁵ İbn 'Adi, insanla-

3 Bkz. Yahya b. 'Adi, *Tehdhib a-l-Akhlaq*, (thk. Naji al-Takriti), Beirut-Paris, 1978, s. 67 vd.

4 Bzk. Nasiruddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, İstanbul 2007, s. 26. Anar Gafarov, *Nasiruddin Tusi'nin Ahlak Felsefesi*, İstanbul 2011, S. 55

5 İbn 'Adi, *Tehzibü'l-ahlak*, ed. G. F. 'Avad, Kahire, 1913, Bkz. Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri* (Çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan), İstanbul 2004, s. 146.

rın tabiatı gereği “erdemli vasıflar olan şecaat, basiret, iffet, adalet ve alışkanlık neticesinde birçok vasfa sahip olduğunu; ancak kötü vasıfların daha yaygın ve insanlar arasında baskın görüldüğünü ifade etmektedir. Ona göre dinî kurallar ve siyasi müesseseler bu kötü eğilimleri kontrol etmek, adaletsizliği engellemek ve yanlış yaparı cezalandırmak için ortaya çıkmıştır.

İster erdemli ister erdemsiz olsun her birey için ahlâkî eğitimin zorunlu olduğuna dikkat çeken İbn 'Adi, bazı insanların sadece baskı ve korkutma ile etkili bir şekilde düzeltilebileceğini veya kötülüklerden alıkonabileceğini zikretmektedir. Ona göre bazı insanlar da, tabiatlarına kötülük yerleşik olduğundan asla düzeltilemezler veya kötülükten alıkonamazlar, bunlar azınlığı oluşturmaktadır. İnsanların çoğunluğu genel olarak düzeltilmeye yatkın olup, tam iyilik ve tam kötülük arasında orta bir durumda bulunmaktadır.⁶

İbn 'Adi, akıl, gazap ve şehvet gücüne karşılık gelen erdemleri içeren uzunca bir listeye yer vermektedir. Bu liste iffet, kanaatkârlık, vakar, affetme, sekinet, tevazu, sıcaakkanlılık, merhamet, dostlara bağlılık, güvenilirlik, sır saklama, alçak gönüllülük, neşeli olma, doğruluk, niyetin halis olması, cömertlik, şecaat, rekabetçi olma, metanet, âlice-naplık ve adalet vasıflarını içermektedir. Ona göre reziletler listesi de hovardalık, açgözlülük, saygısızlık, hafifmeşreplik, aptallık, şehvanilik, zulüm, hainlik, ihanet, sırrı ifşa etme, kibirilik, kabalık, yalancılık, cimrilik, kindarlık, hasislik, korkaklık, kiskançlık, korku, alçaklık ve adaletsizliği içermektedir. İbn 'Adi, bazıları için fazilet, diğerleri için rezilet kabul edilen birçok tali ahlâkî vasfa dikkat çekmektedir. Bunlar gençler için tasvip edilip yaşlılar için tasvip edilmeyen *övülme arzusu*; krallar, üst düzey kamu görevlileri ve kadınlar için tasvip edilip keşişler, zahitler, ulema ve din görevlileri için yerilen *ziynet sevgisi* gibi vasıflardır.⁷

İbn 'Adi, erdemli insanın ahlâkî dürüstlüğe ulaşması için şehvet gücünü kontrol altında tutmasını amaçlayan birçok tavsiyede bulunmaktadır: ona göre kişi, arzu ve tutkularını bastırmanın gerekliliğini sürekli kendine hatırlatmalıdır. Zahitler, keşişler, münzeviler, dindar insanlar ve ilim adamlarıyla beraber olmaya; hafifmeşrep ve eyyamcılardan uzak durmaya çalışmalı, sürekli ahlâk, siyaset kitaplarını; azizlerin, keşişlerin ve münzevilerin biyografilerini okumalı, akıl gücünü zayıflattığından ve tutkulara esir kıldığından sarhoşluktan kaçınmalıdır. İnsan, içkiyi tamamen terk etmeli, her ne pahasına olursa olsun, zevk düşkünleri ve eyyamcılarının içki partilerinden sakınmalıdır. Kişi,

6 İbn 'Adi, *Tehzibül-ahlâk*, s. 17 vd. Macid Fahri, *age.*, s. 146.

7 Macid Fahri, *age.*, s. 148.

sevdiği müzik ve şarkılara, özellikle de kadınların veya sevimli çocukların söylediği şarkılara kendini kaptırmaktan kaçınmalıdır. Eğer musiki meclislerine katılacaksa, en azından erkek şarkıcıları seçmelidir. Yemek hususunda aşırı duyarsız ya da obur olmamalıdır. Çünkü yemekteki amaç beslenmedir. Ayrıca iffetsizlik ve açgözlülüğün getirdiği ayıp ve rezilliği devamlı olarak düşünüp onlardan sakınmalıdır.

İbn 'Adi, gazap gücünü kontrol altına almayı amaçlayan prensiplere de yer vermektedir. Ona göre ahlâklı olmaya çalışanlar, kızgın insanın saçma davranışları ve kızgınlığa kapıldığı andaki aptallık ve akılsızlıkları üzerinde düşünmelidir. Kişi, tahrik edilince birden haksızın üzerine atılmak yerine, durup kendisi haksız olduğunda, kendisine ne tür bir intikamı reva göreceğini düşünmelidir. Zulüm ve gazaba vesile olmalarından dolayı içki meclislerinde, şiddete yatkın insanlar veya güvenlik güçleriyle beraber bulunurken silah taşımaktan kaçınmalıdır. Kişi, sakın kafayla düşünmeli, iyice düşünüp taşınmadıkça herhangi bir eyleme girişmekten kaçınmalı ve bunu her konuda kendine hayat kuralı edinmelidir.⁸

İbn 'Adi, insandan daha çok meleklere benzeyen "kâmil insanı" (*insânü't-tâm*) nitelendiren vasıflara dikkat çekmektedir. Ona göre kâmil insan hem iyi hem de kötü ahlâkî vasıflarını devamlı olarak kontrol etmeli, ahlâkî bozulmaya götüren şeylere karşı dikkatli olmalıdır. Ne kadar yüce olursa olsun, her türlü fazileti elde etmeyi arzu etmeli, kendisini tamamen "mükemmellik formu" ile meşgul etmelidir. Her türlü faziletli vasıftan haz duymalı, rezileti ve halkın yüceltmesini hakir görmeli, faziletli insanların tavsiyelerini ve eski filozofların ilkelelerini dikkate almalı, belli oranda belagat ve hikmet sevgisine sahip olmalı, düzenli olarak âlim ve dindar insanların toplantılarına katılmalı, eğlence, yiyecek ve içecek ile ilgili tavırlarını ölçülülük ve iffetlilik "değişmez esasına" göre düzenlemeli, zenginliği kendiliğinden bir amaç olarak değil, bir araç olarak görmelidir. Dolayısıyla, onu elde etmede ne çok istekli olmalı ne de gerek kendisinin, gerekse zayıf ve muhtaç insanların ihtiyaçlarını karşılamak için onu harcarken cimri davranmalıdır. Öfke ve gazabı yerip, nefsinde tefekkür faziletini yerleştirmeli, diğer insanlara karşı sevgi faziletine sahip olmaya çalışmalı ve onlara karşı şefkatli olmalıdır. "Çünkü insanlıkta birleşmeleri ve sosyal yapı ile şekillenmeleri yönüyle bütün insanlar tek bir fert gibidirler."⁹

Yahya b. 'Adi'e göre kâmil insan, bütün faziletlerle sahip olan ve hiçbir reziletle kirlenmemiş olan kişidir. Ancak ona göre insanın bu seviyeye ulaşması nadiren mümkündür ve bu seviyeye ulaştığında,

8 İbn 'Adi, *Tehzibül-ahlâk*, s. 44.

9 Macid Fahri, *age.*, s. 149-152.

insandan çok meleklerle benzer. Bu da insanın varacağı son mertebe ve kendini hazırlayacağı son sınırdır. İbn 'Adi, kâmil insanın vasıflarının ayrıntılarını şu ifadelerle dile getirmektedir. "O, bütün huylarını gözetken, kusurları hususunda dikkatli olan, kendisine herhangi bir noksanlığın ilişmesinden sakınan, bütün faziletleri davranış edinen, en yüksek mertebeye ulaşmaya çalışan, yetkinliğin suretine âşık olup güzel ahlâktan haz alan kimsedir. Aynı zamanda o, aslı itibariyle dikkatli olan ve çirkin adetlerden hoşlanmayan, nefsinin terbiye etmek isteyen, reziletlerden gelecek olan küçük faydalara hiç kıymet vermeyen kişidir. Ayrıca o diğeri yüksek bir mevkiyi ve en yüce gayeyi de gözünde büyütüp elde ettiği faziletlerle yetinmeyen; hatta uygunluğu kendi mertebesinden, yetkinliği (kemâl) de kendi vasıflarından daha aşağıda gören bir kimsedir."¹⁰

İbn 'Adi, insanı yetkinliğe ulaştıran ve yetkinlik üzere onu muhafaza eden yönteme de dikkat çekmektedir. Ona göre bu yöntem, insanın gerçek ilimleri araştırmayı, varlıktaki şeylerin mahiyetlerini kuşatmayı, onların neden ve sebeplerini keşfetmeyi, bunun zirvesine ulaşmayı amaç edinmesi ve daha üst bir mertebenin olmadığı son noktaya gelinceye kadar bildikleriyle yetinmemesidir. Ayrıca bu yöntem insanın gece gündüz ahlâk kitaplarını okumayı, siyer ve siyaset kitaplarını incelemeyi kendine ilke edinmesi, faziletli kişilerin emirlerini yerine getirmesi, eski bilginlerin nasihatlerini alışkanlık edinmesidir. Filozofumuza göre kâmil olmak için insan, konuşma ve belâgat adabını öğrenmeli, hitabet ve güzel konuşmayla kendini bezemelidir. Daima ilim ve hikmet ehli kimselerin meclislerine uğramalı ve ağır başlı, iffetli kişilerle muâşeret halinde olmalıdır. Bir hükümdar ya da lider, beraber olduğu ve vakit geçirdiği insanları, asaleti ve sağduyusuyla bilinen, edep ve vakarlı olmakla vasıflanan, ilim ve hikmetle öne çıkan, anlayış ve kavrayış gücünü geliştirmiş olan kişilerden seçmelidir. Yine insan ilim ehli kimselerle samimi olmalı, meclislerinde çokça bulunmalıdır.

Kâmil insan ve kâmil olmayı isteyen bir kimse, arzularını ve hazlarını düzenleyen, kendisiyle i'tidale (denge) yöneleceği bir kural belirlemeli; bu konuda aşırılıktan ve ifrattan kaçınmalı; razı olunan, güzel şeylerden mu'tedil haz ve arzulara yönelmelidir. Ayrıca nefsinin bu şekilde alıkoymak, çirkin hazzı ve aşırı arzuya tamah etmesini engellemelidir. Hazcılardan ve onlarla ilişki kurmaktan, ahlâksız kimselere karışmaktan uzak durmalıdır. Şehvetin (arzunun), daim kendisine zarar ve eziyet vermek isteyen, rezilliğini ve kusurunu hedefleyen, gizli ve mücadeleci bir düşman olduğunu düşünmelidir. Böylece şehvetini

10 Harun Kuşlu, *Yahya İbn'Adi'nin Ahlâk Felsefesi* (Basılmamış Y. Lisans Tezi) İstanbul, 2008, s. 133.

düşman olarak görecektir ve ona karşı direnecektir. Şehvetin gücünü kontrol altına alacak, şiddetini kırarak, etkisini azaltacak, yavaş yavaş kudretini yok edecek ve taşkınlığını düzenli bir şekilde teskin edecektir. İbn 'Adi'e göre insan bunları yapınca, iffet onun tabiatı haline gelir ve insan iyi bir hayat tarzına alışmış olur. Ancak insan, şehvetinin dizginini gevşetir, onu kendi isteğiyle baş başa bırakır ve yönetip gözetmeyi ihmal ederse şehveti haddini aşar ve mağrur olur. Böylece insanı, kâmil olmaktan uzaklaştırır ve kâmil olmayı arzulayamaz hale getirir.¹¹ Görüldüğü gibi İbn 'Adi, kamil insan olabilmeyi vasıflarını, metodunu ve önündeki engelleri çok somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Kamil insan ile ilgili görüşleri üzerinde duracağımız diğer filozofumuz Nasiruddin Tusi de konu ile ilgili önemli tespitler de bulunmaktadır. Şimdi bu tespitlere kısaca bakalım.

2. Nasiruddin Tusi'ye Göre Kâmil İnsan

Nasiruddin Tusi de insanın kâmil oluşunu nefsin terbiyesine bağlamaktadır. Tusi, bu konu hakkındaki görüşlerini şu beyit ile dile getirmektedir:

*"Nefistir, eğer ihmal edilirse bayağılığına bağlanan,
Ve eğer erdemlere doğru uyandırılırsa, onlara tutkun olan"*

Tusi'ye göre insan, yaratılışın başlangıcında bu iki duruma istidatlı olduğundan öğretmenlere, davetçilere, eğitimcilere, rehberlere ihtiyaç duyar. İbn 'Adi'de olduğu gibi Tusi'ye göre de insanların bazıları lütüfla, bazıları ise sertlikle kötülüklerden uzaklaştırılabilir. Ancak ona göre insanın kâmil olabilmesi için çaba ve özen göstermenin yanı sıra gönlünün de yatkın olması gerekir. İnsanlar, yol gösterme doğrultma, eğitim ve öğretim vesilesiyle varlık mertebelerinden en yüce mertebeye ulaşırlar.¹²

Tusi'ye göre insanı diğer canlılardan ayıran temel özellik düşünmedir. İnsanın başkasının dâhil olmadığı özelliği olan düşünme bilfiil düşünme değildir. Çünkü dilsizde bilfiil konuşma olmamakla beraber bu anlama sahiptir. Daha doğrusu bu anlam, akledilirleri algılama kuvvesi, ayırt etme ve düşünüp taşınmaya sahip olmaktır ki bununla insan, güzeli çirkinden, yerilmiş övülmüşten ayırır ve onlarda iradesine göre tasarrufta bulunur. İnsanın fiillerinin iyi ve kötü, güzel ve çirkin olarak bölünmesi ve yine onun diğer hayvan ve bitkiselere farklı olarak mutluluk ve mutsuzlukla vasıflandırılması, bu kuvve sebebiyledir. Dolayısıyla bu kuvveyi, iradeyle ve kendisine yönelik olarak yaratıldığı bir erdeme koşmakla, gerektiği gibi çalıştıran kimse, iyi ve

11 Harun Kuşlu, *Yahya İbn 'Adi'nin Ahlak Felsefesi*, s. 133-135

12 Nasiruddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, s. 43-44.

mutlu olur; bu özelliğe riayet etmeyi ihmal eden kimse ise zat yöne koşmakla ya da tembellik ve yüz çevirme ile kötü ve mutsuz olur.¹³

Buna göre akıllı kişi, amacını-gayretini, müptela olduğu ayıp ve noksanlıkların giderilmesine hasretmelidir; mizacının dengesini koruyacak ve yaşamını sürdüreceği ölçüde besinle yetinmelidir, onları alırken lezzetinden zevk almayı değil, sağlığı düşünmelidir. Giyim konusunda da, soğuk ve sıcakın zararını def edecek ve çıplaklığını örtecek ölçüye razı olmalıdır. Cinsel ilişki konusunda da insan, kendisini türün korunması ve neslin devamını talep etmenin gerektirdiği ölçüyle sınırlandırmalıdır. Meskenler ve ihtiyaç duyduğu diğer şeyler hususunda da sınırı aşmamalıdır.¹⁴

Tusi'ye göre insan, en aşağı olan behimi (hayvani) nefis, ortada olan yırtıcı (seb'i) nefis ve en şerefli olan meleki nefsin bileşimidir. En aşağı olan nefis ile insan, hayvanlarla ortak, en şerefli olanla onlardan ayrılır; yine en şerefli olan nefis ile meleklerle ortak, en aşağı olanla da onlardan ayrılır. İradesi ile isterse, hayvanlar seviyesine iner, isterse yırtıcılar mahalline yerleşir ve onlardan biri olur, isterse de melekler makamına ilerler ve onlardan biri olur.¹⁵ Tusi'ye göre filozoflar, bu üç nefsten sadece meleki nefsin gerçekte ve cevherde edep ve saygınlık (kerem) sahibi olduğunu ifade ederler.¹⁶ Ona göre meleki nefsin yetkinliği temelde ilim, hilm ve iffet erdemlerinden kaynaklanır. Bu üç erdemle birleşiminden adalet erdemi meydana gelmektedir. Erdemlerin cinsleri olan hikmet, yiğitlik, iffet ve adalet bir kişide bulunmadığı sürece, övülmeyi hak etmez, dolayısı ile kâmil olmaz.¹⁷

Yukarıda da ifade edildiği gibi Tusi'ye göre insanın kâmil olmasını sağlayan dört temel erdem vardır: Birincisi, teorik kuvvenin terbiyesinden meydana gelen hikmet, ikinci, pratik kuvvenin terbiyesinden meydana gelen adalet, üçüncüsü, gazabi kuvvenin terbiyesinden meydana gelen yiğitlik, dördüncüsü ise şehvet kuvvesinin terbiyesinden meydana gelen iffettir. Pratik kuvvenin yetkinliği, onun amelle ilgili olan şeydeki tasarrufunun gereken yönde olması ve bu erdemlerin elde edilmesinin eylemle ilgili olmasındandır. Bu yönden, adaletin meydana gelmesi diğer üç erdemle meydana gelmesine bağlıdır.¹⁸ Tusi, zikrettiği hikmet, yiğitlik, iffet ve adalet erdemlerinin her birinin altında yer alan türlerine de yer vermektedir. Buna göre hikmet erdeminin altında 7, yiğitlik erdeminin altında 11, iffet erdeminin altında 12, ve

13 Tusi, *age.*, s. 46

14 Tusi, *age.*, s. 56

15 Tusi, *age.*, s. 56, 89.

16 Bkz. Tusi, *age.*, s. 57.

17 Tusi, *age.*, s. 90.

18 Tusi, *age.*, s. 90-91.

adalet erdeminin altında 12 tür erdem bulunmaktadır. Tusi, zikrettiği erdemlerin en üstünün ise adalet erdemi olduğuna dikkat çekmektedir. Adalet lafzı, delaleti bakımından eşitlik anlamını vermektedir ve eşitliğin akledilmesi de “birlik” i’tibara alınmaksızın imkânsızdır.¹⁹ Tusi, Eflatun’un adaletle ilgili şu ifadelerine dikkat çekmektedir: “Adalet meydana geldiğinde kuvvelerin nuru ve nefsin parçaları birbirine ışık saçarlar. Zira adalet bütün erdemlerin ihtiyacı olduğu için, nefis kendine özgü fiilin mümkün olduğu ölçüde en erdemli bir şekilde yerine getirilmesine kadir olur. Böylece bu durum insan türünün Allah’a yakınlığının son noktasıdır”²⁰

Bazı filozoflara göre var olanların ayakta durması ve kâinatın düzeni sevgiyedir. İnsanların adalet erdemini elde etme mecburiyeti, sevgi şerefine kaybedilmesi yüzündendir. Çünkü eğer insanlar, karşılıklı ilişkilerinde birbirlerine sevgiyle davranırlarsa ve birbirlerine insaflı olurlarsa, muhalefet ortadan kalkarak düzen meydana gelir.²¹

Tusi’ye göre tıp ilminde sağlığın korunmasının kuralı, mizaca uygun olan şeyi kullanmak olduğu gibi, nefsin sağlığının korunmasının kuralı da kişinin zikredilen özelliklerde kendisine benzeyen ve ortak olan kimselerle oturup kalkmayı ve arkadaşlığı tercih etmesidir. Çünkü hiçbir şey, oturup kalkma ve arkadaşlığın etkisi kadar nefsi etkileyemez.²² Ona göre şakalaşma dahil olmak üzere bütün konularda nefsin koruyan kişi mu’tevil olmalıdır. Ayrıca böyle bir kişinin şehvet ve gazap kuvvelerinin coşmasına izin vermemesi gerekir. Yine insanın, hareket ve sükûn, söz ve fiil, idare ve tasarruf sınıflarında akli iradeye muhalif olacak alışkanlıkların ortaya çıkmamasını sağlayacak bir şekilde ince düşünmesi gerekir. Eğer biri nefiste tembellik hissederse o, salih amelleri ve dayanıklılığı artıran meşakkatle ve bilinen işlerin daha zahmetlisiyle görevlendirilmelidir. Yine nefsin sıhhatini koruyan kimşenin kendi ayıplarını iyi bir şekilde incelemesi ve bu hususta kusur göstermemesi gerekir.²³

Tusi’ye göre tıp ilimde hastalığın zıddıyla kaldırılması gibi nefsin erdemsizlikleri de zıtlarıyla ortadan kaldırılabilir. Tıp ilminde tüm tedaviler, genellikle beslenme biçimi, ilaç, zehir, dağlama veya cerrahlik olarak dört yöntemle yapılır. Nefsanî hastalıklarda da bu usulden istifade etmek gerekir. Şöyle ki, bu durumda ilk önce uzaklaştırılması ve ortadan kaldırılması istenen erdemsizliğin çirkinliğinin bilinmesi,

19 Bkz. Tusi, *age.*, 112.

20 Tusi, *age.*, 124

21 Tusi, *age.*, s. 129, Macid Fahri, İslam Ahlak Teorileri, s. 194.

22 Tusi, *age.*, s. 136.

23 Tusi, *age.*, s. 145-146.

dini ve dünyevi işlerde ortaya çıkacak yeni erdemsizliklerin bozukluk ve düzensizliğe yol açacağı bilgisine sahip olunması ve bu bilginin tahayyülde kökleşmesi gerekir. Daha sonra ise akli irade ile ondan kaçınılır. Eğer amaca ulaşılmaz ise, erdemsizliğe uygun zıt olan erdeme başvurmakla tedaviye başlanılmalıdır. Böylece kuvveyle ilgili fiilleri en üstün ve en güzel bir tarzda tekrarlamak gerekir. Doktorlara göre böyle bir tedavi beslenme tedavisine karşılık gelmektedir.²⁴ Eğer bu tür tedaviyle hastalık ortadan kalkmazsa nefis, fikir, söz veya eylemle azarlanır, kınanır, sitem edilir ve yerilir. Bu da istenilen sonucun elde edilmesi için yetersiz olursa, diğer kuvveyi kullanmakla onlar dengelenir ve sakinleştirilir. Doktorlara göre böyle bir tedavi ilaç tedavisine karşılık gelmektedir. Eğer bu yolla da nefisteki hastalık giderilmez, erdemsizliğin üstünlüğü ve kökleşmesi daha da ileriye giderse, bu erdemsizliğin zıttı olan erdemsizlik sebepleri işlenmeye girişilir ve onun yardımıyla üstün gelen erdemsizlik bastırılarak yenilir. Fakat bu, dengeleme şartının korunmasıyla gerçekleştirilir. Bu tür tedavi yöntemi zehirleme tedavisine tekabül etmektedir. Doktorlar zorunlu olmadıkça bu tür tedavi yöntemine başvurmazlar. Eğer bu tür tedavi de yetersiz olur ve nefis kökleşmiş kötü adetlere geri dönme girişiminde bulunursa, o zaman nefis, cezalandırmak, eziyet etmek, zor işler yaptırmak ve önceki adetlerin uygulanmasından sonra yapılması zor olan görevle görevlendirilmekle eğitilir. Bu tür tedavi tıpta organların kesilip etrafının dağılmasına benzer ve bu tür tedaviye tıpta son çare olarak başvurulur.²⁵

Sonuç

Günümüz toplumu göz önünde bulundurulduğunda insanları kâmil olmaktan uzaklaştıran birçok etkenin olduğu görülür. İbn 'Adi ve Tusi'nin kâmil olmakla ilgili görüşleri, günümüz insanlarını faziletli ve kâmil olmaktan uzaklaştırmak için kullanılan etkenlere karşı birer reçete görevi yapabilir. Çünkü filozoflarımız, insanların huzur ve mutluluğunu nefsin arınması ve olgunlaştırılmasına bağlamaktadırlar. Yukarıda geçen ayette de ifade edildiği gibi "nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa erer". Dolayısı ile asıl olan nefsi kötülüklerden arındırmaktır. Filozoflarımızın da dikkat çektiği gibi nefsi arındırmak kolay değildir. Bunun için özel çaba sarf edilmeli ve bir takım metotlar bağlamında hareket edilmedi. Tedrici olarak nefis eğitilmeli ve olgunlaştırılmalıdır. Nefsi eğitmek ve olgunlaştırmak için gerekirse nefse bir takım sorumluluklar yüklenmelidir.

24 Tusi, *age.*, s. 152.

25 Tusi, *age.*, 152-153.

KAYNAKÇA

Yahya b. 'Adi, *Tehdhib a-l-Akhlaq*, (thk. Naji al-Takriti), Beirut-Paris 1978.

Nasiruddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, İstanbul 2007.

Anar Gafarov, *Nairuddin Tûsî'nin Ahlak Felsefesi*, İstanbul 2011.

İbn 'Adi, *Tehzîbü'l-ahlâk*, (ed. G. F. 'Avad), Kahire 1913.

Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri* (çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan), İstanbul 2004.

Harun Kuşlu, *Yahya İbn'Adî'nin Ahlâk Felsefesi* (Basılmamış Y. Lisans Tezi) İstanbul 2008.

Yahya İbn Adi, *Tehzîbü'l-Ahlak*, (çev. Harun Kuşlu), İstanbul 2013

Anar Gafarov, *Nasîrüddîn Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi*, İstanbul 2011

KÛFE’NİN YETİŞTİRDİĞİ MÛTEBAHHİR BİR ÂLİM: İMAM AZAM EBÛ HANİFE NUMAN B. SABİT (Ö: 150 H.)

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ¹

Öz: Orta Irak'ın idari merkezi olan Kûfe, kurulduğu tarihten itibaren kendisinden bir ilim ve irfan merkezi olarak bahsettirmiştir. Birçok sahada mütebahhir ilim adamı yetiştirmiştir. Bu ilim adamlarından bir tanesi de İmam Ebû Hanife'dir. Ebû Hanife hicri seksen yılında adı geçen şehirde doğmuştur. Erken dönemde Kur'an'ı hıfz etmiş, buna rağmen nisbeten geç yaşta ilim hayatına ilgi duymuştur. Hocası Hammâd'ın tedris halkasında eğitim görmüş daha sonra bu halkaya üstat olmuştur. Hammâd'ın ölümünden sonra İslam Hukuku alanında Kûfe'deki en önemli otorite olmuştur. Kûfe'de hicri yüz elli yılında vefat etmiştir. Arkasında her biri müctehit olarak kabul edilen birçok ilim adamı bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kûfe, Ebû Hanife, İlim, Hammâd

A GREAT SCHOLAR OF KUFA: İMÂM A'ZAM ABÛ HANİFA NUMÂN İBN THÂBİT (d. 150 A. H.)

Abstract: Kufa, the administrative center of central Iraq, has been known as a heart of knowledge and wisdom from the date of establishment. Many admirable scholars in different fields have been trained in Kufa. İmâm Abû Hanîfa was the one of these scholars. Abû Hanîfa was born in the year 80 A. H. in this city. He has memorized the Quran in the early period of his life and interested in religious studies early in his life. Abû Hanîfa attended İmam Hammâd's scholarly circle and later he had become the most important tutor of this circle. After the death of Hammâd, Abû Hanîfa became the foremost authority in the field of Islamic law in Kufa. Abû Hanîfa died in the year 150 A. H. in Kufa. He has left behind many scholars; every one of them was adopted as *mujtahid*.

Key Words: Kufa, Abu Hanifa, Science, Hammad

Giriş

Kûfe, İslam Düşünce Tarihi'nde iz bırakmış birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Biz bu makalemizde bunlardan biri olup, Irak'ın müftüsü olarak şöhret kazanan, aynı zamanda rey ekolü ile daha sonra kendisine nisbet edilen Hanefi mezhebinin de kurucusu olarak kabul edilen

1 Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı /Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, [mehmetmahfuz@gmail.com]

İmam Ebû Hanife'yi kısaca tanıtmak istiyoruz. Kûfe özelinden hareketle İmam Ebû Hanife'yi incelemeyi amaçlayan bu makaleyi yazarken yıllar önce Bursa'da düzenlenen İmam Ebû Hanife Sempozyumu'na sunduğum bildiriden istifade etmekle birlikte konu ile ilgili menakıb kitaplarından da yararlandığımı ifade etmek isterim.

Ebû Hanife her ne kadar künyesi ile şöhret kazanmış ve bununla tanınıyor olsa da² asıl adı Numan b. Sabit olup, doğma büyüme orta Irak, bir başka ifade ile Sevad bölgesinin merkezi olan Kûfe şehrine mensuptur.³ Hocalarından Abdullah b. Mübarek'in⁴ "*ondan daha zekisini hiç görmedim*", Ali b. Âsım'ın "*aklı yeryüzündeki insanların toplam aklının yarısı kadardı*",⁵ yine onun "*ilmi diğer insanların bilgisi ile tartılmış olsaydı, onların toplam bilgisinin yarısı kadar ederd*",⁶ İmam Şafii'nin "*analar ondan daha akıllısını doğurmamıştır*"⁷ dediği bu mütebahhir ilim adamımızın hayatı ile ilgili bilgi vermeden önce yetiştiği çevre ve yaşadığı çağı tanıtmamızın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bilindiği gibi kişinin yetiştiği, hayatını idame ettirdiği yerleşim birimi ile kendisi arasında kopmaz bağlar oluşmaktadır. Hatta kimi şehirler sahip oldukları ruhu müntesiplerine aktardıkları için müntesipleri bu ruhla tanınırlar. Kayseri veya Siirtlilerin uyanık, Mervlilerin cimri, Karadenizlilerin öfkeli, Güney Doğuluların inatçı olarak tanınmaları mekan ile yetiştirdiği zevat arasındaki ilişkiye örnek olarak takdim edilebilir. Kuşkusuz bu durum Kûfe ve Ebû Hanife için de geçerlidir. O da bir taraftan bu kentin çocuğu; öte taraftan da yaşadığı dönemin ürünüdür. Dolayısıyla yaşadığı kentten yalıtılmış olarak ele alınmayacağı gibi kendi tarihine tutuklu olduğu için çağından azade olarak da anlatılamaz. Zira o da çağının bilgi birikimi, sorunları veya çözüm yöntemleri ile düşünmüş, onlarla birlikte düne, yaşadığı zaman dilimine veya yarınlarına bakmıştır.

Bu girizgahtan sonra şimdi Ebû Hanife'nin doğup büyüdüğü kent hakkında bilgi verebiliriz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ebû Hanife Kûfe'de doğmuştur. Onun doğduğu bu kent Hz. Ömer tarafından hicri 17 yılında, Lahmilerin başkenti Hire'ye yaklaşık beş km. mesafede bir yerde kurulmuştu. Şehrin kurulduğu bölge öteden beri Irak'ın idari

2 Nesâi, *Kitabu'd-Duafâ* ve'l-Metrukün (Buhari'nin Kitabu'd-Duafası ile bir arada, tahk: Muhammed İbrahim Zâid), Beyrut 1986, 240

3 Bkz. Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menâkibu İmam Ebû Hanife ve sahibeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. El-Hasan*, (tahk: Zahid kevseri-Ebû'l-Vefâ el-Afgani), Haydarabat 1366h, 13.

4 Abdullah b. Mübarek İmam Ebû Hanife'nin hocalarından biridir. Bkz. Ebû'l-Fadl Celalettin es-Suyutî, *Tebyidu's-Sahife fi menâkibi el-İmam Ebi Hanife en-Nu'man*, Beyrut.?, 7.

5 Bkz. Şihabuddin Ahmed b. Hacer el-Heysemî (ö: 974/), *el-Hayrâtü'l-hisân*, Beyrut 1411?, 89.

6 Bkz. es-Saymerî, 23.

7 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 90.

merkezlerine ev sahipliği yapmıştır. Babil kenti bu bölgede olduğu gibi Sasanilerin başkenti Medain ve Lahmilerin başkenti Hire de buradaydı. Nitekim söz konusu bölgede kurulan Kûfe de bu kentlerin birikiminden istifade edecektir.

Hz. Ömer tarafından askeri bir kent veya garnizon olarak planlanan Kûfe, kısa süre içerisinde sivil bir yerleşim birimine dönüşmüştür. İskana açıldığı ilk dönemden itibaren Kuzey ve Güney Araplarına, bir başka ifade ile Adnani ve Kahtanî Araplara ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Yanı sıra Deylemiler, Farmlar, Necranlı Hıristiyanlar, Yahudiler ve Süryaniler de buraya yerleşmişlerdir. Dolayısıyla Yahudilerden ticaret, Süryanilerden pozitif bilimler, Güney Araplarından şiir ve edebiyat, Kuzey Araplarından, İslami bilgi ve birikim, Deylemiler ile Farmlardan Fars kültür ve medeniyetini alacaktır. Bu da, Kûfe'yi, kısa süre içerisinde başta Arap Dili ve edebiyatı olmak üzere, Fıkıh, Tefsir, Siyer ve pozitif bilimlerde adından sık sık bahsedilen merkezlerden biri haline getirecektir.

Diğer taraftan Kûfe kurulduğu dönemden itibaren sahip olduğu camii, havra, kilise gibi dini; kütüphane ve fıkıh platformları, ilim adamlarının ev ve iş yerleri gibi birçok ilmi müessesenin yanı sıra sivil kütüphanelere de sahip olacaktır. Hele hele biraz sonra tekrar vurgulayacağımız gibi Ebû Hanife'nin dükkanının da içinde bulunduğu Kûfe pazarı, Basra'daki Mirbed pazarı ile birlikte Ukkaz geleneğini devralacak ve bir taraftan Arap dili ve edebiyatına katkı sağlarken diğer taraftan da milletler ve diller harmonisini oluşturup özelde Kûfelilere genelde ise İslam aleminin tamamına hizmet edecektir. Kûfe pazarında, başta Arapça, Farsça, Deylemce, Süryanice ve İbranice olmak üzere, her dönemde kullanılan birden fazla dilin konuşulduğu; keza Mazdaist, Maniheizt, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların yan yana alış veriş yaptıkları görülmektedir. Bu dil, ırk ve kültür çeşitliliği, şehirde bir taraftan çatışma diğer taraftan da kültürel bir harmoni ve canlılık; hatta hareketi de besleyecektir. Ebû Hanife dönemine kadar sürecek olan bu hareketliliğin onun düşünce dünyası üzerinde de etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Bu çeşitliliğin olumlu bir etkiye sahip olmakla beraber zaman zaman çatışmayı tetiklediği ve şehri bir krizin eşiğine getirdiği de bilinmektedir. Henüz Hz. Ömer döneminde bile valiler üzerinden bu çatışmayı görmek mümkündür. Kuzeyden atanan (Sad b. Ebi Vakkas, Velid b. Ukbe, Said b. As) veya Güneyden atanan (Ebû Musa el-Eşarî, Ammar b. Yasir gibi) valilere karşı, muhalif kabilelerin şikayetçi olmalarının nedenleri de bu çatışmada yatmaktadır. Hele hele Hz. Aişe ile

8 Kûfe hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001; *Güç ve İktidar: Kûfe'de İktidar Mücadelesi*, İstanbul 2011.

Hız. Ali arasında meydana gelen Cemel Savaşı veya Hız. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden Sıffin savaşında bu çatışma durumu net olarak kendisini ortaya koymaktadır. Hız. Ali ile Muaviye karşı karşıya geldiklerinde Güneylilerden önemli bir kitlenin her ikisinden de teberri ederek bir tarafa çekildikleri ve kendilerini, hakikati temsil eden yegane güç olarak gördükleri bilinmektedir. Çoğunluğunu Kûfeli Kurranın oluşturduğu bu kitle ile önce Hız. Ali, onun bunlardan birisi tarafından öldürülmesinden sonra da Muaviye arasında yıllarca savaş hali devam etmiştir. Muaviye döneminde kısmen sükunet içinde yaşayan Kûfe, onun vefatından sonra yeniden çatışma ortamına dönmüştür. Nitekim onun oğlu Yezid b. Muaviye döneminde önce Hız. Hüseyin'in katline, akabinde başını sahabeden Süleyman b. Surad'ın çektiği Tevabûn hadisesine şahit olacaktır. Yezid'in ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr'e biat eden Kûfe, daha sonra ondan ayrılarak Muhtar b. Ebî Ubeyde es-Sekafî'ye destek vermiştir. Muhtar tarafından burada kurulan müstakil yapı, merkezi Suriye olan Emeviler ile merkezi Mekke olan Zübeyrîlerin yanında üçüncü bir müstakil yönetim olarak tarihteki yerini almıştır. Mus'ab b. Zübeyr tarafından ortadan kaldırılan Kûfe'deki bu yapı arkasında binlerce ölü bırakarak tarihe dönecektir. Abdulmelik b. Mervan tarafından Mus'ab b. Zübeyr'in yenilmesi ile birlikte Kûfe yeniden Emevi devletine bağlanmış oldu. Basra ile birlikte Irak'ın idari merkezliğini devralacak olan Kûfe, Haccac b. Yusuf'a ev sahipliği yapacaktır. Ebû Hanife'nin doğduğu günlere denk gelen Haccac'ın valiliği kan ve göz yaşının harmanlandığı bir dönemi ifade etmektedir. Binlerce insanın mağdur edildiği, öldürüldüğü, mallarının yağmalandığı bu dönem hep Kûfeliler tarafından asırlarca dilden dile anlatıldığına göre Ebû Hanife de bu bilgilerle büyümüş olmalıdır. Hapishanelerde sorgusuz sualsiz yıllarca tutulan insanlar, şehirlere girmeleri yasak olan zimmiler, ikinci sınıf muamelesi gören mevali, bu hakim anlayışa başkaldırmış ve onun döneminde Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ile birlikte hareket ederek Kûfeyi onun hakimiyetinden kurtarmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Haccac'ın ölümünden sonra kısmen bir huzur ortamı yaşayan Kûfe, özellikle Ömer b. Abdulaziz dönemini istisna tutacak olursak siyasi çalkantıların merkezinde olmaya devam etmiştir. Ömer b. Abdulaziz'in vefatından sonra Kuzey ve Güney Araplarının çatışma merkezi olarak varlığını sürdürdüğü günlerde Ebû Hanife de bu çatışmanın şahididir. Emevilerin son döneminde cereyan eden İmam Zeyd hadisesi esnasında ise, biraz sonra ele alacağımız gibi taraftır.

Emevi Devleti'nin yıkılması için Abbasiler tarafından kurulan gizli teşkilatın Humeyme ile birlikte ikinci merkezliğini yapacak olan Kûfe, Abbasi Devleti'nin kurulduğu şehirdir. Hatta kısa bir süreliğine Ab-

basi Devleti'ne başkentlik de yapacaktır. İmam Ebû Hanife bu hadiselerin tamamının şahididir. Kûfe Hicri 148 yılında Halife Mansur tarafından kurulan Bağdat'a başkentliği devretmesiyle eski ihtişamını peyderpey kaybedecek ve zamanla küçük bir kasabaya dönüşecektir. Bizim ziyaret ettiğimiz 1997 yılında on bin nüfusu olan küçük bir kasaba idi. Özellikle Amerika'nın Irak'a saldırısı esnasında savaşın bir kısmının bu bölgede meydana gelmesi ve hala Irak'ın istikrara kavuşmamış olması, günümüzdeki durumun daha da kötü olduğunu akla getirmektedir.

Kuruluşundan itibaren Kûfe'de Arap, Mevali ve Zimmî (yani Gayr-i Arap Müslüman unsur) arasında bir husumetin bulunduğunu hatta Kuzey ve Güney Arapları arasında bunun zaman zaman savaşlara dönüştüğünü yukarıda ifade etmiştik. Emevilerin sonuna kadar özellikle, ahrar yani hürler ile mevali arasındaki çekişmenin ciddi bir şekilde sürdüğü görülmektedir. Nitekim kaynaklarımıza göre hicri yetmişlere yani Ebû Hanife'nin doğumundan yaklaşık on yıl öncesine kadar mevaliden hiç kimseye devlet mekanizmasında görev verilmezdi. İlk kez Haccac tarafından mevaliden Said b. Cubeyr, kadılık görevine getirilmişti. Haccac'a isyan eden Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ile birlikte hareket eden Said, esir edilip Haccac'ın huzuruna getirilince onun kendisine "*Hiçbir mevaliye kadılık görevi verilmezken ben (bir risk alarak) seni bu göreve getirmedim mi?*" diyerek ona minnet etmiş olması durumu açıkça ortaya koymaktadır. Kendisi de bir mevali olan Ebû Hanife'nin gençlik yıllarında bu çekişme hala devam ediyordu ve onun da bundan etkilendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ebû Hanife'nin Hayatından Kesitler

Bilindiği gibi Ebû Hanife Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olan Teymullah b. Sa'lebe'nin mevalilerinden olup onların divan defterlerine kayıtlıydı.⁹ Rivayete göre; Müslümanlar Ebû Hanife'nin asıl memleketi olan Kabil'i fethedince, Fars kökenli dedesi Zota'ya eman vermişler. Zota da bir müste'men olarak Müslüman fatihler ile birlikte Kûfe'ye gelip yerleşmiştir.¹⁰ Dönemin şartlarına uygun olarak da Bekr b. Vâil kabilesiyle vela antlaşması yapmış ve onlarla anılmıştır.

Bir başka rivayete göre ise dedesi Zota esir edilip daha sonra azad edilmiştir. Şayet bu rivayet doğru ise kendisini azad edenler Bekr b.

9 Bkz. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed es-Saymerî (ö: 436/1045), *Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabih*, Beyrut 1985, 15.

10 Bkz. Zehebî, *Menâkib*, 13-14; İbn Hacer el-Heysemî, 37; ayrıca bkz. Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanife: Hayatuhu ve asruhu ve arauhu ve fikhuhu*, Mısır 1945, 15.

Vâil kabilesi olduğu için onlarla anılmıştır. Ebû Hanife ister itk¹¹ ister akd¹² mevlası olsun her halükarda mevali kökenlidir. Ve yukarıda çerçevesini çizdiğimiz mevaliye ait sosyal statünün bir parçası olarak yaşamıştır.

Ebû Hanife'nin nereli olduğunda da tartışma bulunmaktadır. Enbar, Nesa ve Tirmiz kökenli olduğunu iddia edenlerin sanı sıra Afganistan'ın Kâbil kentinden olduğunu söyleyenler de vardır.¹³ Ancak torunları atalarının Kâbil Merzubanlarının soyundan geldiğini ifade etmektedirler.¹⁴ Bilindiği gibi “مرز/merz” kelimesi Farsça'da sınır “بان/ban” ise “cı ci” anlamı veren bir pesavendir/son ektir. Bağban (bağcı) Nigahban (bakıcı) kelimelerinde olduğu gibi مرزبان/merzban veya kabul görmüş haliyle “مرزبان/merzban” da sınır muhafızı, sınır görevlisi hatta zaman zaman vali anlamına gelen “ساتراب/satrab” ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Şayet bu bilgi doğru ise Ebû Hanife, Fars kökenli aristokrat bir aileye mensup olarak dünyaya gelmiştir. Türk kökenli olduğunu söyleyen rivayetler varsa da pek kabul görmemiştir. Bu tür iddiaları her ırkın büyük zevatı kendilerine mensup gösterme gayreti şeklinde anlamak mümkündür.¹⁵ Babasına gelince; Ebû Hanife'nin babası Sâbit, Hz. Ali döneminde Küfe'de yaşamıştır. Hatta bazı rivayetlere göre henüz küçük yaşta iken Nevruz bayramında Hz. Ali'ye bir de hediye takdim etmiştir. Hz. Ali de ona ve soyuna dua etmiştir.¹⁶ Bilindiği gibi Fars geleneğine göre Nevruz bayramlarında her vatandaş, hayatını idame ettirdiği mesleğinden bir şeyi devlet başkanı veya valiye hediye olarak takdim ederdi. Sürü sahibi ise koyun, şair ise şiir, kumaş tüccarı ise kumaş verirdi.¹⁷ Ebû Hanife'nin babasının Hz. Ali'ye hediye takdim etmiş olması, onun döneminde bu geleneğin hala canlı bir şekilde yaşadığını gösterdiği gibi Hz. Ali'nin de devam eden söz konusu geleneğe müdahale etmediğini ortaya koymaktadır.

Ebu Hanife'nin babası ile ilgili anlatılan bu hadise dışında neredeyse bilgi yok gibidir. Dahası aile efradı hakkında da yeterli bilgimiz

11 İtk mevlası: Köle kökenli iken azad edilen ve efendisinin himayesinde yaşamını sürdüren şahsa denilmektedir.

12 Esir veya köle kökenli olmamakla birlikte bir kabileyle antlaşma yapan ve onların himayesine giren şahıslar için kullanılan bir kavramdır. Bu tür insanlar karşılıklı olarak anlaşılırdı. Her biri diğerini kendi memleketinde korur, çıkarlarını muhafaza eder, oraya gittiklerinde onların aile efradının bir parçası gibi muamele görürlerdi.

13 es-Saymerî, 16.

14 Bkz. es-Saymerî, 16; İbn Hacer el-Heysemî, 37.

15 Bkz. “Ebû Hanife”, maddesi *DİA*, 131.

16 Bkz. es-Saymerî, 16. Ayrıca bkz. Âdil İsmail Halil, “el-İmam Ebû Hanife Nu'man ve Medretu'r-Re'yi fi Irak”, *Meceletu Ebhâsî'l-Basra (Ulüm el-İnsaniyye)*, cilt: XXVII, sayı: II, s.186.

17 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Küfe*, Ankara 2001.

mevcut değildir. Nitekim kaç kardeş oldukları, var ise kardeşlerinin ne işle uğraştıkları, çocuklarının olup olmadığı bilinmemektedir.

Hicri 80 yılında Kûfe'de doğduğu bilinen Ebû Hanife,¹⁸ yukarıda kısmen işaret ettiğimiz Arap-Mevali çekişmesinin var olduğu bir ortamda dünyaya gelmiştir. Dahası onun doğumu Emevi Devleti'nin ikinci banisi olarak kabul edilen Abdulmelik b. Mervan dönemine tekabül etmektedir ki yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu Haccac b. Ebî Yusuf es-Sekafi'nin Kûfe valiliği yaptığı dönemdir.¹⁹ Yani Emevi Devleti'nin yeniden inşa edilmeye çalışıldığı için muhaliflerin çok ciddi bir şekilde eleştirildiği, öteki ilan edildiği, işkenceye maruz kaldıkları, yargısız infaz edildikleri yıllara tekabül etmektedir. Bilindiği gibi bu öteki-leştirme politikalarından en çok Ehlibeyt nasibini almıştır. Camilerin minberlerinde Hz. Ali ve evladı ile ahfadına lanet okunmaktaydı. Makalemizin konusu olan Ebû Hanife de bu lanetleri dinleyerek büyüyecektir. Bu durum onun yirmi yaşlarında iken halife olacak olan Ömer b. Abdulaziz dönemine kadar da devam edecektir. Ömer b. Abdulaziz, bu hutbelerde okunan lanet uygulamalarını kaldıracaktır. Bu da onu, hem müminlerin gönlünde hem de tarihte apayrı bir yere taşınmasında etkili olacaktır.

Ebû Hanife ticaretle uğraşan bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla bir ticari dünyanın içerisinde olduğu için babasının vefatından sonra bu geleneği kendisi sürdürmüştür. Ebû Hanife kumaş taciri yani bezzaz olduğuna göre babası da bu işle uğraşıyor olsa gerektir.²⁰ Dükkanları Kûfe mescidinin hemen yanında idi. Bilindiği gibi Kûfe pazarında her emtia kendi çarşısında satılırdı. Ayakkabıcılar bir yerde olduğu gibi, tahıl satıcılar bir yerde, dericiler bir yerde, kumaşçılar da bir başka yerdeydi. Kumaşçıların bulunduğu yer Kûfe camine yakındı. Kendisi de bir kumaş tüccarı olan Amr b. Huveyris, burayı onlara verdiği için Amr'ın adıyla anılmaktaydı.²¹ Dükkanının caminin yanında olması Ebû Hanife'nin hayatını yönlendirmiştir. Hayatının henüz baharında iken camiye her gelişi, orada süregelen eğitim faaliyetlerinin dikkatini çekmesine neden olmuştur. Zaten camiye ve cami eğitime çok da yabancı değildir. Çünkü Kûfe mescidinde kurulan ders halkalarından erken dönemde faydalanmıştır. Asım b. Behdele'den kıraat dersleri alırken erken yaşlarda Âmir b. Şurahbil b. Abd eş-Şa'bî (104 /722)'den de istifade etmiştir. Kimi rivayetlere göre çocuk yaşlarda iken Kur'an'ı da ezberlemiştir. Ebû Hanife'nin çocukluğu ve gençliği döneminde Kûfe'de çocuklara okuma yazmanın yanı

18 Bkz. es-Saymeri, 17.

19 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 39.

20 Ebû Hanife ipek kumaşlar satardı. Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 112.

21 Bkz. Vekî', *Ahbaru kudât*, II, 351; es-Saymeri, 15.

sıra temel dini bilgiler hatta Kur'an ezberleten çok büyük kütüplerin olduğu bilinmektedir.²² Ebû Hanife'nin bu kütüpten geleneğinin dışında kalmadığı ve ilk eğitimi bu müesseselerden aldığı tahmin edilmektedir.

Ebû Hanife'nin hayatı boyunca başta Abdullah b. Mübarek, Ata b. Ebi Rebah (seyahatleri sırasında), İkrime, Nafi', Süfyan b. Uyeyne, Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bakır, Abdullah b. Hasan b. Ali, Cafer es-Sadık olmak üzere onlarca hocası olmuştur.²³ Bunların her birinin onun düşünce dünyası üzerinde ciddi etkileri vardır. Ancak kanaatimce ikisinin yeri apayrı olmuştur. Bunlardan biri daha sonra değineceğimiz Hammâd, ikincisi ise siyer, hadis, fıkıh ve tefsir alimi olan eş-Şa'bi'dir.²⁴ Ebû Hanife'ye erken yaşlarda hocalık yapan eş-Şa'bi ondaki cevheri fark edince, kendisine yazık etmemesini, ticarete değil ilme yönelmesini tavsiye etmiştir.²⁵ Ebû Hanife'nin, Şabi'nin bu tavsiyelerine hemen olumlu cevap vermese de aklının bir köşesine kaydettiği anlaşılmaktadır. Nitekim her camiye gittiğinde orada küşad olunan halkalardan birinin kenarına ilişir, hoca efendiler tarafından takrir edilen derslerden faydalanmaya çalışırdı. Hiçbir halkada karar kılmasını bir taraftan zamanının yoğunluğuna yorarken, diğer taraftan henüz kendisini cezbeden bir halkaya denk gelmediği şeklinde anlamak da mümkündür. Bununla birlikte fıkha yönelmesinde de eş-Şa'bi'nin etkisinin bulunması büyük bir ihtimaldir. Zira hocası eş-Şa'bi dönemin en büyük fakihlerinden biri olarak kabul edilmekteydi.

Ebû Hanife'nin yaşam öyküsü hakkında bilgi veren Bezzâz ile İbn Hacer onun değişik ders halkalarına uğradığını söylerlerken yukarıda anlattığımız hadiseye işaret ediyor olmalıdır. Yine kaynaklar Ebû Hanife'nin bu ders halkalarına teker teker uğradıktan sonra en son Hammâd b. Ebî Süleyman'ın halkasında karar kıldığını söylemektedirler.²⁶ Bu durumun da işaret ettiği gibi Ebû Hanife, Hammâd'ın halkasına intisap ettiğinde yaşı küçük değildir. Hatta bazı rivayetler onun Ham-

22 Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 475; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ ve İrşâdu'l-Erib ila Ma'rîfetihî'l-Edîb*, I-VI, Beyrut 1991, III, 426; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyer A'lam en-Nubela*, (thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed) I-XXIII, Beyrut 1984-1988, IV, 599

23 Bkz. Zehbî, *Menâkıb*, 19 vd; İbn Hacer el-Heysemî ve Suyutî onun Enes b. Malik, Amr b. Huveyris, Abdullah b. Nuveys el-Cehmî, Abdullah b. Haris, Câbir b. Abdullah, Vâsile b. Askâ', Ebû Tufeyl Âmir b. Vâsile, Ma'kal b. Yâsir, Aişe bnt. Acred, Sehl b. Sa'd, Sâib b. Hallâd, Sâib b. Yezid gibi bir çok sahabeyi gördüğünü ve onlardan istifade ettiğini söylemektedir. [Geniş bilgi için bkz. Suyutî, 61 vd; İbn Hacer el-Heysemî, 37, 43-50.] Ancak bu mevzu tartışmalıdır. Ulema arasında kabul gören görüşe göre Ebû Hanife etbauttabinden sayılmıştır.

24 Muhammed Aşık İlahî el-Berenî, *el-Mevâhibu's-şerife fî menâkibi el-İmam Ebi Hanife*, (İbn Hacer el-Heysemî'nin *el-Hayratu'l-hisân* adlı eseriyle bir arada), Beyrut 1411?, 175.

25 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 55.

26 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 55-56.

mâd b. Ebî Süleyman'ın derslerine devam etmeye başladığında yirmi yaşlarında olduğunu ifade ederler.

İlimle uğraşmaya başladığında ticareti de terk etmemiş olan Ebû Hanife, bunu sürdürmek için de bir ortak bulmuş ve mudarebe usulüyle mesleğini yürütmeye çalışmıştır. Yani, büyük bir ihtimalle sermayesi kendisinden, emeğin önemli bir kısmı ortağından olmak üzere bir ticari antlaşma yapmıştır. Ticaretle -büyük oranda- ortağı ilgilenirken, Ebû Hanife ise -daha çok- ilimle iştigal etmiştir. Bu cümlelerden onun ticarî faaliyetlerin tamamen dışında kaldığı anlaşılmalıdır. Aksine Ebû Hanife ilim ile ticarî faaliyetleri iç içe yürütmüştür. İki gözden oluşan dükkanının bir tarafında dersler verirken, öteki tarafında da ticaret yapmaktaydı. Rivayetlere göre müşterisi geldiğinde kalkar, yan tarafa geçerdi. Ancak cerbezeli bir tüccar olmayıp, malını illa da satmaya çalışmaz, müştertisine “almayacaksa kendisini uğraştırmamasını söyler” kibarca savardı. Bu durum bile onun ticareti ilim için yaptığını göstermesi açısından önemlidir.

Ebû Hanife'nin yaşadığı zaman dilimi ilmi tartışmaların özellikle Arap Dili ve Kelâm sahasında en yoğun olduğu dönemdir. Kendisinin de zaman zaman bu tartışmalara katıldığı; özellikle Kelam konusundaki eserlerine bakıldığında anlaşılmaktadır.²⁷ Kaldı ki es-Saymerî ile İbn Hacer, onun ilim hayatına ilkin Kelam halkasıyla başladığını, sonra cidal ağırlıklı olduğunu görünce hedeflerine denk düşmediğini söyleyerek ayrıldığını ifade etmektedirler.²⁸ Bununla birlikte özellikle değişik ırk, millet ve dinlerin harmanlandığı bir şehrin çocuğu olması onu kelam ilminin tamamen dışında da tutamamıştır. Zira yaşadığı çevrede, özellikle de tüccarlar arasında İslam dini konuşuluyordu. Eserlerine bakıldığında Ebû Hanife'nin de ister istemez bu tartışmalara dâhil olduğu ve İslam'ı savunmaya gayret ettiği görülmektedir. Dolayısıyla onun Kelam ilminden uzaklaşıp fıkhıta karar kılmasını, dini fikirlerini temellendirmeyi arzuladığı şeklinde anlamak mümkündür. Kaldı ki onun kelimadan fıkhıya geçiş nedeni olarak anlatılan “*kadınlardan birinin Hammâd'a sorduğu soru*”ya ilişkin rivayet de bunu doğrular mahiyettedir.²⁹

On sekiz yıl halkasına devam ettiği ve vefatına kadar terketmediği hocası Hammâd, Ebû Hanife'nin hayatında bir dönüm noktası olmuştur.³⁰ Zira Ebû Hanife bu tarihten itibaren afakî tartışmalardan ziyade ameli fıkhıya ilgi duymuş ve daha çok bu alanda uzmanlaşmıştır. Bü-

27 Bkz. Esat Kılıçer, 149.

28 Bkz. es-Saymerî, 19-20.

29 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 55.

30 Bkz. es-Saymerî, 22; İbn Hacer el-Heysemî, 60; Esat Kılıçer, 149.

tün bunlar ona “divitin babası” anlamına gelen künyesini yani “Ebû Hanife”yi sağlamıştır.³¹ İlme ve ibadete o kadar çok önem veriyordu ki gecelerini bile bunlarla geçiriyordu. Nitekim onu yakından tanıyanların ifadesine göre ögle ile ikindi arasında uyuyor, onun dışında hiç uyumuyordu. Gecelerini tamamen ilim ve ibadetle geçiriyordu.³²

Hocası Hammâd, mescidin bir köşesinde oturur, talebeleri etrafında halka olurlar ve bu şekilde ders dinlerlerdi. Bu dersler, çoğunlukla onlardan gelen soruları cevaplamak suretiyle işlenirdi. Nitekim bu yöntem, o dönemde yaygın öğretim metotlarından biri idi. Ebû Hanife de, diğer talabeler gibi bu halkada oturur, hocasını dinlerdi. Hocası, kendisi bulunmadığı zaman ders halkasının başına onu geçirirdi. Rivayetlere göre Hammâd birinde iki ay kadar Kûfe’den ayrılmış, özel bir işi için Basra’ya gitmişti. Kendi yerine Ebû Hanife’yi halkanın başına hoca olarak tayin etmişti. Ebû Hanife de aynı sisteme uygun olarak kendisine sorulan soruları cevaplamak suretiyle ders takririnde bulunmuştu. Daha önce hocasına gelen suallere onun verdiği cevapları verirken, yeni meseleleri kendi bilgi birikimi ve anlayışına göre cevaplamış, fakat sağlamasını yapmak için de bunları bir kağıda yazarak daha sonra hocasına sunmuştur. Toplam altmış kadar olan bu meselelerin kırkına hocası, Ebû Hanife ile aynı kanaatte olduğunu söylerken, yirmi meselede ise ona katılmamıştır. Bu durum, Ebû Hanife’nin henüz hocasının hayatında bile fetva verdiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Hocası vefat edince bu halkanın başına oğlu İsmail geçmiştir. Hocasına büyük bir hürmeti olan Ebû Hanife, hiç itiraz etmeden bu halkanın da müdavimi olmuştur. Ancak İsmail’de babasının sahip olduğu tettebbuat bulunmamaktadır. Kaldığı babası da bunun farkında olsa gerektir ki onu hiç halkanın başına geçirmemiştir. Yetersiz kalması ve halkanın dağılmaya yüz tutması üzerine halkanın müdavimleri, bir başka ifade ile Ebû Hanife’nin ders arkadaşları onun halkanın başına geçmesini istemişlerdir. Artık bu tarihten itibaren Ebû Hanife söz konusu halkanın hocası olacaktır.³³ Abdulvehhab b. Ziyâd’ın cümleleri ile ifade edecek olursak giydiği uzun kalansuvasıyla mescitte oturur etrafına halka olan talabelerine ders takriri yaparken, sair insanlara da fetvalar verirdi. Zekası, edindiği tettebbuat onu kısa süre içerisinde Kûfe’nin en büyük alimi olarak öne çıkarmakla kalmamış ününün İslam aleminin tamamına yayılmasını da sağlamıştır. Nitekim bir süre sonra onun ders halkasında bulunmak için rehalatu’l-ilmin bir parçası olarak

31 Ebû Hanife’nin “Hanife” adında bir çocuğu yoktur. Arapça’da Hanife’nin divit anlamına geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla onun bu künyesi “Divitin babası” anlamına gelmektedir. O bu künyesini ilme ve irfana adadığı bir ömürle elde etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 41.

32 Bkz. Zehebî, *Menâkıb*, 20 vd.

33 Bkz. es-Saymerî, 22.

Kûfe'ye gelenler olmaya başlayacaktır. Bu ders halkasından binlerce insan faydalanmıştır ki Bezzaz, bunlardan kırkının içtihat edecek duruma geldiğini söylemektedir.³⁴ Bunlar onun düşüncelerini İslam âleminin muhtelif yerlerinde temsil etmiş, tanıtmış ve aktarmışlardır. Bu da zamanla ona, adına Rey ekolü denilen bir ekolün atfedilmesine ve onun bu ekolünün banisi olarak görülmesine neden olmuştur.

Ebu Hanife, hocasından farklı olarak ders takriri yaparken talebelerini de sürece dâhil etmeye gayret eder, kendisine yöneltilen sorular hakkında onların da görüşlerini alırdı. Bu durum onun kendisinden önce var olan fıkıh platformlarını, farklı bir biçimde sürdürdüğünü göstermektedir. Bilindiği gibi Kûfe, Ebû Hanife'nin çocukluk yıllarına kadar geri giden bir fıkıh platformları geleneğine sahiptir. İlk kez Kûfe'nin büyük fakihlerinden İbrahim en-Nehaî (ö.96/714) tarafından kurulduğu sanılan bu yapıya başta eş-Şa'bi olmak üzere dönemin büyük alimleri de iştirak ederlerdi. Geceleri en-Nehaî'nin evinde toplanan platform üyelerinin değişik fıkhi mevzuları bazen sabaha kadar müzakere ettikleri olurdu.³⁵ Bu gelenek daha sonra şehirde yaygınlık kazanmıştır. Birbirlerine yakın fikhî düşüncelere sahip olan fakihler bir araya gelerek benzer ekipler kurmuşlardır. Bunlardan bir tanesi de Kûfe kadılarında Abdullah b. Şubrume ve arkadaşları tarafından küşat edilmiştir. Fadl, İbn Şubrume (ö.144/761), el-Haris b. Yezîd el-Ukaylî, Muğire b. Ka'ka'a b. Yezîd'den oluşmakta olan bu ekip akşamları İbn Şubrume'nin evinde toplanır, bazen sabahlara kadar tartışırlardı. Burada müzakere edilen meselelerin önemli bir kısmı gündüz mahkemeye gelen davalardan oluşurdu.³⁶

Kısaca Ebu Hanife'nin öğrencileriyle yaptığı şey aslında bu geleneğin bir devamıdır. Onun istişare heyeti kendisi ile talebelerinden oluşuyordu. Kendisine gelen soruları talebeleri ile müzakere eder, hatta bazen kıran kırana tartışmalar da olurdu. Talebelerinin makul düşüncelerini kabul etmekten çekinmez, bunları kendisinin fikirleri haline getirdiği olurdu. Onun talebeleriyle interaktif işlediği bu dersler daha sonra mezhebin şekillenişinde de etkili olmuştur. Nitekim talebelerinden özellikle Ebû Yusuf ile İmam Muhammed bir konu üzerinde ittifak etmişlerse onların fikirleri hocalarınkinden daha makbul kabul edilmiştir. Ebû Hanife bu tartışmalar esnasında, çok sahih değilse hadis olarak mervi olan ahbara itibar etmezdi. Zira yaşadıkları bölge değişik din, ırk ve milletin yan yana yaşamlarını idame ettirdikleri bir coğrafyaydı. Bunlar çoğunlukla birbirlerine üstünlük sağlamak için

34 Bkz. Bezzaz, 218-246; DiA, 132.

35 Bkz. Vekî', III, 63.

36 Bkz. Ebû İshak eş-Şirâzî, 83.

Hız Peygamber'i kullanıyor ve ona bazı haberleri isnat ediyorlardı. Bu durum o kadar yaygınlık kazanmıştı ki genelde Irak özelde Kûfe hadisin darphanesi olarak tanınır olmuştu. Bu durum Ebû Hanife'nin bu ahbâra mesafeli durmasına neden olmuştur. Ancak Ebû Hanife'nin bu duruşu kendisinin eleştirilmesine ve hadis bilmediği, hadiste zayıf olduğu şeklinde değerlendirilmesine neden olmuştur.³⁷ İçinde en-Nesâî'nin de bulunduğu bu zevatın düşünceleri, onun ümmet nezdinde kazandığı şöhrete zarar verememiştir.

Ebû Hanife işi ve talebeleriyle uğraşan bir ilim adamı idi. Hiçbir şekilde bir başkasına muhtaç olmadığı gibi uğraştığı ilmin kendisine bir dünyalık getirmesinin de peşinde değildi. Bu vesileyle gerek Emeviler döneminde gerekse Abbasiler döneminde kendisine teklif edilen devlet görevlerine hep mesafeli durmuş, bunları reddetmiştir. Nitekim Emevi valilerinden Ömer b. Hubeyre onu Kûfe "beytu'l-mal"inin başına getirmek istediği zaman bunu kabul etmemiştir. Ancak bu durum onun İbn Hubeyre tarafından kamçılanarak cezalandırılmasına neden olmuştur.³⁸ Rivayetlere göre İbn Hubeyre, Irak'ın Emevilerin hakimiyet alanının dışına çıkmakta olduğunu farkedince, halkın desteğini almak istemiş ve bu amaçla dönemin alimlerinden faydalanmaya karar vermiştir. Bunun için de her bir ilim adamını resmi görevlerden birinin başına getirmiştir. Ebû Hanife önce resmi yazışmalarla ilgili olan "divanu'l-hatem"nin başına getirilmek istenmiş, bunu reddedince "beytu'l-mal" sorumlusu olarak atanması murat edilmiştir. Ebû Hanife bunu da reddedince işkence görmüştür. Onun bu durumuna üzülen arkadaşları kendisine gelerek görevi kabul etmesi hususunda baskı yapınca "vallahî bana bırakın kadılığı, Vasıt şehrinin kapılarını sayma görevi verilse onu bile kabul etmem" demiştir.³⁹ Bir başka rivayete göre ise mescidin kapılarını saymamı emretse bunu da yapmam demiştir.⁴⁰ Keza Abbasi halifeleri tarafından teklif edilen Kûfe kadılığı ve beytu'l-mal sorumluluğunu reddettiği gibi ileriki yıllarda kendisine teklif edilen Kadıu'l-kudatlık görevini de kabul etmeyecektir. Ancak bu durum başına iş açacak hatta bazı rivayetlere göre bunun neticesi olarak gördüğü işkenceden dolayı da vefat edecektir.⁴¹

Ebû Hanife, bırakın resmi görevleri, devlet ricalinin etkisine girmek için onlar tarafından verilen hediyeleri de kabul etmemiştir. Ri-

37 Bkz. Nesâî, Kitabu'd-Duafâ, 240; konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmed Yusuf Ebû Huleybe, "Usulu'l-Hadis inde İmam Ebû Hanife", *Mecelletu'l-Camiati'l-İslamiyye*, Gazze 2001, cilt: IX, sayı: II, ss.143-189.

38 Bkz. es-Saymerî, 66 vd.; Zehebî, *Menâkıb*, 24.

39 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 118.

40 Zehebî, *Menâkıb*, 25.

41 Bkz. es-Saymerî, 93 vd.; Zehebî, *Menâkıb*, 26; İbn Hacer el-Heysemî, 120, 125; el-Berenî, 178.

vayetlere göre birinde Halife Mansur tarafından kendisine gönderilen 300.000 dirhemi kabul etmiş bir süre sonra halifeye “Ey müminlerin emiri ben Bağdat’ta yabancıyım. Bende müslümanların emanetleri var, bunları koyacak bir yerim de yok. Onu beytu’l-mal’a bırakayım” demiştir. Halife bunu kabul edince parayı beytu’l-male iade etmiştir. Onun vefatından sonra beytu’l-mal’da bulunan emanetler sahiplerine iade edileceği zaman bu paralar ortaya çıkınca Halife Mansur “Ebû Hanife bizi aldattı” demiştir.⁴² Keza rivayetlere göre Hasan b. Kahtaba ona on bin dirhem para vermiştir. Ebû Hanife bu paralara hiç dokunmamış vasiyeti gereği vefatından sonra oğlu tarafından Hasan b. Kahtaba’ya “buyrun emanetiniz” denilerek iade edilmiştir.⁴³

Bununla birlikte Bağdat’ın kuruluşu esnasında fikirlerinden faydalandığı, başta ana bulvarlar ve yollar olmak üzere, iç mekanlarının nasıl ve ne şekilde planlanması gerektiği ile ilgili fikirlerinin alındığı; hatta kimi rivayetlere göre cadde ve sokakların ölçümlerine katıldığına rivayet edilmesi, sivil sorumluluktan kaçmadığını, gerektiğinde destek verdiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁴⁴

Ebû Hanife cesur ve yiğit karaktere sahip bir ilim adamı idi. Bu cesurluğu onu Emevi ve Abbasiler döneminde devlet ricalinin icra ettiği olumsuz durumlara karşı çıkmasına neden olmuştur. Onların özellikle Ehl-i beyt politikaları Ebû Hanife’nin en çok karşı durduğu hadiselerin başında gelmektedir. Nitekim hiç çekinmeden İmam Zeyd’e destek vermiştir. Bu destekten dolayı Şia taraftarı olmakla da suçlanmıştır.⁴⁵

Ömrünün 66 yılını Kûfe’de (elli yılı Emeviler döneminde, on altı yılı Abbasiler döneminde) geçirmiş olan Ebû Hanife, hayatının son iki yılını Bağdat’ta geçirmiş ve orada vefat etmişti. Vefat tarihinin hicri 150 yılının Recep ayı olduğunda icma bulunmaktadır. Abbasi Halifesi Ebû Cafer Mansur’un hilafeti döneminde vefat eden Ebû Hanife’nin cenazesine binlerce insanın katıldığı rivayet edilmektedir. Kabri Bağdat’ta o günkü adıyla Hayzerun denilen kabristanda bulunmaktadır.⁴⁶ Ancak burası daha sonra çevresiyle birlikte kendisine verilen İmam-ı Azam sıfatından dolayı A’zamiye adını alacak ve günümüze kadar da bu isimle anılacaktır.

Daha çok yetiştirdiği talebeleri ve geliştirdiği ekolü ile tanınan Ebû Hanife’nin ailesi hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Kaç kez ev-

42 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 112.

43 Bkz. es-Saymerî, 71-72; Zehabî, *Menâkıb*, 27.

44 Bkz. Ali Suavî, *Hukuku Şevâri’*.

45 Geniş bilgi için bkz. İsa Doğan, “Ebû Hanife’nin Dini ve Siyasi Duruşu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2006, XX, 41. Ayrıca bkz. Mehmet Atalan, “Ebû Hanife ve Ali Oğulları”, *Dini Araştırmalar*, VIII, s.24, ss.157-168.

46 Bkz. es-Saymerî, 93; Zehabî, *Menâkıb*, 26, 48.

lendiği bilinmemekle beraber Hammâd dışında çocuklarının olup olmadığı da meçhuldür.⁴⁷ Oğlu da kendisi gibi ilim ve irfanla tebarüz etmiştir. Hatta Halife Mansur döneminde bir süreliğine Basra kadılığı da yapmıştır.⁴⁸

SONUÇ

Kûfe'nin yetiştirdiği müstesna bir şahsiyet olan Ebû Hanife, İmam Ebu Hanife aslen Kâbil merzubanlarından birinin soyunda gelmiş olup Fars kökenli aristokrat bir aileye mensuptur. Rivayetlere göre dedesi Zota bölgenin fethinden sonra ya esir edilmiş veya kendi rızası ile Bekr b. Vâil Kabilesinin Teymullah kolu ile vela ilişkisi kurmuştur. Böylece mevali bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ebu Hanife, zor bir dönemde hayatını idame ettirmiştir. Küçükken din eğitimi almış ve Kur'an'ı hıfz etmiş olmasına rağmen yirmi yaşlarından sonra ilimle iştiğal etmeye başlamıştır. Önce kelama ilgi duymasına rağmen daha sonra fıkhıta karar kılmış ve eşine ender rastlanan bir fıkıh sistemi kurmayı başarmıştır.

İmam Ebû Hanife, kurduğu hukuk sistemi ile tarihin akışını değiştiren önemli şahsiyetlerden biri olmuştur. İmam Şafi'nin "fıkıhta tebahhur etmek isteyen varsa Ebû Hanife'ye muhtaçtır"⁴⁹ cümlesiyle tanıttığı bu ilim adamı, hangi mezhepten olursa olsun herkesin bir şekilde kendisinden faydalandığı bir şahıstır. Ünlü muhaddis Harun b. Yezid'in "ondan daha fakihini hiç görmedim"⁵⁰ dediği bu değerli hukuk bilgini, fıkhî bilgisi ve yetiştirdiği talebeleri bu gün bile bizlere katkı sağlamaya devam etmektedir. Bu ilmi yönünün yanı sıra rol model kişiliği, cömertliği, ilmi duruşu ve abidliği ile de hep kendisinden bahsedilmiş ve bu tarafıyla da insanların gönlüne taht kurmuştur. Ailesi hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Ebû Hanife'nin hocası Hammâd'ın adını taşıyan bir oğlu vardı. Bunun dışında çocuklarının olup olmadığı bilinmemektedir. Ebû Hanife'nin hocasının adını oğluna vermiş olması bile tek başına onun ne kadar vefalı bir şahıs olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Oğlu Hammâd'a gelince; o da aynen babası gibi ilimle iştiğal etmiş, fıkhî yönüyle tanınmıştır. Nitekim yıllar sonra Basra'da kadılık da yapacaktır.

47 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 41.

48 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Esat Kılıçer, "Büyük İslam Fakihî İmam-ı Azam Ebû Hanife", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Temmuz 1968, cilt VII, sayı 74, s. 148.

49 Bkz. Suyutî, 116; İbn Hacer el-Heysemî, 66; el-Berenî, 178.

50 Bkz. Zehebî, *Menâkib*, 30.

KAYNAKÇA

- Ahmed Yusuf Ebû Huleybe, "Usulu'l-Hadis inde İmam Ebû Hanife", *Mecelle-tu'l-Camiati'l-İslamiyye*, Gazze 2001, cilt: IX, sayı. II, ss.143-189.
- Âdil İsmail Halil, "el-İmam Ebû Hanife Nu'man ve Medresetu'r-Re'yi fi Irak", *Mecelletu Ebhâsi'l-Basra (Ulûm el-İnsaniyye)*, cilt: XXVII, sayı: II, s.186 vd.
- Ali Suavî, *Hukuku Şevâri'*,
- Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed es-Saymerî (ö: 436/1045), *Ahbaru Ebî Hanife ve Ashabihi*, Beyrut 1985.
- Ebû'l-Fadl Celalettin es-Suyutî, *Tebyidu's-Sahife fi menâkibi el-İmam Ebi Hanife en-Nu'man*, Beyrut, Şihabuddin Ahmed b. Hacer el-Heysemî (ö: 974/), *el-Hayrâtu'l-hisân*, Beyrut 1411 ?.
- Esat Kılıçer, "Büyük İslam Fakihî İmam-ı Azam Ebû Hanife", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Temmuz 1968, cilt VII, sayı 74.
- İbn Habîb, *el-Muhabber*, Beyrut, ?.
- İsa Doğan, "Ebû Hanife'nin Dini ve Siyasi Duruşu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2006, XX, 41. Ayrıca bkz. Mehmet Atalan, "Ebû Hanife ve Ali Oğulları", *Dini Araştırmalar*, VIII, s.24, ss.157-168.
- Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001; *Güç ve İktidar: Kûfe'de İktidar Mücadelesi*, İstanbul 2011.
- Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanife: Hayatuhu ve asruhu ve arauhu ve fikhu-hu*, Mısır 1945.
- Muhammed Aşık İlahî el-Berenî, *el-Mevâhibu's-şerife fi menâkibi el-İmam Ebî Hanife*, (İbn Hacer el-Heysemî'nin *el-Hayratu'l-hisân* adlı eseriyle bir arada), Beyrut 1411.
- Nesâî, *Kitabu'd-Duafâ ve'l-Metrukîn* (Buharî'nin *Kitabu'd-Duafası* ile bir arada, tahk: Muhammed İbrahim Zâid), Beyrut 1986.
- Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ ve İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edîb*, I-VI, Beyrut 1991.
- ez-Zehabî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer A'lam en-Nubela*, (thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyin el-Esed) I-XXIII, Beyrut 1984-1988.
- Ez-Zehabî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menâkibu İmam Ebû Hanife ve sahibeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. El-Hasan*, (tahk: Zahid kevserî-Ebû'l-Vefâ el-Afganî), Haydarabat 1366h.

TEMPLES OF KATAS: THEIR HISTORICAL AND RELIGIOUS SIGNIFICANCE

Muhammad Usman Ali¹

Katas Tapınağı: Tarihi ve Dini Önemi

Öz: Katas Tapınağı (Punjab Pakistan) Hindu mitolojide çok ciddi bir öneme sahiptir. Nitekim kuruluşu hakkında birçok mitolojik kurgu yer almaktadır. Tapınağın kurulduğu bölge aynı zamanda Raj Katas olarak da bilinmektedir. Bu bölgede değişik Hindu dinlere ait bir çok tarihi yapı kompleksi de mevcuttur. Bu tarihi mekan birçok uygarlığa şahitlik yapmış olup bunun izlerini de üzerinde taşımaktadır. Bu önemine rağmen malasef akademik düzlemde ciddi anlamda çalışılmamıştır. Bundan dolayı biz bu çalışmamızda bahis mevzuu bu tapınağın tarihi ile önemi hakkında bilgiler vermeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Katas Tapınağı, Raj Katas, Punjab

Abstract: Temples of Katas (Punjab-Pakistan) hold a very important place in the Hindu mythology especially due to a sacred pond which has different stories regarding its formation. Also this area known as Raj Katas, consists of several historical buildings; mostly related to different branches of Indian religions. Moreover, this place has seen countless invasions and various civilizations, which resulted in impression of other religions on the culture of this area in different periods. However, due to the partition of India their importance has been generally forgotten. This article is aimed at tracing and compiling the history of the temple in order to educate people about its significance. The foremost issue associated with Raj Katas is that no author of international standing has worked on this topic. That resulted in lack of material on this topic.

Key Words: Temples of Katas, Raj Katas, Punjab

Problem Statement

The present author tried his best to collect the available sources, most of which are works by local writers. The problem with majority of these works is that they do not follow the academic standards and do

1 Istanbul University, Faculty of Theology-Department of Philosophy and Religious Studies.

not abide by a set manual of style for citation of the sources on which they rely. Besides, there are a lot of contradictions between the statements of these authors on various issues. Therefore, for collection of authentic information, author had to rely mainly on interviews with some of Hindu Pundits and religious scholars. This too was not free from problems as it was found that some of the Hindu religious leaders were not quite clear and consistent on this particular topic. Also their fear of being minority in Islamic Republic of Pakistan was a factor for not becoming too much open on discussing their religious activities and teachings. However, despite having such difficulties author tried to come up with a clear understanding of the topic at hand. Major part of the present project has been carried out in the form of fieldwork; that is interviews with Hindu personalities and field observation.

Introduction

In the Chakwal district of Punjab-Pakistan, a cluster of historical Hindu temples and residential buildings are located. The complex of these buildings is known as Raj Katas, where Hindu *Brahmans*² and *Kashtriyas*,^{3,4} have been supposedly involved in religious practices from thousands of years.

The real name of Katas was “*Katakasha*” or “*Katak-Shal*” which became Katas with the passage of time.⁵ *Katakasha* literally means “weeping eyes” in Sanskrit language.⁶ According to another tradition, the real name of Katas was “*Teksh Raj*,” which means “King of snakes”.⁷ *Subhan Rae Batalvi* in his book *Summary of the Histories* has termed this place as “*Kott Chena*”. All of these names coupled with the legend of the Lord *Shiva*⁸ and the death of one of his wives have given this place significant importance in Hindu religion.

2 The intellectual and spiritual leaders of Hindus e.g. religious personalities and teachers.

3 The protectors of Hindu society e.g. politicians, police and the military.

4 The two most superior castes in Hinduism out of four, including “*Vaisyas*” on number three which are the skillful producers of material things in the society like merchants and the last and the lowest cast “*Shudras*” the followers or the maintenance people for the so-called menial workers or hard laborers.

5 Raja Muhammad Arif Minhas, *Pakistan Ky Asaar e Qadima*, Islamabad: Jadid Traders Book Center, 1997, p. 414.

6 Personal Interview of Pundit Jairam Maharaj, 17/03/2012 (Karishna Mandar Saddar Rawalpindi).

7 Sahibzada Sultan Ali, *Salt Range mein Asaar e Qadema*, Chakwal: Asad Muhammad Publishers Rawalpindi, 1998, p. 99.

8 Also known as *Maha-deva* (Great God). He is a popular Hindu deity who is believed all and in all as the creator, preserver, destroyer, revealer and concealer of all beings in *Shaivism* (one of the four most widely followed sects of Hinduism). However, he is considered “the Destroyer” or “the Transformer” only among the *Tri-murti* concept of Hinduism (the Hindu Trinity of the primary aspects of the divine).

Of these buildings in Raj Katas, the *Shiva* Temple and the temples of *Satt-garrah* are famous. However, for Hindus the most important object related to this historical site is the sacred pond, which is located amid various temples. This pond is believed to be in existence from time immemorial and according to *Mahabharata*,^{9,10,11} it was discovered by one of the five *Pandus*¹² when he was looking for water.¹³ According to the legend, this pond represents the tears of the Lord *Shiva* who wept on the death of his wife so much that his tears made this pond. These legendary connections with *Shiva* give the pond in Raj Katas an importance that supersedes anything else in the whole complex. Apparently, all of the temples in this area have been built to express the sanctification of this sacred pond.

One is reminded of the fact that the caste system in Hinduism precludes free mixing of different castes. The Raj Katas has remained the pilgrimage destination for the *Brahmans*, and *Kashtriyas*. Even today, the pilgrims pay visit to this area to take a bath in the sacred pond and to pay homage to the *Shiva* temple.¹⁴ The importance of *Shiva* temple lies in the red stone that has been attributed to the Lord *Shiva*. It is believed that the sacred stone blesses the devotees with children. Another important part of Raj Katas is the adjoining language university. This place has remained one of the important seats of learning *Sanskrit language*.^{15,16} Some references indicate that Al-Biruni (973-1048 CE) has also spent some time in this university and learnt Sanskrit language.¹⁷ While staying here he attempted to measure the circumference of the Earth and wrote his book *Kitab-al-Hind*.¹⁸ However, there is no strong evidence that Al-Biruni had himself built this university.

- 9 Liaqat Ali Khan Niazi, *Tarikh e Chakwal*, Chakwal: Anjamun e Toqeer e Adab, 1992, p. 147.
- 10 It is often translated as "the great tale of the *Bhârata dynasty*" of Hindu tradition. The *Mahabharata* is the longest known Sanskrit epic that has been described as "the longest poem ever written." Basically, this epic narrates of the *Kurukshetra War* (Happened sometime between 16th and 10th century BCE – fought for 18 days) and describes the fates of the *Korus* or *Kaurava* and the *Pandus* or *Pandava* princes in the consequences of this war. However the war resulted as a victory for *Pandus* and its allies with the fall of *Korus*.
- 11 *Mahabharata*: The author consulted Hindu pundits in Islamabad and Rawalpindi-Pakistan. They admitted that Raj Katas is mentioned in *Mahabharata* but they were unable to point out.
- 12 5 sons of *Pandu*, who ruled some part of India in ancient period and main characters of *Mahabharata*.
- 13 Muhammad Abid Husain Minhas, *Tarikh e Kahoon*, Chakwal: M.S Composing Center, Bhoon, 2002, p. 38.
- 14 Personal Interview of Mr Sajid, 26/02/2012: Guide in Katas.
- 15 Niazi, *Tarikh e Chakwal*, p. 147.
- 16 It is the ancient language of India and the Indian subcontinent. Primarily, it is famous for being liturgical language of Hinduism.
- 17 Abid Minhas, *Dywtawn ka daes Raj Katas*, Rawalpindi: Nazku Art Printers, 2007. p. 17.
- 18 Personal Interview of Mr Sajid, 26/02/2012: Guide in Katas.

This place has seen countless invasions, which resulted in impacts of other religions on the culture of this area. Raja *Harri Singh* mansion beside the temples is one such indication. Subsequent buildings and temples show the influences of not only Hinduism but also that of Jainism, Buddhism and Sikhism. After the partition of the Subcontinent,¹⁹ Hindus abandoned this area and migrated to India.²⁰ Ever since, the temple complex has come under the control of Archaeological Department, government of Pakistan.

A Brief History of Raj Katas

History of Raj Katas predates the birth of Jesus by hundreds of years. No one knows how many nations and civilizations have been in this place. There are no authoritative works that show the genesis of this place and other related details. Some indirect references to this place give only a bleak picture of this place and times have wiped the exact face of this area. Even the names of this place have been changing. For instance, during the British rule, Katas was famous by the name of *Ammar Kand*.²¹

Raj Katas consists of several historical buildings related to various religions and civilizations. These buildings were constructed in different periods. According to legends, the sacred pond relates to early history of Hinduism, temples of *Satt-garrah* relate to the times of *Pandu* brothers, the Sanskrit university relates to the period of Al-Biruni and the *Buddhist Stupa*²² related to period when Buddhism thrived in this part of the world. Most of the writers focus only on the sacred pond and temples of *Satt-garrah* providing some random information and without going into much detail.

Legends apart, one of the known reconstruction or renovation of this place took place in the reign of King Akbar (1542-1606 CE). After that, Sardar Gulab Singh (1792-1857 CE) gave support for plaster and renovation of the Raj Katas. Now, Government of Punjab-Pakistan has allocated 1.0523 million dollars for renovation of this complex and the renovation of it is in process. Already, a considerable work has been done.

19 Generally it includes the core lands of India, Pakistan and Bangladesh.

20 Personal Interview of Mr Riaz Malik, 05/04/2012: Ex-Headmaster of High School Chakwal.

21 Minhas, *Dywtanka daes Raj Katas*, p. 6.

22 Literally meaning "heap"; basically, it is a mound-like structure made up of mud or clay or a cairn, containing Buddhist relics and especially used by Buddhists as a place of meditation.

References are found about Raj Katas in the *first mandal*²³ of *Mahabharata*²⁴ and *Rig Veda*.^{25,26,27} Apart from these two sources, it is hard to find any other historical book with any reference to Raj Katas. The famous book of Hindu legends *Mahabharata* was written between 400 to 200 BCE (some modern scholars say it was written between 1000 to 1500 CE, while according to some Hindu *Pundits*²⁸ its history dates back to 4000 BCE).²⁹ *Mahabharata* gives an indication of this place in the story of *Pandus*³⁰ when they were given exile of 12 years and also in the story of *Ram* or *Rama*³¹ during his exile of 14 years with his wife *Sitta*³² and brother *Lakhan*. This place is also attributed with the birth of the Lord *Shiva*.³³ It is also famous for the legend of the death place of *Shiva's* beloved wife *Satti* or *Par-Vatti*³⁴ and the resultant formation of pool. According to the Hindu beliefs, the sacred pond at Raj Katas temple in Chakwal district of Punjab-Pakistan and *Pushkar Lake* in the district of Ajmer Sharif-India are two eyes of *Shiva*.³⁵

Before partition of India and Pakistan, Hindus from around all India use to come here twice in a year for their religious practices. They used to visit this place on the first day of *Besakh*³⁶ and then in the beginning of winter session.³⁷ According to another tradition, there used

23 First part or session.

24 Ali, *Salt Range mein Asaar e Qadema*. p. 97.

25 Minhas, *Pakistan Ky Asaar e Qadima*. P. 414.

26 First part of *Vedas*, out of four including "*Yajur Veda*", "*Sama Veda*" and "*Atharva Veda*". In Hinduism, these four *Vedas* are believed as directly revealed knowledge by *Brahma* (the creator).

27 The *Rig Veda* contains several mythological and poetical accounts of the origin of the world, hymns praising the gods, and ancient prayers for life and prosperity.

28 The term originates from the Sanskrit language that means "learned or teacher".

29 Personal Interview of Pundit Jairam Maharaj, 17/03/2012 (Karshna Mandar Saddar Rawalpindi).

30 5 sons of *Pandu* and grandsons of *Vyasa* (a central figure in most Hindu traditions, who is often praised for classifying *Vedas* into four parts).

31 In Hinduism, he is believed to be the seventh *avatar* (descent) of the Hindu god *Vishnu*. He is the Supreme God of *Vaishnavism* (one of the four most influential denominations in contemporary Hinduism) and "the Preserver" among the *Tri-murti* concept of Hinduism (the Hindu Trinity of the primary aspects of the divine).

32 She is considered by Hindus to be an *avatar* (descent) of *Lakshmi devi* (Hindu Goddess of wealth, love, prosperity and beauty) and the embodiment of perfect womanhood.

33 Minhas, *Dywtoun ka daes Raj Katas*, p. 14.

34 Minhas, *Pakistan Ky Asaar e Qadima*, p. 414.

35 Personal Interview of Mr. Raja Asif Bhagwani (Ex-President Pakistan Hindu Council Karachi)

36 The day of *Baisakhi* is celebrated in various regions of India by different names and different rituals. This is because the day of *Baisakhi* holds special significance for Hindus along with *Sikhs*. For Hindus, April 13th mark the time of New Year in Hindu solar calendar and they celebrate the day with rituals like bathing, partying and worshipping. Another legend associated with the day is that Goddess *Ganga* descended to earth thousands of years ago on this day. Many Hindus therefore celebrate the day in the honor of Goddess *Ganga* by taking a sacred dip in the river *Ganga* or sacred lakes.

37 Mazhar ul Islam, *Potohar*, Islamabad: Look Wirsy ka Qaomi Idara, 1978, p. 126.

to be one annual festival in this area.³⁸ At present, the arrival of visitors from India depends on the diplomatic situation between the India and Pakistan. In the recent years, however, pilgrims from India are coming regularly to this place in the months of February and March.³⁹

Description of Raj Katas's Historical Temples Complex

Raj Katas consists of multiple temples. According to an estimate, it contains above one hundred temples that have been built over thousands of years.⁴⁰ Different temples have been constructed in different regimes. Thus, the historical buildings of Raj Katas symbolize different civilizations and depict the cultures of different invaders over. At present, the main observable parts are as follows:

Shiva Temple

As one enters the complex, *Shiva* temple comes first. Its entrance is a recessed round arch with faint cusps and a rectangular opening to the north. The importance of this temple is supreme as it contains a holy rock. This is believed to be the rock of God *Shiva*. The details of the legends about the rock will be discussed in the next section.

Bara Dari

Basically the word "Bara-Dari" means a building with 12 doors. It is linked with the sacred pool and lies on its east. There used to be four minarets over this Bara Dari, which got ruined with the passage of time. There used to be a big statue in this place that was worshiped by Hindus when they used to live in this region before the partition of India and Pakistan.⁴¹ Hindus used to sit in this Bara Dari and perform their religious services.

Sacred pond

It is considered as one of the most sacred pond by Hindus. The importance of this pond is only second to *Shiva* temple as its water is considered holy by the Hindus and is also attributed to the tears of *Shiva*. The water of this pond is used for the purification from sins. Before partition every year hundreds of Hindus use to visit this pond in the month of February and March to take bath in its water.⁴²

38 Batalvi, Subhan Rae, Zaidi Hasan Nazir, *Khulastul Tarikh*, Lahore: Markazi Urdu board, p. 118.

39 Personal Interview of Mr Sajid, 26/02/2012: Guide in Katas.

40 Personal Interview of Mr Abid Minhas 26/02/2012 (Chairman Research Society Chakwal).

41 Minhas, *Dywtanka daes Raj Katas*, p. 23.

42 Personal Interview of Mr. Raja Asif Bhagwani (Ex-President Pakistan Hindu Council Karachi)

Temple of Hanu-maan

The *Hanu-maan*⁴³ temple is on the western extreme of a high rectangular enclosure with entrances on the south and the north. The temple's ceiling is undecorated, and lime-plastered. This temple was made with the local stone. The roof and different parts on the walls have become damaged.

Temple of Ram-Chandara

Rama or *Ram-Chandra* is the Hero of *Ramayana*⁴⁴ and this temple was built to worship him in this area. This temple is situated to the west of the Sacred Pond and is closed from all sides except for an entrance on the east. The double-storied structure has eight rooms of various dimensions on the ground floor and a staircase at the south leading to the first floor. The temple has two *jha-ro-kas* (balconies) that had been severely damaged but now renovated by the efforts of Pakistan Government.

Note: Akbar became Mughal emperor at the age of thirteen in 1556 CE; He built cordial relations with Hindu *Raj-puts*⁴⁵ and married from their families. He spent a huge amount of money on the renovation and rebuilding of the temples of Katas and *Stupas* of Buddah. He also appointed a Hindu governor named "*Mann Singh*" to look after this area.⁴⁶ *Mann Singh* renovated *Satt-garrah* Temples and built *Shiva*, *Hanu-maan* and *Ram Chandara* Temples in Akbar's era, whereas according to some writers these temples were built in latter era.⁴⁷

Meeting Hall and the Residences of Pundits

The meeting hall was the place where Hindu *pundits* and the *Rajas*⁴⁸ would meet and discuss the religious issues.⁴⁹ Besides meeting halls, there are small residences where *pundits* used to live. All of their houses are of same color and size.

43 A Hindu god, who is an ardent devotee of *Rama* according to the Hindu legends. He is also a central character in the Indian epic *Ramayana* (one of the great Hindu epics).

44 *Rāma* and *ayana* together means "Rama's Journey". It tells the story of *Rama* whose wife *Sitta* was abducted by *Ravana*, the king of Lanka (present day Sri Lanka).

45 A Sanskrit term routed from *raja-putra*, means "son of a king". They claim to be descendants of ruling Hindu warrior classes of North India and rose to prominence during the 9th to 12th centuries. Until the 20th century, *Raj-puts* ruled in the states of *Rajasthan* and *Surashtra* (present day Indian region)

46 Minhas, *Tarikh e Kahoon*, p. 57.

47 Personal Interview of Mr Abid Minhas 26/02/2012 (Chairman Research Society Chakwal).

48 A Sanskrit term which means a monarch or princely rulers.

49 Personal Interview of Mr Sajid, 26/02/2012: Guide in Katas.

Mansion of Harri Singh

On the extreme western end of *Ram Chandara Temple* is located the mansion of Harri Singh. Before construction of the mansion, this place was women's abode during the reign of some *Maharaj(as)*.⁵⁰ As one enters the main entrance, one finds ten rooms. They are followed by three lawns and two outdoor halls. In 2006-7, under a Punjab government's renovation project doors, roofs and the damaged parts have been repaired or replaced. *Harri Singh Nalwa* (1791-1837 CE) was a general of *Maharaj(a) Ranjit Singh* (1780-1839 CE) and the ruler of Kashmir.⁵¹ He got impressed with the beauty of this area and constructed this mansion. He used to spend some time in this place with his family.

Remaining's of a Buddhist Stupa

The remains of a Stupa here affirm the Buddhist influence. Doctor Stain, an archaeologist who visited the place in 1889,⁵² holds the view that all of these historical remains have been built in the time of *Ashoka*⁵³ (ca. 304-232 BCE). After the decline of Buddhism, the Hindus took hold of this place and changed the place to Hindu temples. According to Hsun Tsang, a Chinese tourist, there was a 200 feet high Buddhist Stupa in Katas which was made by Ashoka.⁵⁴

Temples of Satt-garrah

It consists of a group of seven ancient temples. It is located to the extreme east of the Raj Katas. The biggest temple is termed as *Vishnu ji Maharaj* (God Vishnu). Other six temples are as follows: *Shiva ji Maharaj*, *Ganesh ji Maharaj*,⁵⁵ *Shiva Ling Maharaj*, *Par-Vatti*, *Kali Mata* and *Lakshmi Devi*.⁵⁶ At present, all of these temples have become remains and the government of Pakistan has a plan to build them again.

The length of *Vishnu ji* temple is 68.5 feet and its breadth is 54.5 feet. A statue found from this temple is made from red stone. It is 3 feet in height and has three heads and four arms. The left head was that of lion

50 A Sanskrit title for a "great king" or "high king".

51 Muhammad Daood Tahir, *Nae Manzaleen haen Pukartin*, Lahore: Feroz Sons Privite Limited 2005, p. 299.

52 Ali, *Salt Range mein Asaar e Qadema*, p. 100.

53 An Indian emperor who ruled almost the entire Indian subcontinent from ca. 269 BCE to 232 BCE.

54 Farzana Masih, *Temples of the Salt Range*, University of Peshawar, 2000, p. 155.

55 He is one of the best-known and most worshipped deities in the Hinduism. Ganesha's elephant head helps him to be easily identified. Hindu sects worship him regardless of affiliations and he is widely believed to be the patron of arts and sciences and the God of intellect and wisdom.

56 Minhas, *Pakistan Ky Asaar e Qadima*, p. 94.

and the one in between was that of a human and the one on the right side was that of a pig. The temple of *Shiva ji Maharaj* depicts the God of natural law. *Ganesh ji* depicts the God of intellect and wisdom. *Shiva Ling* temple is known for giving children and is termed as the Creator. *Par-Vatti* temple illustrated the wife of *Shiva ji Maharaj* with the gentle aspect of Goddess *Durga* but on the other hand *Kali Devi* temple which means black Goddess illustrated the fierce aspect of the Goddess *Durga* in the sort of second personality of *Par-Vatti* with being Goddess of magic and sin. Because of that *Par-vatti* is considered to be a complete incarnation of Goddess *Durga*. It is argued that *Pandu brothers* during their exile for 12 years lived in Katas and made the seven temples of *Satt-garrah*, also known as *satt-gharra* (seven houses).⁵⁷

These temples belong to the latter style of Kashmir architecture which prevailed under the *Kar-Kota* and *Varma* dynasties from 625 to 939 CE and as the Salt Range belonged to the kingdom of Kashmir during the greater part of that time.⁵⁸ It is also said that above mentioned *Ram Chandara* temple was also built in this period as it was built in Kashmiri Style too.⁵⁹

Among these temples, “*Shiva Temple*” and “*The Sacred Pond*” are the center of religious activities of Hindus nowadays.⁶⁰ Hindu pilgrims come to Katas every year during the months of February, March to perform certain religious activities. But worldwide Hindu celebrates the *Shivaratri*⁶¹ on 26th of ‘*Magha*’ (according to Hindu calendar) which falls in February or March as per the Solar calendar.⁶²

There are some other significant historical places around Katas Temples like Al-Biruni University and small temples constructed by the followers of *Shiva* when their prayers were answered and desires fulfilled. The temples of Katas are mostly constructed on square platforms.

Al-Biruni University / University of Sanskrit Language

According to one tradition, the great Muslim philosopher, al-Biruni, remained in Katas for a certain period to learn Sanskrit language and build this university. It is also said that he wrote his magnum opus,

57 Sufi Muhammad Din Zar, *Tazkarah e Jehlam*, Lahore: Shoaib Graphic Art Printers, 1984, p. 14.

58 Farzana Masih, *Temples of the Salt Range*, University of Peshawar, 2000, p. 164.

59 Ali, *Salt Range mein Asaar e Qadema*, p. 119.

60 Personal Interview of Mr Sajid, 26/02/2012: Guide in Katas.

61 It is a Hindu festival, celebrated every year in reverence of Lord *Shiva*. It is the day when Lord *Shiva* was married to his second wife *Par-Vatti*.

62 Personal Interview of Mr. Raja Asif Bhagwani (Ex-President Pakistan Hindu Council Karachi).

Kitab al-Hind, in this area.⁶³ It is said that the great Muslim ruler of Afghanistan Mahmood Ghaznavi (971-1030 CE) invaded Bhera (At present a district of Punjab-Pakistan) and adjoining areas in 1006 CE. As a result, the present area of district Chakwal (At present a district of Punjab-Pakistan) including Katas also came under his rule. It was under his patronage that Al-Biruni lived in this area and learned Sanskrit.⁶⁴ However, some critics claim that Katas Raj University was already famous for its languages and al-Biruni simply spent some time in this area to learn the language. They do not agree that al-Biruni was the founder of this university but they do agree that he had lived in the castle of Malot (At present, a city in Chakwal district of Punjab) for two years in the adjoining area.⁶⁵

Legends about Raj Katas and the Sacred Pond

Raj Katas

Mahabharata is the book in which we find the reference to the war between *Pandus* and *Korus* at the place of Katas. *Pandu* was the ruler of the *Bharata-Varsha*⁶⁶ with the capital of *Hastinpur*.⁶⁷ He had five sons named *Yadhisthira*, *Bhima*, *Arjun*, *Nakul* and *Sahadev*.⁶⁸ On the death of *Pandu*,⁶⁹ the rule was transferred to his blind brother, *Dhritarashtra*, as his sons were still minors. However, the uncle took care of his nephews and gave the rule to one of his nephews. This caused a great deal of resentment among his sons especially with *Duryodhana*; eldest of the 100 brothers as he was dreaming of becoming the ruler. These 100 brothers are known in the history as *Korus* or *Kaurava*. *Korus* had made a plan to kill the *Pandus* and put their house on fire. However, *Pandus* escaped safe and went to the mountains of *Jehlum*.⁷⁰ *Arjun* (one of the five *Pandus*) impressed *Draupadi*, the daughter of the *Raja of Panchaal*⁷¹ in *Swayamvara*⁷² with his skills

63 Personal Interview of Mr Sajid, 26/02/2012: Guide in Katas.

64 Niazi, *Tarikh e Chakwal*, p. 148.

65 Ali, *Salt Range mein Asaar e Qadema*, p. 119.

66 A name of ancient Indian Kingdom, geographically known as Indian subcontinent at present time.

67 At present an area in *Meerut district* in the Indian state of *Uttar Pradesh*.

68 Minhas, *Dyutaun ka daes Raj Katas*, p. 7.

69 According to another reference the rule was transferred to *Dhritarashtra* not because of *Padu's* death but his voluntary renunciation of Kingdom. This was due to the fact that killing conjugal couple accidentally gave *Dhritarashtra* a chance to overcome in power.

70 It is a district in Punjab province of Pakistan.

71 An ancient Kingdom in present India.

72 *Swayam* in Sanskrit means self and *Vara* means bride-groom. In ancient India, it was a practice of choosing a husband. It was a contest, in which a list of suitors arrives at the girl's home or a specific venue on the appointed day and ask for her hand. The girl and her family get to choose among the suitors, sometimes through evaluating the completion of various tasks assigned. When the girl identifies the husband of her choice, she used to garland him and a marriage ceremony was being held immediately.

and married her. However, in the subsequent years, his elder brother *Yudhisthira* lost a gambling match and had to surrender everything including his all brothers. His blind uncle came in between and a deal was sought according to which the five *Pandus* had to live in exile for twelve years. The *Pandus* lived in Katas and made place of worship and residence (*Saat-garrah*) in Katas. It was their time in Katas that rose this place to prominence and a reference to this place has come in the book of *Mahabharata* that illustrated the war between the *Pandus* and *Korus* in which *Pandus* accomplished an everlasting victory over the *Korus*.

According to another story, the great God of Hindus, *Shiva*, was born in this place and it was his birth that has given prominence to this place.⁷³ This has led to the ultimate belief in Hinduism that this place is sacred from time immemorial. Raj Katas is also famous because of the belief that the great sacred book of Hinduism, *Mahabharata*, has been written in this place.⁷⁴

The Sacred Pond

In Sanskrit language, this pond has been termed as *Kataksha*, which means, “weeping eyes.” In the subsequent years, this word changed to *Katasha* or *Katta-kasha* but the meaning remained the same. Now this pond is termed as the sacred pond of Katas. Many legends are attributed to the sacred pool. The depth of this pond as per the Hindu belief is unlimited⁷⁵ and it depicts the signs of *Shiva* the God. However, according to independent researches, the depth of the pond is 300 feet. Overall it is believed that the sacred pond of Katas is next to the pond of *Javala-mukhi* (Ajmair-India) in its importance and was one of the biggest places of worship for Hindu devotees. According to *Mehkma Asar-i-Qadimah* “Hsun Tsangs” a Chinese tourist has said that this sacred pool has been called by several names in the past like, *Wiss*, *kund* or *Zehrela chasma* (poisonous lake), *Amar Kund*, *Chamar-Kund* and *Katak-sha Kund*.⁷⁶ Some historians mentioned its name *Katta-Kassha* or *Katak-Shell*, they say that the name was changed to Katas in the later periods. In *Mahabharat* Katas pond is called spring (chashma) of the world. According to *Mehkma Asar-i-Qadimah* its name was *Teksh-Raj* which means in Sanskrit “mansion of snakes” and with the passage of time it became prominent as Katas.

73 Personal Interview of Mr Malik Safdar Husain, 05/04/2012: (Teacher in High School Katas).

74 Ali, *Salt Range mein Asaar e Qadema*, p. 97.

75 Personal Interview of Ram Channa Lal, 22/04/2012 (Islamabad).

76 Sign Board of *Mehkma Asar-e-Qadima* of Government of Punjab Pakistan, in Raj Katas: 26/02/2012.

There are several other legends attributed to this pond which give it a paramount importance.

According to another Hindu tradition earth has two eyes and the pond of Katas depicts the left eye of the earth. The right eye of the earth lies near *Ajmair* at a place called *Amar-kand* pond, also known as *Pushkar*.⁷⁷ It is said that the death of the wife (either *Par-Vatti* or *Satti*) of *Shiva* made him weep to the extent that this place became a pond out of his tears.⁷⁸ He wept to the extent that rivers of tears flew through his eyes and miraculously two ponds were formed. One of them was formed at *Pushkar* or *Pokhar* in *Ajmair-India* and the second in *Katak-sha* or *Katak-shel* in *Punajb-Pakistan* (now known as *Katas*).

According to some religious circles of Hinduism, the wife of *Shiva*; *Satti*, burned herself at her father's place. As *Shiva* went there, he found eight pieces of her body excluding head and feet. He threw away all those eight parts in different directions. He also threw away the head in the sky and feet in the earth. The two eyes of *Shiva* marked on *Ling*⁷⁹ depict the weeping eyes of *Shiva*. The earth is weeping on this tragedy of the death of God's wife and the sadness of *Shiva*.⁸⁰ This has led to the formation of two sacred ponds of tears.

Another legend involves the death of *Shiva's* horse *Katas*. According to this legend, on the death of his beloved horse,⁸¹ *Shiva* cried so much that his tears created two holy ponds, one at *Pushkara* in *Ajmer-India* and the other at *Kataksha*, now known as *Raj Katas*.

Decreasing Water Level of the Sacred Pond

One of the major concerns raised by several Hindu scholars is that the holy places of Hinduism are not taken care of by Pakistani authorities. They raise questions about the proper care of their sacred pond in *Raj Katas*. They say that no doubt the government of Pakistan is putting efforts in renovation of the temples and the adjoining areas for giving facilities to Hindu Pilgrims but no efforts are done for preservation of the sacred pond. They say that due to the negligence on the part of Pakistani authorities the water in the sacred pond has reached its lowest level and the pond is close to getting completely dried.

77 Mufti Gulam Sarwar Qureshi, *Tarikh e Makhzan e Punjab*, Lahore: Dost Associates Publishers, 1996, p. 314.

78 Personal Interview of Mr Sajid, 26/02/2012: Guide in *Katas*.

79 Mostly known as *lingam* or *linga* in Hindu society. In Sanskrit, it means mark or sign. It is a representation of the Hindu deity *Shiva* which is being worshiped in temples.

80 Personal Interview of Pundit Jairam Maharaj, 17/03/2012 (*Karshna Mandar Saddar Rawalpindi*).

81 Personal Interview of Mr Sajid, 26/02/2012: Guide in *Katas*.

The water supply to a nearby town named *Choa Syedan Shah* was sanctioned from this pond before partition on the condition that the water in the pond would be maintained to a certain level. Until 2007, there was no shortage of water in the pond. However, recently three cement factories have been built in the area of Tehsil⁸² *Choa Syedan Shah* of district Chakwal-Punjab. One of the cement factories has installed tube wells close to this water, which has caused water level to decrease. One of the reasons for this problem is that the whole *Potohar region*⁸³ (In north of Punjab province) is facing the lack of rain that has decreased the underground water level. The sacred pond has also been affected by this situation. Perhaps because of the ignorance about the importance of the sacred pond for Hindus, the renovations plans by the Government of Pakistan have not taken into account the issue of its decreasing water level.

Was Shiva Born in Katas?

Some local writers mention that he was also born here in Katas.^{84,85} After that, we try to unravel the most important view. In one of my interview with a *Brahmin Pundit*, I found this view wrongly ascribed to Hindus. He exclaimed how God could be born. He told me that *Shiva* has always remained in sky, as he is a God (creator).

The Partition of India and Subsequent Developments

After the partition of India, most of the Hindus, if not all, from the areas of Pakistan migrated to India. Katas also became abandoned and religious practices were stopped.⁸⁶ Situation became worse in 1948 when heavy floods and monsoon played havoc with this area.⁸⁷ These rains damaged the area to the extent that water reached the present day Youth Hostel located next to Raj Katas and temples were severely damaged. None of the governmental authorities paid heed to this area and left it on the mercy of nature.

India's former deputy prime minister L.K Advani visited the temples in 2005. In 2006-07, Pakistan decided to place *Murtis* (statues) of Hindu Gods in the temples of *Satt-garrah* and restore them to their original state to attract visitors. The budget allocated for the project was approximately half a million dollars. The government decided to

82 It is an administrative division of city or town.

83 It is a plateau in north-eastern Pakistan, forming the northern part of Punjab.

84 Minhas, *Pakistan Ky Asaar e Qadima*, p. 414.

85 Personal Interview of Amir Shezad 26/02/2012: In charge Head Engineer Raj Katas.

86 Brg. Gulzar Ahmad, *Yad e Ayam* (Katas, Jehlam: Maqtiba Jamia Qartas 1960).

87 Personal Interview of Mr Riaz Malik, 05/04/2012: Ex-Headmaster of High School Chakwal.

import idols of Hindu Gods from various monuments in India to Pakistan. A three-member archaeological team visited neighboring India, Sri Lanka and Nepal to collect *Murtis* (statues) of Hindu Gods. At present, the renovation project has been completed and the place is ideal for the tourists. Necessary arrangements have also been made for the Hindu pilgrims.

Negligence about Katas in Historical and Archeological Research

A general negligence about Raj Katas in historical and archeological research is noticeable. A student of Quaid-e-Azam University, Islamabad, has carried out a detailed study under the title of "Temples of Chakwal" and quite strangely this study lacks any reference to the Raj Katas.⁸⁸ One of the reasons for this negligence is that the historical road built by Sher Shah Suri (1472-1545 CE) from *Peshawar*⁸⁹ to *Kalkutta*⁹⁰ did not pass through the district of Chakwal. Likewise, when the British decided to make Grand Trunk Road, they used the same route. This put the area on a back foot. Another possible reason is that in 1935 CE, Sir John Marshall discovered the ruins of ancient civilization in Taxila, Punjab-Pakistan. This brought an added international attention to the area of Taxila and its historical significance. The fame of Taxila, eclipsed the importance of Katas Raj.

Conclusion

Raj Katas has a historical and religious significance that cannot be denied. Many legends have been attributed to it. The real significance of this place is due to the sacred pond. Most of the legends ascribe this pond to the tears of *Shiva* who wept on the death of his wife to an immeasurable extent.

However, there is dearth of scholarly work on this topic. The discovery of *Gandhara civilization*⁹¹ has shifted the entire focus of archaeologists towards that area and this area has been neglected. The migration of Hindus from this area after the partition of India and Pakistan too, resulted in a general negligence about this area and its historical and religious significance. The need of the hour is to highlight the importance of this historical and religious site.

88 Sabena Iqbal "Hindu Temples in Chakwal" (Journal of Asian Civilization. Vol: XXVIII, 2005), p. 157.

89 Present-day Pakistan.

90 Present-day capital of the Indian state of West Bengal.

91 It was an ancient civilization in present-day states of northern Pakistan and northeastern Afghanistan, which lasted from c.1500 to 500 BC.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Brg. Gulzar. Yad e Ayam. Katas, Jehlam: Maqtiba Jamia Qartas 1960.
- Ali, Sahibzada Sultan. Salt Range mein Asaar e Qadema. Chakwal: Asad Muhammad Publishers Rawalpindi, 1998.
- Batalvi, Subhan Rae. Khulast ul Tarikh. Lahore: Markazi Urdu board, 1966.
- Islam, Mazhar ul. Potohar. Islamabad: Look Wirsy ka Qaomi Idara, 1978.
- Iqbal, Sabena "Hindu Temples in Chakwal". Journal of Asian Civilization. Vol: XXVIII, Quaid-e-Azam University-Islamabad, 2005.
- Masih, Farzana. "Temples of the Salt Range." University of Peshawar, 2000.
- Minhas, Abid. Dywtaun ka daes Raj Katas. Rawalpindi: Nazku Art Printers, 2007.
- Minhas, Muhammad Abid Husain. Tarikh e Kahoon. Chakwal: M.S Composing Center, Bhoon, 2002.
- Minhas, Raja Muhammad Arif. Pakistan Ky Asaar e Qadima. Islamabad: Jadid Traders Sook Center, 1997.
- Niazi, Liaqat Ali Khan. Tarikh e Chakwal. Chakwal: Anjamun e Toqeer e Adab, 1992.
- Qureshi, Mufti Gulam Sarwar. Tarikh e Makhzan e Punjab. Lahore: Dost Associates Publishers, 1996.
- Tahir, Muhammad Daood. "Nae Manzaleen haen Pukartin." Lahore: Feroz Sons Privite Limited 2005.
- Zar, Sufi Muhammad Din. Tazkarah e Jehlam. Lahore: Shoaib Graphic Art Printers, 1984.

Pictures Gallery

Fig. 1: Entrance of Raj Katas and view of renovated temples.

Fig. 2: The Sacred Pond and the view of Temple of Ram Chandar.

Fig. 3 and 4: Temples of Sattgarrah before and after renovation.

SEMAVİ DİNLERİN ORTAK AHLAK İLKELERİ YA DA EVRENSEL DEĞERLER

Halil İbrahim BULUT¹

Öz: İnsanlık tarihi, toplumların ve mekânların değişmesine rağmen değerlerin değişmediğine şahitlik eder. İlk insandan günümüze değin hemen her toplumda adam öldürmenin, hırsızlık yapmanın ve yalan konuşmanın doğru olmadığı kabul edilir. Bu durum, değerlerin ya da ahlak ilkelerinin aynı kaynaktan geldiğini gösterir. Zaten İslamiyet, semavi dinlerin ilahi olup özlerinin bir olduğunu kabul eder. İlahi dinlerin kutsal kitapları bu zaviyeden araştırıldığında ahlakî esaslarda hemen hiçbir değişikliğin olmadığı görülür. Bu makalenin hedefi Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes esas alınarak insanların üzerinde hemfikir oldukları temel ahlak ilkelerini -en azından bir kısmını- belirlemektir. Bu çerçevede doğru sözlü olmak, adaletli davranmak, iyilik yapmak, cana kıymamak, kul hakkı yememek gibi hususların insanlığın üzerinde ittifak ettiği ortak değerlerden olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahlak İlkeleri, Değerler, İslamiyet, doğru sözlü olmak, adaletli davranmak, cana kıymamak, kul hakkı yememek.

Common moral principles of Abrahamic religions or universal values

Abstract: Human history testifies that values have not been changed despite the societies and locations have changed. From the first human being to our times, almost in every society it is accepted that it is not right to kill someone, to steal, and to say lie. This situation shows that values or moral principles come from the same source. Islam already accepts that Abrahamic religions are divine and share the same core. When the holy books of Abrahamic religions are examined from that aspect, it is seen that almost there is no changes in moral principles. Based on the Nobel Qur'an and Bible, the aim of this article is to define fundamental moral principles (at least some of them), which humans agreed on. In that context, it is inferred that some issues, such as, to be truthful, to behave in justice, to do a favour, not to kill a soul, and not to be unfair are from the common moral principles which humanity agreed.

Key Words: Moral principles, values, Islam, to be truthful, to behave in justice, not to kill a soul, and to be unfair.

1 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı [hibulut@gmail.com]

Giriş

İnsanlık tarihi, toplumların ve mekânların değişmesine rağmen değerlerin değişmediğine şahitlik etmektedir. İlk insandan günümüze değin hemen her toplumda adam öldürmenin, hırsızlık yapmanın ve yalan konuşmanın doğru olmadığı kabul edilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu kadar farklı toplum, kültür ve coğrafyada ortak değerlerin var olması onların aynı kaynaktan geldiğini göstermektedir. Zaten İslamiyet, Yüce Allah'ın Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar gönderdiği dinlerin özünün aynı olduğunu kabul eder. Tüm peygamberlerin çeşitli zamanlarda insanlara bildirdikleri dinin itikadi ve ahlakî esaslarında hiçbir değişiklik söz konusu değildir. Nitekim Hz. Musa ve Hz. İsa'nın insanlara tebliğ ettiği ahlâk ilkelerinin, aynılarını ya da benzerlerini Kur'an'ı Kerim'de bazı küçük üslûp farklarıyla görmek mümkündür. Bu itibarla Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in ortak yönleri diyebileceğimiz söz konusu değerler, insanlığın üzerinde ittifak edebileceği ve ortak mücadelede bulunabileceği bir zemin olarak görülmelidir.

Peygamberlik halkasının sonuncusu olan Hz. Muhammed, güzel ahlâk konusunda insanlığa gönderilmiş en son ve en mükemmel örnektir. Önceki peygamberlerde Hz. Muhammed'in kardeşleridir ve hepsi aynı misyonun temsilcileridirler. Hiç şüphesiz bütün peygamberler insanları Allah'a ve ahiret gününe imana ve ahlâklı olmaya çağırılmışlardır. Böyle olduğundan dolayıdır ki Müslümanlar, peygamberler arasında her hangi bir ayırım yapmazlar. Zaten İslamiyet, önceki peygamberlere ve getirdiklerine inanmadıkça bir kimsenin mümin olmayacağını kabul eder. Aşağıda insanlığın ortak değerleri diyebileceğimiz temel bazı hususlar mukayeseli bir şekilde ele alınacak; semavi dinlerin ortak paydasını teşkil etmeleri hususu izaha çalışılacaktır. Bu bağlamda doğru sözlü olmak, adaletli davranmak, iyilik yapmak, güzel söz söylemek ve ayrıca cana kıymamak, kul hakkı yememek, zinaya yaklaşmamak vb. hususlar üzerinde durulacaktır.

a. Ahlakın Tanımı

Ahlâk Arapçada "seciye, tabiat, huy" gibi manalara gelen hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur. Sözlüklerde çoğunlukla insanın fizik yapısı için halk, manevi yapısı için hulk kelimelerinin kullanıldığı bildirilir.² Başta hadisler olmak üzere İslami kaynaklarda hulk ve ahlâk terimleri genellikle iyi ve kötü huyları, fazilet ve reziletleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Ayrıca ahlâk yanında yeme, içme, sohbet, yolculuk gibi günlük hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili davranış ve görgü kurallarına, terbiyeli, kibar ve takdire değer davranış biçimlerine, bun-

2 İbn Manzur, *Lisanü'lArab*, "hlk" md.

lara dair öğüt verici kısa ve hikmetli sözlere ve bu sözlerin derlendiği eserlere edep veya adap da denilmiştir. İslami literatürde edep terimi ilk dönemlerden itibaren özel davranış alanları hakkında kullanılırken ahlâk, tutum ve davranışların kaynağı mahiyetindeki ruhi ve manevi melekeleri, insanın ruhi kemalini sağlamaya yönelik bilgi ve düşünce alanını ifade etmiştir.³

Ahlâk sadece iyi huylar ve kabiliyetler manasına gelmez. Kelimenin asıl manası ile iyi ve kötü huyların hepsine birden ahlâk denir. Buna göre ahlâksız insan yoktur, iyi veya kötü ahlâklı insan vardır. İslami kaynaklar da iyi huylara “ahlâk-ı hasene”, kötü huylara ise “ahlâk-ı zemime” denilmiştir. Ahlâk, insanda gelip geçici bir hal olmayıp onun manevi yapısında yerleşen, bir meleke halini alan yatkınlık ve kabiliyetler bütünüdür.

b. Ahlakın Konusu

Ahlâk ilminin konusu, insanın ahlâkî olarak nitelendirilebilen eylemleridir. Bu açıdan bakıldığında bir eylemin ahlâkî bakımdan bir değer ifade edebilmesi, söz konusu fiilin belirli koşulları yerine getirmesine bağlıdır. Öncelikle eylem, bireyden kaynaklanıp çıkmalıdır. İkinci koşul ise fiilin, bilinçli ve maksatlı olarak yapılmasıdır. Üçüncüsü, fiilin, irade ile ve seçerek gerçekleştirilmesidir. Son olarak, ortaya konulan eylem, değerlendirilebilir, yani yargılanabilir bir eylem olmalıdır.⁴ Çünkü ahlâkî değerler, kendilerini iyi veya kötü olarak tanımlamamızın mümkün olduğu davranışlarla ilgili değerlerdir.⁵ Bir diğer ifade ile bu ilmin konusu, ifrat ile tefrit arasındaki itidal ve dengeyi bulmak bakımından insanın nefsanî melekeleridir, denilebilir.⁶ Bu anlamda ahlâk ilmi, ahlâkî fail olarak insanı ve onun akıl, irade, vicdan gibi ahlâkî kabiliyetleri ile öfke, şehvet vb. duygularını ve bunlardan doğan fazilet ve rezaletleri tetkik ve tahlil ettiğini söyleyebiliriz.

c. Ahlakın Kaynağı

Ahlakın kaynağının mahiyeti konusunda pek çok farklı görüşleri sürülmüştür. Bu tezlerden en dikkate değer olanı, ahlâkî insanın hem yaratılışı, tabiatı veya fitrat kanunları anlamında hem de peygamberler aracılığıyla gönderilen vahiy kaynaklı ilkeler, kurallar anlamında kabul eden dinlerin tezleridir. Zira dinlerin ortak paydası olarak gördüğümüz ahlâkî ilkelerin her dönem ve mekanda aynı olduğunu, peygamberlerin değişmesi ile değişmeyeceğini, ya da bütün ilahi din-

3 Çağrıncı, Mustafa, “Ahlak”, *DİA*, II, 1-2.

4 Pazarlı, Osman, *İslâm'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980, s. 12-13.

5 Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., Ankara 1999, s. 118.

6 Çağrıncı, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 21.

lerin bu insanî esasları vazetmek için gayret sarf ettiğini söyleyebiliriz. Din ile temellenen ahlâk teorisinde ahlâk ilkeleri ile sadece bir şeyler buyrulmakla kalınmamakta, aynı zamanda bu ilkelere uygun hareket edenlere sevap müjdelenmekte; uygun hareket etmeyenlere ise ceza ile karşılık verileceği bildirilmektedir. Dolayısıyla ahlâken iyi olan bir şey dinen sevap; kötü olan da dinen günah olmaktadır. Bir başka ifadeyle din ile temellenen teoride “yapılmasın” buyruğu, sadece ahlâki bir yükümlülüğü değil, aynı zamanda dini bir vecibeyi de ifade etmektedir.

İslâm ahlâkının asıl kaynağı Kur'an ve onun ışığında oluşan sünnettir. Nitekim Hz. Âişe, bir soru münasebetiyle Hz. Peygamberin ahlâkının Kur'an ahlâkı olduğunu belirtmiştir.⁷ Bu sebeple İslâm ahlâk düşüncesi Kur'an ve Sünnetle başlar. Bu iki kaynak dinî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizer, amelî kurallarını belirler.

d. Ahlakın Gayesi

Genel olarak ahlâkçılara göre insanın doğuştan gelen temel yetenekleri değiştirilemez, ama kazanılmış huyları değiştirilebilir. Zaten ilâhi kitapların ve eğitimciler olan mürşitlerin güzel ahlâka teşvikleri de insanın değiştirilmesi mümkün olan huylarını hedef alır. İnsan boyunu, rengini, akıl kapasitesini değiştiremez ama davranışlarını istediği biçimde yönlendirebilir. İnsanın sorumluluğu da seçimi elinde olan davranışlarıyla sınırlıdır. Seçimi elinde olmayan işlerden ötürü insan sorumlu değildir.

Bütün insanlık tarihine bakıldığında dinsiz bir topluma rastlanmamıştır. Her topluluk hâkim bir güçten yardım istemiş, davranışları onun istek ve emirlerine göre şekillendirmeye çalışmıştır. İlahi dinlerin ortaya koyduğu emir, tavsiye ve yasakları da yüce bir gayeye yöneliktir. Kişinin tüm davranışlarında Allah'ı hatırlaması, onun rızasını düşünmesi, hakkaniyet içinde hareket etmesi istenmektedir. Bütün ilâhi kitaplar ve bunların özü olan Kur'an-ı Kerim, insanların kaçınması gereken eylemleri belirtmiş, bunların dışında kalan şeyler mubah ve helâl sayılmıştır. Yasaklar pek sınırlı, mubahlar sınırsızdır. Buna göre adam öldürmek, zina etmek, yalan söylemek, adaletten ayrılmak, haksız yere başkasının malını yemek, gasp etmek, çalmak, dedikodu yapmak, iftira etmek, bilmediği şeylerin ardına düşmek, insanların ayıp ve kusurunu araştırmak, hased etmek, çekememezlik ve benzeri şeyleri yapmak İslâm ahlâkına aykırıdır, başka deyişle ahlâksızlıktır. Bunları yapmamak, tersine başkalarına iyilik etmek, doğru olmak, doğru söylemek, âdil davranmak, adam kayırmamak, rüşvetten, iltimastan kaçınmak, kendisini düşündüğü kadar başkalarını da düşünmek, hasılı

7 Müslim, “Misafrin”, 139.

Kur'an ve hadisin övüp teşvik ettiği huyları ve davranışları yapmak, iyi ahlaktır. Şu halde ahlakın gayesi, iyi huyları ve yüksek vasıfları insana kazandırmak, zararlı olan huyları da ıslah etmenin yollarını araştırmak ve göstermektir. Bu ilim sayesinde insan, imkânlar nispetinde, kâmil bir hâle gelir; böylece o, önce mutlu, sonra da övülen bir insan olur. Bu ilmin gayelerinden biri de, insanlığın hem dünyevî, hem de uhrevî mutluluğunu sağlamaktır.⁸

A. Evrensel Ahlak İlkeleri

Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes kişiyi ahlâki bir varlık halinde şekillendirmek üzere bir takım ortak emir ve yasaklar koymuşlardır. Bunlardan bazıları aşağıda başlıklar halinde ele alınıp Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes'ten alıntılarla ortaya konulmaya çalışılacaktır.⁹

1. Doğruluk Prensibi

Ahlâkın temel ilkelerinden biri doğruluktur. Çünkü özü, sözü ve davranışları doğru olan insanda diğer bazı ahlâk kuralları huy haline gelebilir. Doğruluk insanın söyledikleriyle yapıp ettikleri arasındaki uyumdur. Bir diğer ifade ile doğruluk, söz ile özün aynı olmasıdır. Doğruluk ve benzeri erdemlerin olmadığı kişi ve toplumlarda kardeşlik, barış ve huzurun devamı mümkün değildir. Doğruluğun zıddı olan yalancılık ve sahtekârlık bir toplumda yer edinmiş ise diğer bütün erdem ve faziletler de o toplumda dibe vurmuştur, denilebilir. Bu sıfattan yoksun olan bir millet arasında yalancılığın meydana getireceği huzursuzluk, iftira ve düşmanlıkların, ayrılık ve nifakın, o milleti çok acı bir akıbeta sürükleyeceğinde kuşku yoktur. Bunun içindir ki bütün dinler doğru söylemekle emretmiş, yalan söylemeyi yasaklamıştır. Doğruluk, bu yüzden tüm dinlerde ortak olan bir ahlâki ilkedir.

Kur'an-ı Kerim'de doğruluk vasfına çokça vurgu yapılmıştır. Bazı ayetler şöyledir: *"Ey iman edenler! Yapamayacağınız şeyi niçin söylersiniz? Yapamayacağınız şeyi söylemeniz Allah katında büyük bir nefretle karşılanır."*¹⁰; *"Ey inananlar! Allah'tan sakının, dürüst söz söyleyin de Allah işinizi kendinize yararlı kulsun ve günahlarınızı size bağışlasın. Kim Allah'a ve Peygambere itaat ederse şüphesiz büyük*

8 Çağrıcı, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, s. 19.

9 İlahi dinlerin ortak ahlak ilkeleri konusunda ulaşabildiğimiz kadarıyla ülkemizde biri yüksek lisans, diğeri de doktora çalışması olmak üzere iki akademik çalışma yapılmıştır. Biz de bu makalenin yazılmasında söz konusu çalışmalardan da faydalandık. (bkz. Kiraz, Celil, *Kur'an'da Ahlak İlkeleri Tevrat, Zebur ve İncil'le Mukayeseli Bir Çalışma*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Bursa 2005, tür. yer.; Zehra Alkan Koyuncu, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Ortak Ahlak İlkeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, tür. yer.)

10 Saf 61/ 2-3.

bir kurtuluşa ermiş olur.”¹¹, “Rabbimiz Allah’tır deyip sonrada dosdoğru olanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”¹² Bu ve benzeri ayetlerin Kur’an’da ağırlıklı olduğunu, hatta son peygamberin en önemli özelliklerinden birinin doğru sözlü olmak olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bir bakıma İslamiyet bu prensip üzerine inşa edilmiştir, denilirse abartılmış olmaz.

Kitab-ı Mukaddes’e baktığımızda doğruluğa büyük önem verildiğini, yalanın insan fitratına ters kötü bir davranış olarak sunulduğunu görmekteyiz. Hz. Musa’ya verilen on emirden bir tanesinin “Yalan söylemeyeceksin” şeklinde olması çok anlamlıdır. Bunun yanı sıra farklı bölümlerde doğruluğa vurgu yapılması onun kişi ve toplum hayatında vazgeçilmez bir ahlak ilkesi olduğuna delildir. Hz. Eyyub’un kıssası anlatılırken şöyle denilmektedir: “*Ve Rab şeytana dedi: Kulum Eyyub’a iyice baktın mı? Çünkü dünyada onun gibisi yok; kamil ve doğru adam; Allah’tan korkar ve kötülükten çekinir.*”¹³ Burada Hz. Eyyub’un en belirleyici vasfı olarak doğru sözlü oluşuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca Mezmurlar’da “*Gelin ey çocuklar, dinleyin beni; size Rab korkusunu öğreteyim. Kim yaşamdan zevk almak iyi günler görmek istiyorsa dilini kötülükten, dudaklarını yalandan uzak tutsun.*”¹⁴ denilmek suretiyle hayattan zevk almak isteyen kimselere kötülüklerden uzak durması ve yalan söylememesi tavsiye edilmektedir.

Şu halde ister Kitab-ı Mukaddes’te olsun isterse Kur’an-ı Kerimde olsun doğruluk kişi ve toplumların hayatında olmazsa olmaz bir erdem olarak sunulmaktadır, denilebilir. Peygamberlerin hepsinin doğruluğu kendilerine rehber edindiklerini ve doğru sözlü olmakla toplumlarında temayüz ettiklerini görüyoruz. Hatta peygamberliklerinin en önemli delili olarak doğruluk vasıflarına işaret ettiklerine de şahit olmaktayız.

2. Adalet Prensibi

Adalet kavramının özlü tanımlarından biri “her şeyi yerli yerine koymak”, “herkese veya her şeye layık olduğunu vermek” şeklindedir. Yüce Allah ne kadar peygamber göndermişse mutlaka onları adaletle davranmayı ve insanlar arasında adaleti sağlamakla mükellef kılmıştır. Bir toplumda adalet yoksa o toplumun helak olması kaçınılmazdır. Küfür toplumu varlığını devam ettirebilir, ancak zülüm toplumu eninde sonunda yıkılmaya mahkûmdur. Bu itibarla toplumların bekası için adaletli olmak, adil ve hakşinas davranmak, kişilerin ve toplumların hak ve hukukuna riayet etmek zorunlu bir ahlak ilkesidir.

11 Ahzab 33/ 70-71.

12 Ahkaf 46/ 13.

13 Eyub 1, 7-9.

14 Mezmurlar 34, 11-13.

Kur'an-ı Kerim, çeşitli bağlamlarda adaletten söz ederek her türlü halde onun gözetilmesini emretmekte, bu yaklaşım tarzıyla sağlıklı toplumların oluşmasında ve ayakta kalmasında adaletin ne denli önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Zira adaletin hüküm sürmediği bir toplumun yıkılması kaçınılmazdır. İşte bunun içindir ki Kur'an-ı Kerim adaleti toplumların bekası için en temel şart olarak görmüştür. Kur'an'da çeşitli vesilelerle adaletli davranmak emredilmiştir: *"Muhakkak ki Allah adaleti ve iyiliği emreder."*¹⁵; *"De ki "Rabbim bana adaleti emretti."*¹⁶; *"Söz söylediğiniz zaman yakınlarınız dahi olsa adaletli olun."*¹⁷; *"Ey iman edenler, adil şahitler olarak, Allah için, hakkı ayakta tutun. Bir topluluğa olan kininiz, sizi adaletten alıkoymasın, adalet yapın o takvaya daha yakındır. Allah'tan korkup sakının. Şüphesiz Allah yapmakta olduklarınızdan haberi olandır."*¹⁸

Öte taraftan Hz. Peygamber tüm hayatıyla bize örnek olduğu gibi adalet konusunda da en güzel örnekleri vermiştir. Peygamberimiz cennet ehlini başlıca üç gruba ayırdığı bir hadisinde, en başta kudret ve iktidar sahibi olup da adaletli davranan kişileri saymıştır. Ondan nakledilen aşağıdaki hadise Allah Resulünün adil davranmak konusunda ne denli dikkatli olduğunu bizlere göstermektedir: Bir gün huzuruna Kureyş kabilesinden Fatıma-i Mahzumiye adlı bir kadının hırsızlık davası getirilmişti. Hükümün infaz edilmesine Kureyşlilerin gönlü razı olmuyordu. Araya peygamberimizin çok sevdiği Üsâme'yi koyarak Fatıma'nın affedilmesini istediler. Kendi kabilesinden de olsa adaletten ayrılma teklifi peygamberimize çok ağır geldi. Hemen bir hutbe irad ederek şunları söyledi; *"Ey insanlar geçmiş milletlerin ne yüzden yollarını sapıtığını biliyor musunuz? Onların asilzadeleri bir şey çalarsa onu bırakırlar, zayıfları çalarsa onu cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki böyle bir işi Fatıma-i Mahzumiye değil de kızım Fatıma yapmış olsaydı, muhakkak ona da bu cezayı verirdim."* buyurmuştur.¹⁹ Peygamberimizin bu uygulamaları İslam'ın sadece dostlarını değil düşmanlarını da hayran bırakmıştır.

Allah Resulünün adalete verdiği ehemmiyet kendisinden sonra sahabe tarafından da titizlikle uygulanmıştır. Hz. Ömer'in en belirgin vasfının "Faruk" olması burada dikkate alınmalıdır. Yine kaynaklarımızda nakledilen şu hadise de bu hususta gösterebilecek örneklerden sadece biridir: Halife Hz. Ali'nin zırhını çalan Yahudi ile mahkemede yan yana durması bütün dünyada asırlarca adalet mahfillerinin sus-

15 Nahl 16/ 90.

16 Araf 7/ 29.

17 En'am 6/ 152.

18 Maide 5/ 8.

19 Kandemir, M. Yaşar, *Örneklerle İslam Ahlakı*, İstanbul 2005, s.76.

kunlukla geçiştirdiği bir gerçektir. Kadı Şurayh halifeyi zırhını çalan Yahudi ile yan yana oturtmuş ve ondan Yahudi'nin çaldığını ispat eden bir delil istemiştir. Ali, delil bulamayınca Kadı Şurayh, Yahudi'nin lehine Hz. Ali'nin aleyhine hükmetmiştir. Bu durum karşısında en çok Yahudi şaşırılmış ve bu adaletli davranış neticesinde de İslam'a girmişti.²⁰

Allah'ın varlığına ve birliğine inanan her müslümanın davranışlarında adaletli olması beklenen hatta olması gereken bir haldir. Zira ahrete inanan bir Müslüman'ın bilerek haksızlık yapması düşünülemez. Çünkü güçlü bir Allah inancına sahip olan kişi her yaptığıının, söylediği her sözün bir gün karşısına çıkacağı gerçeğini unutmaz. Hal böyle olunca onun bilerek haksızlık yapması imanına aykırı bir durum olacaktır.

Dinlerin ehemmiyet verdiği adalet ilkesine Kitab-ı Mukaddes'te de büyük önem atfedildiği görülür. Hıristiyanlığın ahlâki tavsiyelerden biri de adalettir. Bütün insanlar aynı soy ve aynı kandan yaratılmıştır. Dünya maddi ve manevi kültürel değerleri üstlenmesi için insana emanet edilmiştir. O halde insanlar arasında adaleti gerçekleştirmek gerekir. Adaletsizliğin yayılması insana hakarettir ve Allah'ın emirlerine karşı gelmektir.²¹ Kitab-ı Mukaddes'te adaleti göz ardı eden sözde din bilginleri ve ferisiler şöyle kınanmıştır: *"Vay başınıza, yazıcılar ve ferisiler, iki yüzlüler! Çünkü nanenin, anasonun ve kimyonun ondalığını veriyorsunuz ve şeriatın daha ağır işlerini, adaleti, merhameti ve imanı bırakıyorsunuz. Onları yapmalı idiniz, bunları da bırakmamalı idiniz."*²² başka bir yerde *"Görünüşe göre hükmetmeyin, doğru hükmedin."*²³ denilmek suretiyle adaletle riayet edilmesi istenmektedir.

3. İyilik Yapmak

Başkalarına karşı iyi davranmak, iyi ve güzel işlere öncülük etmek ve faydalı şeyler düşünüp fiiliyata koymaya çalışmak erdemli davranışlardan kabul edilir. Toplumların ayakta kalması, birlik ve dayanışmanın güçlenip kök salması bakımından da bu nevi davranışların önemli bir etkisi vardır. Burada tartışılan husus, neyin iyilik olduğudur. Kimine göre fakire yardım etmek iyilikken kimine göre yere düşen bir çocuğu kaldırmak, kimine göre adaletli olmak iyidir. Bu konuda Rabbimiz neyin iyi olduğunu şu ayette bize bildirmiştir: *"Yüzlerinizi doğruya ve batıya çevirmeniz iyilik değildir. Ama iyilik; Allah'a ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve Peygamberlere iman eden; mala olan sev-*

20 Haşimi, M. Ali, *Müslümanın Şahsiyeti*, Risale Yayınları, İstanbul 1989, s.283

21 Zehra Alkan Koyuncu, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Ortak Ahlak İlkeleri*, s. 63.

22 Matta 23; 23.

23 Yuhanna 7; 24.

gisine rağmen, onu yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa isteyip dilenene ve kölelere(özgürlükleri için) veren; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve ahitleştiklerinde ahitlerine vefa gösterenler ile zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin (tutum ve davranışlarıdır) İşte bunlar doğru olanlardır ve muttaki olanlar da bunlardır.”²⁴

İyi olanın yapılmasını teşvik ediniz ve onu yaygınlaştırınız, kötü olana engel olun ve kötünün yaygın hale gelmesini önleyin. İslam’da iyi olanı insanın kendisine yapması yeterli olmayıp onun yayılmasına çalışması ve başkalarına da iyilikler yapmasına yardımcı olması gerekir. İyilik yapana yardımcı olmak, onun iyilik yapmasına vasıta olmakta insandan bir karşılık beklemek yoktur. Zira onun mükâfatını bizzat Allah verecektir: “Kim bir iyilik yaparsa on katı mükâfatını alır.”²⁵; “Kim bir iyilik yaparsa ondan daha iyisi ona verilir.”²⁶

Kur’an-ı Kerim’de müminlerden iyilikte yarışmaları istenmiştir. İyilikte yarışmak dinimizin prensiplerindedir. Her Müslüman işini en iyi şekilde yapmaya çalışacak böylelikle toplum kalkınacaktır: “Allah’a ve ahiret gününe inanır, iyiliği emreder ve fenalıktan meneder, iyilikler yapmaya koşarlar, işte bunlar iyi kimselerdendir.”²⁷; “Allah size verdiği şeylerde sizi denemektedir. O halde iyilikler yapmakta yarışın.”²⁸

Hıristiyan inancına göre iyilik, Mesih İsa’da sağlanan kurtuluşun sonucu O’nun karakterine benzeme ve bu karakteri gösterme halidir, denilebilir. Kitab-ı Mukaddes’te iyilik yapmaya büyük önem verildiği görülür. “İyilik yapmaktan usanmayalım. Gevşemezsek mevsiminde biçeriz bunun için fırsatımız varken herkese, özellikle iman ailesinin üyelerine iyilik yapalım”²⁹; “Aranızda bilge ve anlayışlı olan kim? Olumlu yaşayışla, bilgelikten doğan alçakgönüllülükle iyi eylemlerini gösterebilir.”³⁰

Kitab-ı Mukaddes’e göre insanlar sürekli iyilik yapmalı, iyiliklerle diğer insanların Allah’a iman etmelerini sağlamalıdır. “Dünyanın ışığı sizsiniz, tepeye kurulan kent gizlenemez, kimse kandil yakıp tahl ölçüğünün altına koymaz. Tersine kandilliğe koyar evdekilerin hepsine ışık sağlar sizin ışığınız insanların önünde öyle parlansın ki, iyi işlerinizi görerek göklerdeki babanızı yüceltsinler.”³¹; “Birbirimizi sevgi ve iyi işler

24 Bakara 2/ 177.

25 Enam 6/ 160.

26 Neml 27/ 89.

27 Al-i İmran 3/ 114.

28 Maide 3/ 48.

29 Galatyalılar 6: 9-10.

30 Yakup 3; 13.

31 Matta 5; 14-16.

için nasıl gayrete getirebileceğimizi düşünelim. Bazılarının alıştığı gibi, bir araya gelmekten vazgeçmeyelim; o günün yaklaştığını gördükçe birbirimizi daha da çok yüreklendirelim.”³²; “İyi olanı yaparak her konuda onlara örnek ol. Öğrettiğinde dürüst ve ağırbaşlı kimsenin kınayamayaçağı doğru sözler söyle. Öyle ki bize karşı gelen, hakkımızda söyleyecek kötü bir söz bulamayıp utansın.”³³

Hıristiyan inancına göre yapılan iyilikler, çıkar beklentileri içinde yapılmamalıdır. Her inanan başkasına karşılıksız olarak hizmet etmeyi görev edinmelidir. İyilikler için fırsat kollamalı daima iyilik yapmaya çalışılmalıdır. Öte taraftan Kitab-ı Mukaddes'te yapılan kötülüklerle en güzel şekilde cevap verilmesi, asla kötülüğe kötülükle karşılık verilmemesi tavsiye edilmiştir. “Kötülüğü kötülükle, sevgiyi sevgiyle değil, tersine kutsamayla karşılık verin. Çünkü kutsanmayı miras almaya çağrıldınız.”³⁴; “Ama beni dinleyen sizlere şunu söylüyorum; düşmanlarınızı sevin, sizden nefret edenlere iyilik yapın. Size lanet edenler için iyilik dileyin, size hakaret edenler için dua edin. Bir yanağınıza tokat atana öbür yanağınızı da çeviriniz. Abanızı alandan minderinizi de esirgemeyin.”³⁵; “Düşmanın acıkmışsa doyur, susamışsa su ver. Bunu yapmakla onu utanca boğarsın ve Rab seni ödüllendirir.”³⁶

Bu ve benzeri ayetler Hıristiyan ahlakında hem iyilik yapmanın hem de kötülüklerle iyilikle cevap vermenin ne kadar önemli olduğunu bize bildirmektedir. İslamiyet'in iyilik ve hayırda yardımlaşma prensibiyle Hıristiyan ahlakının bu özelliği aslında büyük oranda örtüşmektedir.

4. Güzel Söz Söylemek

Yerine, zamanına ve muhatabına uygun olarak yapılan konuşmaya güzel konuşma denilmektedir. Diğer bir ifade ile neyi, nerede, ne zaman, kime nasıl söyleyeceğini bilen kişi güzel konuşan kişidir ve karşısındaki insanları etkileme kapasitesine sahiptir. Sözler insanın iç dünyasını yansıtır. Kendisiyle barışık olan mutlu insanlar güzel ve yapıcı konuşurlar. Kin nefret ve haset duygularına sahip insanlar ise çirkin sözler söylerler.

İnsan ilişkilerinde güzel söz söylemenin önemi büyüktür. Güzel ve tatlı söz kalplere tesir eder, işleri kolaylaştırır. Nitekim Hz. Peygamber, güzel söz söylemenin bir sadaka olduğunu, insanların gönlünü almanın yollarından birinin de beyan olduğunu açıklamıştır. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de bizden güzel sözler söylememizi istemiştir: “Görme-

32 İbraniiler 10; 24-25.

33 Titus 2; 7-8.

34 Petrusl. Mektup 3; 9.

35 Luka 6; 27-29.

36 Süleyman'ın Meselleri 25; 21-22.

*din mi ki Allah nasıl bir örnek vermiştir; güzel bir söz, güzel bir ağaç gibidir ki, onun kökü sabit, dalı ise göktedir. Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir. Allah insanlar için örnekler verir; umulur ki onlar öğüt alır düşünürler. Kötü söz ise kötü bir ağaç gibidir. Onun kökü yerin üstünden koparılmış kararı (yerinde durma, tutunma imkanı) kalmamıştır.*³⁷ Başka bir ayette ise güzel söz söylemenin önemi “Güzel, iyi söz ve dilek, ardından eza ve incitme olan bir para yardımından daha iyidir. Allah zengindir halimdir.”³⁸ sözleriyle vurgulanmıştır. Peygamberimiz de güzel söz söyleme konusunda bize tavsiyelerde bulunmuştur. O, her nevi kötü sözden uzak durulmasını tavsiye etmiş, inananların ağızlarını kötü sözlerle kirletmelerini yasaklamıştır. Sadece insanlara değil hayvanlara ve eşyaya da kötü söz söylenmemesini emretmiştir. Nitekim O, “Mü’min ne ta’n edici, ne lanet edici, ne kaba ve çirkin sözlü, ne de hayasızdır.”³⁹, “Allah’a ve ahirete inanan ya hayır konuşsun ya sükut etsin.”, “Müslüman eline ve diline sahip olan kimsedir.” vb. sözleriyle müminin özelliklerini açıkladığı gibi iyi ve güzel konuşmanın kadri kıymetini de belirtmiştir. Türk toplumunda Hz. Peygamberin bu tavsiyeleri “Eline, beline, dilene sahip ol”, “Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır”, “Söz ola kese savaşı, söz ola kestire başı” gibi atasözleri ile ete kemiğe bürünmüştür.

Kitab-ı Mukaddes’te insanlardan güzel söz söylemeleri istenmiştir. İnsanların sarf ettikleri sözlerden sorumlu olacakları vurgulanmıştır. “Size şunu söyleyeyim, insanlar söyledikleri her boş söz için yargı günü hesap verecekler. Kendi sözlerinizle aklanacak yine kendi sözlerinizle suçlu çıkarılacaksınız.”⁴⁰; “Ağzunuzdan hiç kötü söz çıkmasın. İşitenler yararlansın diye, ihtiyaca göre, başkalarının gelişmesine yarayacak olanı söyleyin.”⁴¹; “Sabırla bir hükümdar bile ikna edilir, tatlı dil en güçlü direnci kırar.”⁴² Bu ve benzeri ayetler, güzel söz söyleyerek zorlukların aşılabileceğini anlatmak, Allah’a ve ahret gününe inananlara sözlerinden dolayı sorumlu olacakları bildirilmektedir.

Güzel ahlâkı şekillendirmek için sadece emirler yeterli görülmemiş, insan onuruna uygun düşmeyen davranışlar da yasaklanmıştır. Böylesi eylemlerde bulunanların ahrette azaba duçar olacakları sarahaten ifade edilmiştir. Aşağıda toplumda huzuru zedeleyen, birlik ve beraberliği bozan bazı olumsuz davranışlar ilahi dinler açısından ele alınmıştır.

37 İbrahim 14/ 24-26.

38 Bakara 2/ 263.

39 Tirmizi, “Birr”, 48.

40 Matta 12; 36-37.

41 Efeslilere 4; 29.

42 Süleyman’ın Meselleri 25; 15.

5. Adam Öldürmemek

Bütün ilahi dinlerin ortak değerlerinden biri hiç şüphesiz insanın mutluluğunu sağlamaktır. Bu itibarla onun hayatı korunması gereken temel esaslardan biridir. Zaten ilahi dinler şu beş temel hedefi gerçekleştirmeyi amaçlamışlardır. Bunlar canın, malın, nesebin, aklın ve dinin korunmasıdır.

İnsan varlıkların en değerlisidir. Onun hayatı dinlerin kutsal saydığı şeylerin başında gelir. İslam dini de insan hayatına büyük önem vermiş ve onu “eşref-i mahlûk” olarak kabul etmiştir. Aynı zamanda Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Meleklerin kendisine secde ettiği muhteşem bir varlıktır. Böyle değerli bir varlığı hayattan çekip almak ancak Allah'a aittir. Başka bir varlık hatta kişinin kendisi bile hayatına son verme hakkına sahip değildir. İnsan öldürmek, İslam'ın en önemli yasaklarından biridir. Adam öldürme toplumdan huzuru kaldırır ve artık kimin ne zaman öldürüleceği hesabı ve endişesi içinde zehirli bir hayat sürüp gider. Bunun için, iyi Müslüman, adam öldürmeyi asla düşünemez ve başkasını da buna teşvik etmekten sakınır.

İslam dini insan öldürmenin önüne geçmek için kısas yani idam hükmünü koymuş ve bu hükmü icra etmeyi devlete ve hâkime bırakmıştır. Kur'an-ı Kerim'de kasten adam öldürmenin cezası olarak cehennemde ebedi olarak kalınacağı bildirilmektedir.⁴³ Ayrıca haksız yere bir insanı öldürmek bütün insanlığı öldürmek anlamına geleceği hususu “İşte bu yüzden ki, İsrail oğullarına, şöyle yazmıştık; kim bir cana karşılık veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibi olur. Her kimde bir canlı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur. Peygamberlerimiz onlara apaçık deliller getirdiler, ama bundan sonra da onlardan çoğu yeryüzünde taşkınlık edenler oldu.”⁴⁴ şeklinde ifade edilmiştir.

Kitab-ı Mukaddes'e baktığımızda insan hayatına büyük önem vermekte olduğunu görürüz. Kutsal Kitab'ın en önemli öğretilerinden biri yaşamın değeri üzerine olan öğretisidir. Yaşamın değeri üzerine olan öğreti incelendiği zaman, özellikle insan yaşamının Allah önünde çok değerli olduğu kesin olarak görülmektedir. Hangi dinden, hangi kökten, soydan, ırktan, sosyal durumdan, eğitimden, başarı düzeyinden, yaştan olursa olsun her bir insan kesinlikle Allah önünde çok ama çok değerlidir. Yaşama ve özellikle insan yaşamına verdiği bu değer bütün çağları etkileyen On Emr'in bir maddesi olan “Katletmeyeceksin” sözüyle de Allah tarafından iyice belirginleştirilmiştir.

43 Nisa 4/ 93.

44 Maide 5/ 32.

6. Kibirleşmemek

Yaratılmışların en değerlisi olan insana layık olduğu değer verilmesi, insan olması hasebiyle ona saygı gösterilmelidir. Dinine, ırkına, nesebine ve statüsüne bakılmaksızın ona saygı göstermek, değerli bir varlık olduğunu hissettirmek bütün ilahi dinlerin ortak hedefidir. Bu itibarla insanın yaratılıştan sahip olduğu bu değeri ihlal edecek her türlü tutum ve davranış, yasaklanmıştır. Kibirleşmek, insanları beğenmemek ya da onlara üstünlük taslamak dinlerin hoş görmediği tutumlardandır. Kur'an kibirleşip böbürlenmeyi şu ifadelerle yasaklamıştır: “İnsanları küçümseyip yüz çevirme, yeryüzünde böbürlenerek yürüme, Allah kendini beğenip övünen hiç kimseyi şüphesiz ki sevmes.”⁴⁵

Kibir'in ahlâki bir kötülük olması, Allah'ın kibirli olanları sevmemesinin arka planındaki gerçek şudur; insanın kibirli olması demek, kendisine verilmiş olan bir takım yetileri ve nimetleri yanlış değerlendirmesi, etrafındaki olay ve olguları yanlış anlamlandırması demektir. Kibirleşmek bir anlamda, insanın sahip olduğu değerlerin gerçek sahibini bilmemesi, kısaca kendini tanımaması demektir. Sonuç itibarıyla kibir, inanan insanın inancına ters düşen bir durumdur. Adeta gizli bir şirktir.⁴⁶ Nitekim Kur'an'da kibirleşmek şeytanın vasfı olarak gösterilmekte ve Allah'a isyan etmenin bir şekli olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷ Allah Resülü de kibirle alakalı olarak; “Kalbinde zerre kadar kibir olan Cennet'e girmeyecektir” şeklinde buyurmuştur.

Öte yandan Kitab-ı Mukaddes incelendiğinde alçak gönüllü olmanın ısrarla tavsiye edildiği, buna karşın kibirli olmanın yasaklandığı görülür. “Allah kibirli'lere karşıdır, ama alçakgönüllülere lütfeder.”⁴⁸, “Dinleyin ve kulak verin, kibirli olmayın; çünkü Rab söyledi.”⁴⁹ Hz. İsa'nın hayatına bakıldığında onun alçak gönüllü ve tevazu içinde bir hayat sürdürdüğü görülür. Bugün Hıristiyan inancının en önemli vasıflarından biri de hiç şüphesiz alçak gönüllü olmaktır.

7. Kul Hakkı Yememek

Bütün ilahi dinler, sosyal hayatta adaletin hâkim olmasını, insanların hak ve hukukuna riayet edilmesini emrettiği gibi, mensuplarına da haktan ayrılmamayı, haksız kazanç edinmemelerini zorunlu kılar. Çalışıp kazanmak ne kadar takdir edilmiş ise başkalarının malına ta-

45 Lokman 31/ 18.

46 Kılıç, Recep, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, TDV Yayınları, Ankara 1995, s.134.

47 Bakara 2/ 34.

48 Yakub'un Mektubu 4; 6.

49 Yeremya 13; 15.

sallut etmek de o kadar kötülenmiştir. Peygamber Efendimiz; “İnsanın, malını nereden kazanıp nereye harcadığından kıyamet günü sorguya çekileceğini” bildirmiş kazancına haram karıştıranlar hakkında ise “Bir müslümanı aldatan yahut zarar veren veya hile yapan bizden değildir.” buyurmuştur. Çalışıp kazanırken doğru hareket edenler için de şu müjdeyi vermiştir: “Ticarette doğruluktan ayrılmayan kıyamet gününde Peygamberlerle beraber olacaktır.”⁵⁰ Hz. peygamber, kişinin kazancının helal olmasının önemini şöyle ifade etmiştir: Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir taamı asla yememiştir.”⁵¹ Benzer anlamlarda pek çok hadis rivayetinin bulunması İslamiyet’in kul hakkına verdiği ehemmiyeti göstermektedir.

Hem Kur’an’da hem de Kitab-ı Mukaddes’te helal kazancın vurgulandığı, haram ve haksız kazançtan uzak durulmasının emredildiği görülür. Kur’an’da bu hususa işaret eden ayetler oldukça fazladır. Kitab-ı Mukaddes’e bakıldığında meselenin önemle ele alındığı görülür. Hepsinden önce Hz. Musa’ya verilen on emirden birinin “Çalmayacaksın”⁵² şeklinde olması çok anlamlıdır. Önem açısından insanlara gönderilen on emirden biri haksız kazanca meyletmemek, çalmamaktır, denilebilir.

8. Zina Yapmamak

Zina, akıllı ve ergen olan yani dinen mükellef bir kişinin, nikah bağı olmaksızın, gayri meşru bir şekilde cinsel ilişkide bulunmasıdır. İnsan aklının, ahlâk ve hukuk düzenlerinin, diğer semavi dinlerin yanlış, ayıp ve kötü gördüğü bir fiil olup İslam dininde de kesin olarak yasaklanmış, işlenmesi büyük günahlar arasında sayılmıştır.

Zina, nesebin karışmasına, ailenin dağılmasına, akrabalık, komşuluk, arkadaşlık gibi bağların çözülüp toplumun manevi ve ahlâki değerlerinin temelden sarsılmasına yol açan ve insanı bedeni zevklerinin esiri yapıp aşağılayan çirkin bir davranıştır. Kur’an’da zina hakkında “Zinaya yaklaşmayın. Zira o, bir hayâsızlıktır ve çok kötü bir yoldur.”⁵³ şeklinde buyrulmuş söz konusu fiile giden yollardan da uzak durulması emredilmektedir.

Zina İslâmı ve önceki bütün semavi dinlerde haram ve çok çirkin bir fiil olarak kabul edilmiştir. Zina fiilinin tespiti durumunda, büyük günahlardan olması hasebiyle maddi ve manevi anlamda çok ağır bir ceza uygulaması bulunmaktadır.

50 Tirmizî, “Buyu”, 4.

51 Buharî, “Buyu”, 15.

52 Çıkıs20; 15.

53 İsra 17/ 32.

Kitab-ı Mukaddes'de zinanın kesinlikle çirkin bir fiil olduğu ve uzak durulması gerektiği bildirilmektedir. Bu konuda On emrin yedincisi oldukça nettir: *"Zina etmeyeceksin."*⁵⁴ Zina eden bir kadın ya da erkeğe verilecek ceza da oldukça açıktır: *"Başka birinin karısı ile zina eden, komşusunun karısı ile zina eden adam, hem o, hem kadın mutlaka öldürülecektir."*⁵⁵ Başka bir yerde de *"Eğer bir adam başka bir adamın karısı olan kadınla yatmakta olarak bulunursa, o zaman kadınla yatan adam ve kadın onların ikisi de ölecektir."*⁵⁶ denilmektedir.

Hz. İsa'nın iyiliğin ne olduğunu soran birine verdiği cevap aslında bir toplumda huzurun, barışın, hakkaniyetin ve kardeşliğin temel ilkelerini bizlere vermektedir: *"Adamın biri İsa'ya gelip, 'Öğretmenim, sonsuz yaşama kavuşmak için nasıl bir iyilik yapmalıyım?' diye sordu. İsa ona, 'İyilik konusunda neden bana soru soruyorsun?' dedi. 'İyi olan tek biri var. Yaşama kavuşmak istersen, O'nun buyruklarını yerine getir. 'Hangi buyrukları?'" diye sordu adam. İsa şu karşılığı verdi: "Adam öldürme, zina etme, hırsızlık yapma, yalan yere tanıklık etme, anneye babana saygı göster ve komşunu kendin gibi sev."*⁵⁷ Şu halde ister İslamiyet'te olsun isterse Kitab-ı Mukaddes'te olsun zinanın haram olduğu, kınandığı ve yasaklandığı çok açık bir şekilde görülmektedir. İlahi dinler zinayı yasakladıkları gibi, hem bu dünyada hem de ukbada failine büyük ceza verileceğini de açıklamışlardır.

Sonuç ve Değerlendirme

Yüce Allah tarafından, ilk peygamberden son peygambere kadar bütün peygamberlere ahlâkla ilgili emirler verilmiş, ilâhî yönlendirmeler yapılmıştır. Bu kutsal kitapların tamamı elimizde olmasa da, günümüze ulaşabildikleri kadarıyla Hz. Mûsâ'ya verilen Tevrat, Hz. Dâvûd'a verilen Zebur, Hz. İsa'ya verilen İncil ve son kutsal kitap olup Hz. Muhammed'e verilen ve nâzil olduğu şekliyle günümüze ulaşan Kur'an'ı incelediğimizde, bunların hemen her sayfasında ahlâkla ilgili bazı bilgiler bulmak mümkündür. Üstelik bu kutsal kitaplardaki ahlâkî ilkeler, birbirleriyle büyük oranda uyuşmaktadır. İlk insan ve ilk Peygamber Hz. Adem'den son Peygamber Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberler hep aynı gerçeği bildirmişlerdir. Bütün peygamberlerin çeşitli zamanlarda insanlara bildirdikleri dinin esasında hiçbir değişiklik söz konusu değildir.

Bu ahlâk ilkeleri, aynı zamanda evrensel insani değerlerdir. Adalet, barış, eşitlik, ötekine saygı, hukukun üstünlüğü, hoşgörü, dürüstlük

54 Çıkış20; 14.

55 Levililer 20; 10.

56 Tensiyeye 22; 22.

57 Matta 19; 16-19.

ve ahlâki değerler, bütün insanlığın paylaştığı değerlerdir. İnsanlığın geleceği, bu ortak değerler üzerinde yükselecektir. İnsani değerlere kayıtsız bir dünya, ilerlemenin ve medeniliğin temsilcisi olamaz. Bu değerlerin yön vermediği bir dünya karmaşanın, mutsuzluğun, terörün, adaletsizliğin dünyası olacaktır.

Evrensel insani değerlerin yol gösterdiği huzurlu ve mutlu bir dünyanın inşası için bütün dünya toplumlarının el ele vermesi gerekmektedir. Farklı kültür ve medeniyetler arasındaki dini, tarihi ve siyasi farklılıklar, çatışmanın zemini olmamalıdır. Adil ve eşitlikçi bir dünya düzeni, farklı toplum ve kültürlerin bir arada yaşama iradesi ve hoşgörü göstermesiyle mümkün olabilir. Biz, ortak ahlâki değerler sayesinde, farklılıkları koruyarak bir arada huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşamının mümkün olduğuna inanıyoruz.

Tüm insanlığın bir aile olduğu unutulmamalıdır. Ve ailecek evimiz olan dünyada huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşamak istiyorsak, sadece kendimiz için değil, başka insanlar için de çalışmalıyız. “Hz. Muhammed’in (s.a.s) insanların en hayırlısı insanlara en faydalı olanıdır” hadisi şeriflerini kendimize ilke edinmeliyiz. Tüm insanların eşit olduğunu ve sevmeye, saygı duyulmaya, değer verilmeye layık olduğunu unutmamalıyız. Şunu unutmamalıyız ki insanlığın karşı karşıya bulunduğu sorunları çözmek için din, dil, ırk ayrımı yapmadan tüm insanlığın ortak bir çaba içinde bulunması gerekmektedir. İnsanlığın ortak değerleri, ortak iyide yarışan toplumların katkılarıyla hayat bulacaktır. Dünyayı içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarmak, ancak evrensel değerleri bütün toplumlarda hakim kılmakla mümkün olacaktır. Dünyadaki bütün dinlerin mensupları, insanlığın gelecekteki saadetini sağlamak için birlikte çalışmalıdırlar. Ayrılıklara ve farklılıklara rağmen asgari müşterekler üzerinde anlaşmalı, herkese insanca yaşam sağlayacak, adalet, sevgi, saygı ve hoşgörünün hakim olduğu yeni bir dünya için gayret göstermelidir.

Bugün dünyada, dinlerin teolojik ve hukuki boyutuna fazlaca vurgu yapılmasına rağmen ortak değerler olan ahlâk ilkelerine yeterince önem verilmediği görülmektedir. Bu nedenle, dindar insanlar samimiyetsiz, inançları sadece şekilde kalan kendine yabancılaşmış mutsuz kişiler haline gelmiştir. İnsanlığı içine düştüğü bu mutsuzluktan kurtarmanın ilk adımı hiç şüphesiz evrensel ahlâk ilkelerine uymakla mümkün olacaktır. Çeşitli dinlerin ilahiyatçıları, inanç konularındaki tartışmalardan ziyade asgari müşterekler üzerinde birleşmeli ve inanları bu ortak ahlâk ilkelerine davet etmelidirler.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., Ankara 1999.
- Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhari*, İstanbul 1992.
- Çağrıci, Mustafa, "Ahlak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, II, 1-2.
- Çağrıci, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.
- Haşimi, M. Ali, *Müslümanın Şahsiyeti*, Risale Yayınları, İstanbul 1989.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sadır, trs.
- Kandemir, M. Yaşar, *Örneklerle İslam Ahlâkı*, İstanbul 2005.
- Kılıç, Recep, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- Kiraz, Celil, *Kur'an'da Ahlak İlkeleri Tevrat, Zebur ve İncil'le Mukayeseli Bir Çalışma*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Bursa 2005.
- Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, İstanbul 1998.
- Koyuncu, Zehra Alkan, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Ortak Ahlak İlkeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, Beyrut 1955.
- Pazarlı, Osman, *İslâm'da Ahlâk*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, İstanbul 1992.

EDEBİYATIMIZDA EHL-i BEYT SEVGİSİ ÇERÇEVESİNDE SEYFULLAH NİZAMOĞLU DİVANI

İdris SÖYLEMEZ¹

Öz: Hz. Muhammed'in hanımları ve çocukları için kullanılan Ehl-i Beyt kavramıyla, Hz. Muhammed'in şahsına muhabbet ve hürmet beslenmesi, aile fertlerine ise saygı duyulması gerektiği düşüncesi, İslami edebiyat açısından tarih boyunca önemli bir konu olmuştur. Diğer taraftan Kerbelâ vakası ve ya diğer bir deyişle Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi meselesi, İslami dönem edebiyatta gerek manzum ve gerekse mensur şekilde farklı kişiler tarafından defalarca kaleme alınmıştır. Bu dönem edebiyatında birçok şairde görüldüğü üzere Ehl-i Beyt kavramını ve bu kavrama duyulan saygıyı şiirine konu edinen şairlerden biri de Seyfullah Nizamoğlu'dur. Seyfullah Nizamoğlu 16. yüzyılda yaşayan bir divan ya da dini tasavvufi tarzda şiirler kaleme alan bir şairdir. Seyfullah Nizamoğlu divanından hareketle kaleme aldığımız makalemizde gerek aruz vezniyle ve gerekse hece vezniyle yazmış olduğu şiirlerinde ki Ehl-i Beyt sevgisini, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Kerbela olayı ile diğer imamları da "On İki İmam" başlığı altında incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Beyt, Seyfullah Nizamoğlu, Divan

The Divan of Seyfullah Nizamoğlu within the context of the Love of Ahl Al Bayt in our Literature

Abstract: The idea of the necessity of having respect and giving honor for the prophet himself and his household/Ahl al Bayt, which is a concept that used for the wives of the prophet Muhammad and his children, has been a significant matter regarding to Islamic Literature. On the other hand, many different people in Islamic period literature have written down Karbala Event or in other words the martyrdom of Hussein in prosaic and poetical ways. Seyfullah Nizamoğlu is one of the people that made the concept of "The Household" of prophet and the respect for them as a matter subject of his poems. The poet, who was known divan or religious-mystic/Sufi poet and the follower/darvish of Halvati Sect and later the sheikh/postnishin of it, has lived in sixteenth century. We tried to understand in this study that the love of "The Household", Imam Ali, Hasan, Hüseyin and other Imams under the title twelve Imams, and the Karbala Event are described in the poems that are written by syllabic meter as well as aruz prosody.

Key Words: Ahl Al Bayt, Seyfullah Nizamoğlu, Divan

1 Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Edebiyatı Doktora Öğrencisi (id-rissoylemez@yahoo.com)

1. Giriş²

1.1 Ehl-i Beyt Kavramı

Ehl-i Beyt; ev ahalisi anlamına gelmektedir. Bu terim İslam tarihinde. Peygamberin aile fertleri için kullanılmıştır. Ev halkı ya da Ehl-i Beyt ifadesiyle aileyi teşkil eden ev sahibi, onun eşi, çocukları ve torunları anlaşılmaktadır.³ Diğer bir değerlendirmeye göre de söz konusu bu kavramın içerisine Hz. Peygamberin ailesinden olup vefatından sonra sadaka ve zekât malı yemelerinin kendilerine yasak olduğu: Ali, Abbas, Akil ve Cafer'in çocukları ve kan hısımları Ehl-i Beytten kabul edilmişlerdir.⁴ Ehl-i Beyt terkibi Kur'an-ı Kerim'de üç yerde geçmektedir. Bu kavram Kur'an da ilkin Hz. İbrahim ile alakalı olarak (Hud/73) ayette şu şekilde yer almaktadır. *"Dediler ki: "Allah'ın işine mi şaşıyorsun? Allah'ın rahmeti ve bereketleri sizin üzerindedir. Ey ev halkı! O övülmeye layıktır, iyiliği boldur."* Diğer bir yerde Hz. Musa ile ilgili olarak Kasas suresi 12. ayette şu şekilde yer almaktadır. *"Biz daha önce ona, süt verenler(in sütünü emmeyi) haram etmiştik(Hiçbir kadının sütünü emmiyordu. Firavun ve ailesi, çocuğun emeceği bir dadı bulma telaşı içinde idiler. Kız kardeşi uzaktan durumu görünce sokuldu) Sizin için onun bakımını üstlenecek ve ona öğüt verip onu güzelce eğitecek bir aileyi göstereyim mi? dedi."* Hz. Peygamber'in ailesine ya da ev halkına atfen Ahzâb suresi 33. ayette şu şekilde yer almaktadır. *"Evlerinizde oturun. Cahiliye çağı kadınlarının açılıp kırılması gibi açılıp kırılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin. Allah'a ve Resulüne itaat edin. Ey Ehl-i Beyt (ey peygamberin ev halkı,) Allah sizden kırı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor"* Hz. Peygambere atfedilen hadislerde söz konusu edilen kavramla ilgili bazı kullanımlar dikkat çekmektedir. Söz konusu edilen bu kullanımların bazılarında bu kavram ashâbı da içine alacak şekilde kullanılırken, genelde ise Hz. Peygamberin ev halkını ifade eder olarak kullanılmıştır. Yine söz konusu bu rivayetlerden biri olan "sakaleyn" hadisinde Hz. Peygamberin insanlara önderlik ya da rehberlik yapması amaçlı Kur'an ve Ehl-i beytini kendilerine başvurulacak nihai kaynak olarak bıraktığının ifade edildiğini görmekteyiz.⁵ Kaynaklarda daha çok yer alan rivayet şüphesiz veda hutbesinde

2 Bu makale, 2013 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılmış olan yüksek lisans tezinin muhteva bölümündeki Ehl-i Beyt ve On İki İmam kısmının genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

3 Karaman, Fikret- Karagöz, İsmail- Paçacı, İbrahim- Canbulat, Mehmet- Gelişgen, Ahmet-Ural, İbrahim Dini Kavramlar Sözlüğü, DİB. Ank. 2006. S. 137

4 Kom, Dini Terimler Sözlüğü, MEB. Ank. 2009. S. 67

5 Bkz. Yezid İnu Hayyan, Zeyd İbnu Erkam(ra)dan naklen anlatıyor. Resulullah(sav) buyurdular ki: "Haberiniz olsun. Ben size iki ağırlık bırakıyorum. Bunlardan biri Allah'ın kitabıdır. O, Allah'ın ipi olup, kim ona tutunursa hidayet üzere olur, kim onu terk ederse delalate düşer .ikincisi itretim, Ehl-i Beytim'dir." Candan, İbrahim "Kütüb-i Site C.12 S.418 Hadis No: 4497 Feza(Zaman) Gazetecilik tarihsiz.

karşımıza çıkan size kur 'anı ya da bazı rivayetlerde var olan Kur'an ve Sünneti bıraktık ifadesi söz konusu ifadeden daha yaygın bir kullanım değerine sahiptir. Hz. Peygamberin Hz. Zeynep ile evlendiğinde bütün eşlerini dolıştığı ve onları şu şekilde selamladığı "Allah'ın selamı üzerinize olsun ey ehl-i beyt" kur'an-ı kerimde yer almaktadır.⁶ Ehl-i beyt ile ilgili nazil olan Ahzab suresindeki ayet Hz. Peygamber Ümmü seleme annemizin odasındaiken nazil olmuştur. Ve o esnada orada bulunan Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den oluşan bu topluluğu Hz. Muhammed'in abasının altına aldığı, onları böylece koruduğu, korunmasını istediği ve İslam tarihi boyunca da övünce mazhar olmaları için dua ettiği bir topluluktur.⁷ Bu durum üzerine Ümmü Seleme annemizin Hz. Peygambere kendi durumunu sorduğunu ve bunun üzerine peygamberin Ümmü Seleme annemize "Sen zaten kendi yerindesin, hayır üzerinesin" dediği rivayet edilir.⁸ Bu konu ile alakalı şii kaynaklar konuyu daha farklı değerlerle ele almaktadırlar. Söz konusu ifadeyi göz önüne aldığımızda onlara göre ehl-i beyt kavramı Hz. Peygamber ile Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in yanı sıra geri kalan diğer dokuz imamı içermektedir.⁹ Bu ifadeden hareketle şia'ya göre bu kavramın içerisine Hz. Peygamber'in hanımları, Fatma dışında kalan çocukları ve diğer kızlarından olan torunları dâhil değildir.¹⁰ şii ve Sünni dünya arasında ehli beytin vasıfları da tartışma konusu olmuştur. şiiler göre günahsız oldukları düşünölen ehl-i beyt üyeleri, tam tersi olarak Sünni kesimlerce Hz. Peygamberin soyundan gelme şerefine sahip olan bu kişiler, elbette hata ve günahdan beri kılınmamışlardır. Zira hatadan ve günahdan beri olma durumu sadece ismet sıfatına sahip peygamberlere verilmiştir.¹¹ Hz. Peygamberi sevmenin nişanesi olarak onlara muhabbet beslenmiştir. Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere "şerif" Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere de "Seyyid" denilmiştir.¹² Hz. Peygamberin nesli, dinimizin ışığında neşvünema bulan kültürümüz için vazgeçilmez temel değerdir. Söz konusu bu değer yani Hz. Peygamber ve onun ailesi,

6 Bkz. Hud Suresi 73. Ayet "Dediler ki: "Allah'ın işine mi şaşıyorsun? Allah'ın rahmeti ve bereketleri sizin üzerinizdedir, ey ev halkı! O, övölmeğe layıktır, iyiliği boldur."

7 Bkz. Hz. Ayşef.a) şöyle anlatıyor: Resulullah(sav) üzerinde siyah yünden nakışlı bir kumaş olduğu halde sabahleyin evden çıktı. O sırada Hasan geldi, onu örtüsünün altına aldı. Sonra Hüseyin geldi onuda soktu. Sonra Fatma geldi onuda soktu. Sonra Ali geldi onuda örtünün altına soktu sonrada (ahzab suresi 33) buyurdu: Ey Ehl-i Beyt (ey peygamberin ev halkı,) Allah sizden kiri gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor." Candan, İbrahim "Kütüb-i Site C.12 S.418 Hadis No: 4496 A Feza(Zaman) Gazetecilik tarihsiz.

8 Öz, Mustafa. "Ehl-i Beyt" DİA. C.10. S. 500. Ank.1994/ (Uludağ, Süleyman "Al-i aba" TDV islam ansiklopedisi S.305-306 İst.1989

9 Haksever, Halil İbrahim. "Ahmet Suzi Divanında Ehl-i Beyt Sevgisi", "Sivaslı Sufi şair Ahmed Suzi ve Divanı" Buruciye Yay. S.211. Sivas. 2012.

10 Öz, Mustafa. "Ehl-i Beyt" DİA. C.10. S. 499. Ank.1994.

11 Öz, Mustafa. "Ehl-i Beyt" DİA. C.10. S. 499. Ank.1994.

12 Öz, Mustafa. "Ehl-i Beyt" DİA. C.10. S. 500. Ank.1994

onların fazilet ve kıymetleri sahip oldukları üstün meziyet ve ahlakları tarih boyunca edebiyatçılarımız açısından vazgeçilmez konular olarak farklı edebi türler bünyesinde ele alınmıştır. Elbette edebiyatçılarımız söz konusu bu durumu direkt ya da dolaylı kullanımlarıyla şiirlerinde konu edinmişlerdir. Yukarıda da zikredildiği üzere söz konusu edilen bütün bu kullanımların Şii dünyanın Sünni gelenek üzerindeki tesiri ile açıklanabilir. Ehl-i Beyt kavramının şiir ve diğer eserlere yansımaları durumu gerek edebi metinlerde ve gerekse tasavvufi meşreplerde “Alevilik, Bektaşılık, Halvetilik, Mevlevilik, Rifaiyye, Kadiriyye” ele alınmıştır. Söz konusu edilen bu durum Şii geleneğin tesiri neticesinde olmuştur. Bütün şiirlerde hep aynı isimler işlenmiştir.¹³ Bu durumda diğer ashâbı sevmenin de bir erdem hatta gereklilik olduğu durumu da aşağıya aldığımız şiirlerde açıklığa kavuşturur. Ve böylece Seyfullah Nizamoğlu kendisini ehl-i sünnet müntesibi olarak tanımlamaktadır.

Ola gör ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at
 Seni halk ide ebrârından Allâh(M.6/3)
 Tarîk-i ehl-i sünnet kâmil îmân âl-i ashâbı
 Begüm va'llâhi sevmekdür begüm bi'llâhi sevmekdür(G.70/5)

1.2.Seyfullah Nizamoğlu Divanında Ehl-i Beyt sevgisi:

Hız. Peygambere ve onun aline ya da diğer bir deyişle, ehl-i beytine karşı derin bir muhabbet besleyen Seyfullah Nizamoğlu, divanındaki birçok gazel, kaside ve musammatlarda ehl-i beytin değerini, özelliklerini, faziletlerini ve tarihleri boyunca maruz kaldıkları sıkıntılı durum ve olayları işleme yoluna gitmiştir. Böylece tarihin derinliklerinde bütün Müslümanlar için önemli bir değer olan Ehl-i Beyt sevgisini ortaya koymaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra divanında dört halifeden de bahsettiğini görmekteyiz. Özellikle de Ehl-i Beyt'in reisi olarak da birçok şiirinde Hız. Peygamberden bahsettiğini hatta söz konusu aşağıya aldığımız şiirde Muhammed lafzını şiirinde redif olarak kullanıp onu överek, halini ona arz edip ondan medet ya da şefaata bekleyerek durumla ilgili duygu ve düşüncelerini şu şekilde ele aldığını görmekteyiz:

Cemî'i derdlere dermân Muhammed
 Cihân ten gibi ana cân Muhammed
 Zemîn ü âsumân olmazdı peydâ
 Senünçün oldu bu ekvân Muhammed
 Günah-kâr ümmetüne kıl şefâ'at
 Su'âl itdügi vakt ğufrân Muhammed
 Vücûdun mazhar-ı nûr-ı ilahî

13 Uludağ, Süleyman. “Al-i Aba” DİA. C.2. S.307.İst. 1989/ Pala, İskender. “Divan Şiiri Sözlüğü” Lm. Yay. S. 146. İst. 2002/ Levent, Agâh Sırrı. “Divan Edebiyatı Kelimeler Remizler Mazmunlar ve Mevhumlar. Enderun Yay. S. 66. İst. 1984

Yüzindür sûre-i Rahmân Muhammed
 Senün Seyyid Nizâmoğlu kulındur
 Hiç âzâr eyleme sultân Muhammed (G.36)

Divana baktığımızda Seyfullah Nizamoğlu'nun "Ehl-i Beyt" kavramıyla beraber "âl-i abâ" kavramını da Hz. Fatma, Hz. Ali ve on iki imamı karşılayacak şekilde aşağıya aldığımız beyitlerde görüldüğü üzere kullandığını görmekteyiz:

Ben muhibb-i ehl-i beytüm sevdigümdür Mustafâ
 Bende-i âl-i Resûlüm pâdişâhum Murtezâ
 Muttakî olan bilür kimdür Takî kimdür Nakî
 Müşrik olan ne bilür kimdür bugün âl-i 'Abâ (G. 4/1-5)
 Bu gün Seyyid Nizâmoğlu gümânsuz
 Muhibb ü muhlis-i âl-i 'abâdur (38-9)

Seyfullah Nizamoğlu divanında ele aldığı konuların başında hiç şüphesiz kullanmış olduğu temel konu ve temaların başında 39 manzumesinin gerek aruz vezniyle yazılmış olanlar (Kaside, Gazel, Muşammatlar, Terki b Bend, Terci Bend, Rubai) gerekse de Hece vezniyle yazılmış(Dörtlüklerle kurulmuş olan nazım şekilleri)şiirlerde yoğun bir şekilde ele almıştır. İslami geleneğin en önemli unsuru olarak ortaya konulan ve tarih boyunca gerek Şii dünyada ve gerekse de Sunni kaynakların değişmez referans esaslarından olan ve özellikle Anadolu sahasında kurulmuş bulunan tarikatların geleneğinde önemli bir yere sahip olan ehli beyt'in Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin dışında kalan diğer dokuz imama da(Zeynelâbidîn, Muhammed Bâkır, Caferrü's-Sâdık, Musâ Kazım, Ali Rıza, Muhammed Takiyüddiîn, Ali Nakî, Hasan-ı Askerî, Muhammed Mehdî) Halveti olması hesabıyla onun şiirlerinde de fazlasıyla yer vermiştir..

1.3.Hz. Ali

Divanda adı en çok kullanılan halifedir, miladi 661 senesinde vefat eden Hz. Ali, Peygamberin amcası Ebu Talip'in oğlu ve aynı zamanda onun damadıydı. Rivayetlere göre Hz. Muhammed'in abasının altına aldığı dört kişiden biridir. Hz. Muhammed'e peygamberlik verildiği zaman henüz çocuk olan Hz. Ali, Hz. Hatice'den sonra O'na ilk inanan ve Resulullah'la birlikte namaz kılan kimsedir. Hicret sonrası Medine de vuku bulan bütün savaşların içinde yer alan Hz. Ali özellikle de Hayber zaferinde gösterdiği kahramanlıkla gerek edebiyat ve gerekse tarih sahnesinde özellikle de halk arasında çokça okunan Hz. Ali cenknamelerine konu edilerek anılmıştır. İlk üç halife döneminde devlet uhdesinde herhangi bir görev almamıştır. Hilafete başladığı dönemde ilkin Hz. Ayşe, Talha ve Zübeyr ile Cemel vakasını yaşamıştır.

Daha sonra ise Muaviye ile hakem olayı olarak da bilinen “Siffin” savaşında mücadeleye tutuşmuştur. Bu olay neticesinde tekrar mücadele hazırlıkları içerisindeyken içi intikam arzusuyla yanıp tutuşan 661’de Harici Abdurrahman Bin Mülcem tarafından sabah namazında hançerlenerek şehit edilir.¹⁴

İlim sahibi sahabeler arasında kabul edilmektedir. Sahabeler arasında özellikle de fıkıh başta olmak üzere, hadis ve tefsir alanlarında otorite olarak kabul edilir. Hz. Ali aynı zaman da Aşere-i Mübeşşere’den de kabul edilmiştir. Fesahat ve belagat sahibi olan Hz. Ali’nin bazı hutbe ve mektuplarını içeren “Nehcü’l-Belaga” adlı eser, Şerif er-Radi tarafından toplanılarak bir araya getirilmiştir. Bu eser onun edebi yönünün derinliğini göstermesi açısından önemlidir. Hz. Ali faziletleri ve Hz. Peygamber tarafından çokça sevilmesinden dolayı Şii ve Süni kaynaklar tarafından farklı değerlendirilmiş ve söz konusu bu durum onun üzerine çokça eserlerin yazılmasını da beraberinde getirmiştir.¹⁵

Türk edebiyatı sahasında yazılmış bütün edebi metinlerde Hz. Ali’yi: Allah’ın arslanı, Tanrı arslanı, Şir-i Yezdan, Şir-i Huda, Şah-ı velayet, Haydar-ı Kerrar, İmam-ı Evliya, Emirü’l-Mü’minin., hatm-i velayet, Mürteza, Ebu Turab, Saki-i Kevser gibi lakap ve özelliklerle anılmıştır.¹⁶ Bu farklı kaynaklarda sıklıkla kullanılan bazı lakapların Seyfullah Nizamoglu tarafından divanında da şu isimlerle anılmaktadır: Haydar, Mürteza, Tanrı arslanı, damad-ı Fahr-i ‘alem, şir-i Huda, hatm-i velayet, Şah-ı velayet, Lahmike lahmi, veliler reh-beri. Liva sahibi, ledün ilminin arifi gibi özellikleriyle yer almaktadır.

Dört Halifeden biri olarak İslam tarihindeki en müstesna yerlerden birine sahip olan Hz. Ali, divanda birkaç yerde diğer halifelerle beraber yücelterek şu şekilde şiirine konu etmektedir.

Ebubekr ü ‘Ömer ‘Osmân u Haydar
Bulardur halka sâkî rûz-i mahşer
Resûlün dînine serdâr-ı server
Ebûbekr u ‘Ömer ‘Osmân u Haydar(Mu. 7/2)
Kıyâmet günü haşr eyle Muhammed Mustafâ ile
Ebû Bekr ü ‘Ömer ‘Osman ‘Aliyyü’l-Mürtazâ ile(Mus3/4)

14 Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hz. Ali” DİA. C.10. S. 370-374. İst.1989

15 Kandemir, M. Yaşar. “Hz. Ali” DİA. C.10. S. 375-378. İst.1989/ Özellikle de Fars edebiyatını göz önüne aldığımızda bu konuyla ilgili Hz.Ali ve Hz. Fatma mevlidleri 1200’lerden itibaren ilkin Fatimi Devleti sahasında ve daha sonraları ise Fars edebiyatı ve Türk Edebiyatı sahasında ortaya çıkışları oldukça dikkat çekmektedir. Daha geniş bir bilgi için bkz. Türk Edebiyatında Hz. Ali ve Hz. Fâtma Mevlidleri Hazırlayan: Dr. Hakan Yekbaş, Asitan kitap, S.300-330 Ankara. 2012.

16 Savran, Ömer-Keklik Saadetin “Edebiyatımızda ehl-i Beyt sevgisi çerçevesinde Malatyalı Sabri Divanı Örneği” International Journal of social science. Volume.6. Issue 8,p. 1030. October 2013

Seyfullah Nizamoğlu divanında Hz. Ali'yi oldukça fazlasıyla övmekte hatta onun adını bir gazelinde redif olarak da şu şekilde kullanmaktadır.

Haydar-ı Şâh-ı velâyet Murtezâsın yâ 'Âli
 Lahmike lâhmî Muhammed Mustafâsın yâ 'Âli
 Zehrini sükker yerine nûş eylesin 'âşıkların
 Bir nümâyişde Hasan Hulku'r-rızâsın yâ 'Âli
 Her dem içre kana ğark olsun vücûd-ı kâinât
 Çün Hüseyin-i şâh-ı şehid-i kerbelâsın yâ 'Âli
 Halkı irşâd eyledün ey şâh Zeyne'l-'Âbidin
 Ehl-i îmâna hemân sen muktedâsın yâ 'Âli
 Kalbi vâsi' oldığıçün adı Bâkır serverün
 Sen Muhammed hakkıyçün Âl-i 'Abâsın yâ 'Âli
 Mezhebün Hakdur Senün Ca'fer de sen Haydarda sen
 'Âleme âyineyi künt-i nümâsın yâ 'Âli
 Ol İmâmum reh-berüm Mûsa-i Kâzım pür-hüner
 Kıl keremlerün gedâya hoş ğinâsın yâ'Al î
 Kim bilürsün şâh-ı ey mîr-i 'Arab şâh-ı 'Acem
 Bu ne hikmetdür 'Âli Mûsâ'r- Rızâsın yâ 'Âli
 Ehl-i îmânun sözü gerçek Muhammed-i Takî
 Ehl-i 'aşk dilinde sen nûr-i Hudâsın yâ 'Âli
 Meşreb-i pâk-i 'Âli şâhum Nakidür şübhesüz
 Sâfi diller şâhısın ehl-i safâsın yâ 'Âli
 Askerün serdârıdur şâhum Hasanü'l-'Askerî
 Allâh Allâh kâinâta pişvâsın yâ 'Âli
 Rûz-i şeb gözler seni Seyyid Nizâmoğlu Şahâ
 Sen Muhammed Mehdiye sâhib-livâsın yâ 'Âli (G. 223)

Hız. Ali divanda şefaât makamına eren olarak kabul edilir. Dolayısıyla da insanlara kıyamet günü şefaât edip onların bağışlanmalarına aracılık edecek olarak tanıtılır. Allah'ın Peygamberinin kendisine vermiş olduğu, Allah'ın arslanı (esedullah) lakabıyla, Hız. Ali'nin Peygamberin damadı olduğu, Hız. Peygamberin akrabası olması dolayısıyla Onun Muhammed'in canından can olduğu düşüncesi, Yine Hız. Muhammed enbiyaların önderi iken tasavvufta var olan yaklaşımla Hız. Ali'nin de Allah dostlarının yani sufilerin rehberi olduğu, aynı zamanda Hız. Peygamberin sırrı olduğu, divanda defaatle şu şekilde ele alınmaktadır.

'Aliyye'l-Mürtezânun hürmetiçün
 Hasen hulku'r-Rızânun hürmetiçün(Mu. 8/3)
 Server-i 'âlem habîb-i Hak Muhammed Mustafâ
 Tanrı arslanı 'Aliyyü'l-Mürtezâdür Mürtezâ(G. 14/1)
 Dâmâd-ı Fahr-i 'âlem şîr-i Hudâ-yı haydar
 Hatm-i Nebî Muhammed hatm-i velâyet haydar
 Kalbinden etme münfek oku dilinden ezber
 Yâ Mustafâ Muhammed yâ Mürtezâ yâ 'Âli(Mu. 3/3)
 Haydar-ı Şâh-ı velâyet Mürtezâsın Yâ 'Ali

Lahmike lâmi Muhammed Mustafâsın Yâ 'Ali (G. 223/1)
 Muhammed enbiyâ ser-defteridür
 'Ali cümle veliler reh-beridür(G. 39/1)
 Sırr-ı nûr-ı pâk-i Ahmeddür Muhammed ol Takî
 Gel muhib ol âl ü evlâda şakî olma şakî
 Hubb-i Haydardur 'ibâdât-ı Hudânun revnakı
 Lâ fetâ illâ 'Ali lâ seyfe illâ Zülfikâr (mus./16-11)

Hz. Peygamber son peygamber olarak zikredilirken, evliyalardan sonuncusu yani mührü olarak divanda Hz. Ali şu şekilde anılmaktadır.

Dâmâd-ı Fahr-i 'âlem şîr-i Hudâ-yı haydar
 Hatm-i Nebî Muhammed hatm-i velâyet haydar
 Kalbinden etme münfek oku dilinden ezber
 Yâ Mustafâ Muhammed yâ Mürtezâ yâ 'Ali (Mu. 3/3)

Aşağıya aldığımız söz konusu beyitlerde Seyfullah Nizamoğlu Hz. Ali'yi Peygamberin kendisine verdiği "düldül isimli at ve Zülfikar adlı kılıç ile divanda şu şekilde ele almaktadır.

Ğaflet-i dünyâdan oldı dide-i giryân meded
 Hâk-i pây-i Düldülün çün yâ 'Âli senden meded(37/1)
 Ol zamân kim 'âleme kıldı nazar Perverdigâr
 Nûr-ıAhmedden 'Ali nûrı olupdur âşikâr
 Vird-i Cibrîl idi oldı çün cihâna yâdigâr
 Lâ fetâ illâ 'Ali lâ seyfe illâ Zülfikâr(Müs. 16/1)

Seyfullah Nizamoğlu Hz. Ali'nin Haricilerle girdiği mücadele neticesinde bir sabah vakti namazdan sonra Harici olan Abdurrahman bin Mülcem tarafından hançerlenerek öldürülme meselesini divanda şu şekilde işlemektedir.

Urdu şimşîr ile Mülcem-i hâricî
 Gitti dünyâdan 'Aliyyü'l Murtazâ(G. 15/4)

1.4. İmâm Hasan

Hz. Peygamber'in torunu, Hz. Ali'nin oğludur. Medine'de hicretin üçüncü yılında dünyaya geldi. Hz. Peygamberin yanında yetişti. Peygamber sonrası dönemde siyasi meselelerin içinde çok fazla yer almadı. Babası Hz. Ali'yle hem Cemel hem de Sıffin vakalarında yer aldı. Babasının şehit edilmesinden sonra Küfedekiler ona biat etti. Halim selim bir tabiata sahip olan Hz. Hasan "Mücteba, ve Taki" gibi bazı lakaplarla da anılmıştır. Hz. Peygamberin cennet gençlerinin efendisi olarak da taltif ettiği Hz. Hasanın hilafeti dört ay civarında sürmüştür. Muaviye ile anlaşması neticesinde hilafet görevinden çekilen Hz.

Hasan peygamberin neslinin devam ettiği iki kişiden biridir. Zaten kaynaklar onun neslinden gelenleri “şerif” lakabıyla anmaktadır. Hz. Hasan Rivayetlere göre daha sonra zehirlenerek hicretin 50. yılında şehit edilmiştir. Dolayısıyla da imamet halkasının ikinci halkası olarak kabul edilir.¹⁷ Divanda bir yerde Hasan “şübbür” olarak anılır. Babasının vefatından sonra bir müddet Müslümanların başında kalmışsa da bu görevinden feragat etmiş, ikinci imam olarak kabul edilir. Allah Resulü Hasan’ı çok sevdiği için ona “*kurretü'l-ayn*” demektedir. Yani göz bebeği olarak Yine divanın bir başka yerinde Hasan için “şebbir” kavramını şu şekilde ele almaktadır.

İki göz ile nice bakmaz seversün âlini
Kurretü'l-aynün birisidür Hasen Hulku'r-Rızâ (G. 5/2)
'Aliyyün Veliyyün ehu'r-resûl
Kurretü'l-ayn-i şebbir ü şübbür(G. 62/2)

Divanda Muaviye'nin oğlu ya da divanda Ebu Süfyan ile anılan Yezid tarafından zehirletilerek öldürüldüğü durumu şu şekilde anlatılmaktadır:

İçürdi İbn Süfyan ile Mervân zehri ol şâha
Ciger bin pâre olduğu Hasen hulku'r-Rızâdandır(G.42/2)
Hem Hasen Hulku'r- Rızâyâ zehr virüp
N'olduğun bildün Hüseyin-i Kerbelâ (G. 15/5)

1.5.İmâm Hüseyin Ve Kerbela

Medine’de hicretin dördüncü yılında dünyaya gelen Hz. Hüseyin, Hasan’ın küçüğüdür. Ağabeyi Hz. Hasan gibi ilk halifeler döneminde yaşanan olayların içinde fiilen yer almadı. Babası Hz. Ali döneminde yaşanan bütün olayların içinde aktif olarak yer alan Hz. Hüseyin babasının şehadeti neticesinde ağabeyinin yanında kalarak ona itaatkâr davrandı. Ağabeyinin döneminde kendini tamamen ibadete veren Hz. Hüseyin ağabeyinin vefatından sonra yaşanan olaylarda özellikle de Yezid’in halifeliği meselesinde Kufelilerce buraya davet edilen Hz. Hüseyin fiili mücadele kararı vererek Mekke’den Kufe’ye doğru yola çıktı. Yolda Kufelilerin verdiği sözden caydığını ve kendisini artık desteklemeyeceklerini öğrenmesine rağmen kendi adına daha önce Kufe’de biat toplayan ve burada öldürülen Müslim b. Akil’in çocuklarının ısrarı üzerine geri dönmeyip yoluna devam etti. Kerbela topraklarında olan Hz. Hüseyin ve ahalisinin ilken suyla olan teması kesilmiş ardından Yezide biat etmesi istenmiş ve şartlar olgunlaşmayınca da

17 Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hz. Hasan” DİA. C.16. S. 282-284. İst.1997/ Mehdi Pişvai, “On İki İmam” İst. Alulbeyt Yay.2010:101./ Gürel, Şevket. “Hz. Hasan” İslam’da İki Facia On İki İmam Ehl-i Beytin Fazileti”, Sağlam Yay. S.133-

birbirine askeri kuvvet bakımında denk olmayan iki grup arasında bir çarpışma yaşanmış ve Hz. Hüseyin ve ehli büyük bir katliama maruz kalmışlardır. Söz konusu bu olaya İslam tarihinde Kerbela faciası denmektedir. Bu olaydan sonrada Hz. Hüseyin “şehit” lakabıyla anılmaya başlanmıştır. Hz. Peygamberin soyu onun çocuklarıyla devam etmiş ve onun çocuklarına “seyyid” denilmiştir. O Hz. Ali ve Hz. Hasan’dan sonraki üçüncü imamdır. Hz Peygamber’in cennet gençlerinin efendisi diye taltif ettiği iki gençten biridir (Hz. Hasan).¹⁸

Kerbela’da şehit edilmesi Şii ve Sünni dünya edebiyatlarında yeni bir türün ortaya çıkmasına da sebebiyet vermiştir. Söz konusu bu tür mersiye özelliği taşıyan Maktel veya Maktel-i Hüseyin olarak adlandırılmıştır. Söz konusu Hz. Hüseyin’in şehadeti ve Kerbela faciası etrafında ortaya çıkmış bir türdür. İslami edebiyatla birlikte İslamiyet’ten önce var olan destan geleneği “Hz. Ali Cenk nameleri, Hamza name, Battal name, Danişmendname” bu tarz eserlerdendir. Müslüman toplumun sosyal hayatında önemli bir yer işgal eden bu tarz eserlerden biride Hz. Hüseyin ve Kerbela etrafında meydana gelen eserlerde İslam edebiyatındaki söz konusu bu eserlerdendir. Hz. Hüseyin’in Kerbela’da Yezid’in askerleri tarafından hicretin 61. yılında yanındakilerle beraber şehit edildiği olaydır.¹⁹ Söz konusu bu olayı anlatan eserlere de “Maktel-i Hüseyin” adı verilmektedir. Kaynaklarda kendisinden ilk bahsedilen eser “El-cufi’ye ait olan maktelü’l- Hüseyindir.” Yazılı olarak bugün elimizde olan ilk eser Ebu Mihnefe ait olan eserdir. Farsça olarak yazılan ilk maktel örneği Hüseyin Baykara dönemindeki Kaşifi’ye ait olan “Ravzatü’ş- Şüheda’dır” söz konusu durumla alakalı Türk edebiyatında yazılan ilk eser: Şazi’ni “Destan-ı Maktel-i Hüseyin’dir” Bu alanda ilk olan Mihnefe’nin eserine dayalı olarak yazılan: Yahya, Safi ve Lamii’ye ait olan Maktel-i Hüseyin adındaki eserlerdir. Yine bu edebiyat sahasında mensur olarak yazılan Fuzuli’ye ait olan “Hadikatü’s-Su’ada’sıdır”.²⁰ .

Seyfullah Nizamoğlu Hüseyin’in Kerbela’da şehit olması hadisesine divanda sıkça vurguda bulunur. Yazmış olduğu şiirlerinde Hz. Hüseyin’i farklı yönleriyle övme yoluna gitmiştir. Divanda onu “şehid, şâh-ı şehid, Nür-ı dü-çeşm-i veli, Şehid-i Kerbela olarak şu şekilde ele almaktadır:

18 Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hz.Hüseyin” DİA. C.18. S. 518-521. İst.1998/ Mehdi Pişvai, “On İki İmam” İst. Alulbeyt Yay.2010: S.149-165).

19 Algül, Hüseyin, “Kerbelada Kanayan Bir Yara Gönül Sızlatan Bir Facia” . Ensar Yay. 3. Bsk.S.142-149. İst. 2013

20 Karaaslan, Mehmet. “Maktel-i Hüseyin”. Önsöz Yay.S.13-17. İst.2012

Mâ'im ile boyanup kan ile ol gerçek şehid
 Tâ refikün ola her yerde Hüseyin-i Kerbelâ(G. 5/3)
 Her dem içre kana ğark olsun vücûd-ı kâinât
 Çün Hüseyin-i şâh-ı şehid-i Kerbelâsun yâ 'Âli(226/3)
 Nûr-ı dü-çeşm-i veli Hüseyin ibn-ü 'Âli
 İns ü melek evveli Muhammedü 'Âlidür(41/3)

Seyfullah Nizamoğlu Arap, Fars ve Türk edebiyatında sıkça şiire ve nesir tarzı eserlere konu edilmiş olan Hz. Hüseyin ve Kerbela hadisesi bir görüngü olarak edebiyatımızda yerini almıştır. Bu hadise neticesinde o paka kıyanları ve onun bu Kerbela sahrasında ailesiyle birlikte susuz kalması divanda şu şekilde ele almaktadır.

Şâh Hüseyin-i Kerbelâ 'aşkında kim oldu şehid
 Küşte-i 'aşk-ı ilâhidür ebed oldu sa'îd
 Lânetu'llâh Yezîd oğlu dahı kavm-i Yezîd
 Lâ fetâ illâ 'Ali lâ seyfe illâ Zülfikâr (Mus.16/5)
 Yezîdler kıydılar âl-i Resûlün saçdılar hünün
 Anunçün cûş iden kanum Hüseyin-i Kerbelâdandur
 Vücûdın eylediler yetmiş iki pâre ol şâhun
 Şerehler çekdigüm bu sîneme Zeyne'l-'Abâdandur (G. 42/3-4)
 Susuz bin dürlü derd ü mihnet ile
 Şehid olan Hüseyin-i Kerbelâdur (38/3)

Allah'ın Resulü, Hüseyin'i çok sevdiği için ona "*kurretü'l ayn*" yani göz bebeği, yine "*şübbür*" dediği divanda şu şekilde yer almaktadır:

'Aliyyün Veliyun ehu'r-resûl
 Kurretü'l-ayn-i şebbir ü şübbür(G. 62/2)

1.6.On İki İmâm

Dördüncü halife olan Hz. Ali ile başlayan bu silsile imâm Mehdi ile son bulur. Şii kültüründe önemli bir yere sahip olan bu anlayış, Anadolu'da oluşmuş olan bazı tarikatlarda önemli bir yere sahiptir (Halvetîler, Bektaşiler). Kendisi de Halvetî olan şairimiz divanın önemli bir kısmını on iki imamın konu edinilmiş olduğu şiirlere ayırmıştır. İnsanlara bu dünyada ve diğer dünyada yardım edeceklerine inanılan bu imamlar hakkın, doğrunun simgesidirler. Şii'ler göre ise Hz. Peygamberin vefatından sonra onun getirdiği mesajın hem koruyucusu hem de yerine getiren olarak onun varisleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Divan'ın bir yerinde aşağıya aldığımız gazelin son beytinde *on iki burc-ı hidayet* olarak da anlatılır. Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve diğer sekiz imam ki şöyle sıralayabiliriz: Zeynelâbidîn, Muhammed Bâkır, Caferü's-Sâdık, Musâ Kazım, Ali Rıza, Muhammed Takiyüd-

diîn, Ali Nakî, Hasan-ı Askerî, Muhammed Mehdi.²¹ Divanda bütün imamların ismi kendine has özellikleriyle ve değerleriyle her biri için kullanmış olduğu güzel sıfatları ve yine onlara duymuş olduğu muhabbet ve saygıyı dile getirmiştir. otuz dokuz civarındaki şiirlerinde onları sevmenin gerekliliğinden bahseden Seyfullah Nizamoğlu böylece ilgi ve ihsana muhtaç ola insanların Allah'ın lütuf ve ihsanına nail olarak kurtuluşa erecekleri fikrini, onların Hz. Peygamber'den Hz. Ali'ye sirayet eden burhan sırrına vakıf oldukları ve bunun inkarının mümkün olmadığını ifade ederek ele almakta ve bu durumu şiirlerinin temel düşüncesi haline getirmektedir.

Seyfullah Nizamoğlu gerek aruz vezniyle yazmış olduğu şiirlerinde ve gerekse hece vezniyle yazmış olduğu şiirlerinde aşağıya aldığımız örneklerde görüldüğü üzere Hz. Ali'den başlayarak on iki imamın ismini sayarak onların başına gelen bela ve musibetler neticesinde yaşamış oldukları badireleri yürekleri dağılayan şehit olma hadiselerini dile getirmektedir.

Murtezânun çâkeriyüz muktedâmuz Mustafâ
 Tutîyâ-yı didemüzdür hâk-ı râh-ı evliyâ
 İki göz ile nice bakmaz seversün âlini
 Kurretü'l-'aynun birisidür Hasan hulk-ı Rızâ
 Má'im ile boyanup kan ile ol gerçek şehîd
 Tâ refikün ola her yirde Hüseyin-i Kerbelâ
 Gir 'ibâdet-hânesine giy melâmet şalını
 Göstere nûr-ı cemâlini sana Zeyne'l-'Abâ
 Gel Muhammedden işit kim evvel ü âhir nedür
 Vârisi 'ilm-i ledünnün Bâkır-ı hayrû'l-verâ
 Yetmiş iki milletin hiçbiri nâcî olmadı
 Mezheb-i hak ister isen Ca'ferî ol dâ'imâ
 Zehr-i cevr-i düşmeni yutdun velâyet sendedür
 Hazret-i Mûsâ-i Kâzımdan İrüşdüyse du'â
 Pîr-i irşâdumsın ey şâh-ı Horâsân el-meded
 Gel yetiş ben pây-mâle yâ 'Âli Mûsâ'r-Rızâ
 Gel Takî ol cân ile sırr-ı Muhammed gör nedür
 Dîn-i hakda vâcib oldı mü'min isen ittikâ
 Ol 'Âliyye'l-Murtezânun sırrıdır zât-ı Nakî
 Pâk mezheb pâk meşreb sâf dil-dâr evliyâ
 Hulkıdır anun Hasan kûz-i me'vâli 'askerün
 'Askeri ol cânına toğsun güneş gibi ziyâ
 Gözlemekden gözüne diksin hidâyet sancağın
 Gün gibi bir gün toğa tâ Mehdî-yi sâhib-livâ
 On iki burc-ı hidâyetdür Nizâmoğlu bular
 Fırka-i Nâcî ola bunlara iden iktidâ (G. 5/13)
 Merhabâ ey nesl-i pâk-ı nûr-ı Yezdân merhabâ

21 Cebecioglu, Ethem. "Tasavvuf Terimleri ve Sözlüğü" Ağaç Yay. 5.Bsk. S. 495. İst. 2009/ Pala, İskender. "Divan Şiiri Sözlüğü" Lm Yay. 1. Bsk. S.146 İst. 2002/ Pekcan, Ali. "Hz. Muhammed ve Ehl-i beyt Sevgisi" Ek Kitap Yay.S. 89.İst. 2012

Merhabâ de câmi'-i âyât-ı Kur'ân merhabâ
 Merhabâ olsun Ebûbekr [û] 'Ömer nûrı ile
 Berk urur yüzinde şâhum nûr-ı 'Osmân merhabâ
 Merhabâ ey zübde-i âl-i Muhammed merhabâ
 Merhabâ evlâd-ı Haydar şâh-ı merĐân merhabâ
 Merhabâ 'ammün Hasanü'r-Rızâdur çün senün
 Merhabâ ceddün Hüseyin Şâh-ı şehidân merhabâ
 Merhabâ Zeynü'l-'ibâd-ü Bâkır u Ca'fer deki
 Sende zâhir olmuş ol âdâb-ı erkâna merhabâ
 Merhabâ Mûsâ-yı Kâzım hem 'Âlî Mûsâ'r-Rızâ
 Sırrına mazhar olan Sultân-ı 'irfân merhabâ
 Merhabâ olsun Takî vü bâ-Nakî hem 'Askerî
 Bunların kâ'im-makâm-ı pîr-i pîrân merhabâ
 Merhabâ şâhum Muhammed Mehdiden evvel gelüp
 Mürde diller kıldun ihya-yı câna cânân merhabâ
 Merhabâ redd itme Seyyid Seyfî bendendür senün
 Yüz sürer der-gâhına her gün ğarîbân merhabâ(G.1)
 Ahmed-i Muhtâr menem
 Haydar -i Kerrâr menem
 İstedigün var menem
 Bilen bilür ki men neyem
 Hüseyin ile Hasan menem
 'Arşa kadem basan menem
 Haricîyi kesen menem
 Bilen bilür ki men neyem(45/5-4)

1.7.Sonuç

İslâm dönemi Türk Edebiyatı'nda şairler, başta Hz. Muhammed olmak üzere onun ashâbı ve özellikle de dört halife ile başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere diğer İslami kaynaklarda sıkça karşımıza çıkan ehl-i beyte karşı derin bir muhabbet içinde olmuşlardır. Hz. Muhammed'e ve onun aline ve ashâbına duymuş oldukları bu derin muhabbeti, çeşitli nazım şekilleri ve türler dile getirmiş bulunmaktalar. Bu geleneğe bağlı olarak eser veren şairlerden biride şüphesiz 16. Yüzyıl şairlerinden olan Seyfullah Nizamoğlu'dur. Seyfullah Nizamoğlu samimi bir ehl-i beyt sevgilisi olarak ehl-i beyte karşı duymuş olduğu sevgiyi ve onlara ait o eşsiz değerleri ve onlara sıkıntı veren üzücü olayları, aynı zamanda Yezidi'de la'net etmeyi divanında yer alan farklı türden birçok şiirde ele almıştır.

KAYNAKÇA

- ALGÜL, Hüseyin.(2013).Kerbela'da Kanayan Bir Yara Gönül Sızlatan Bir Facia. 3. Bsk. İstanbul: Ensar Yay.
- ATEŞ, Süleyman.(Tarihsiz). Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali. İstanbul. Yeni Ufuklar Neşriyat.
- CANDAN, İbrahim "Kütüb-i Site" C. 12. Feza(Zaman) Gazetecilik yay. tarihsiz.
- CEBECİOĞLU, Ethem. (2009). Tasavvuf Terimleri ve Sözlüğü. 5.Bsk. İstanbul Ağaç Yay.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi. (1989).Hz. Ali. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. C.10.
- (1997). Hz. Hasan. DİA. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. C.16. S.
- (1998).Hz. Hüseyin. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. C. 18.
- KARAASLAN, Mehmet. (2012).Maktel-i Hüseyin. İstanbul. Önsöz Yay.
- GÜREL, Şevket.(2000).Hz. Hasan. İslam'da İki Facia On iki İmam Ehl-i Beytin Fazileti. İstanbul. Sağlam Yay.
- HAKSEVER, Halil İbrahim. (2012). Ahmet Suzi Divanında Ehl-i Beyt Sevgisi. Sivashlı Sufi Şair Ahmed Suzi ve dönemi. Sivas. Buruciye Yay.
- KANDEMİR, M. Yaşar. (1989).Hz. Ali. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. C.10.
- KARAMAN, Fikret- KARAGÖZ, İsmail- PAÇACI, İbrahim- CANBULAT, Mehmet- GELİŞGEN, Ahmet- URAL, İbrahim. (2006). Dini Kavramlar Sözlüğü. Ankara. DİB. Yay.
- KOM, (2009). Dini Terimler Sözlüğü. Ankara. MEB. Yay.
- LEVENT, Ağâh Sırrı. (1984). Divan Edebiyatı Kelimeler Remizler Mazmunlar ve Mevhumlar. İstanbul. Enderun Yay..
- MEHDİ Pişvai. (2010). On İki İmam. İstanbul. Alulbeyt Yay.
- ÖZ, Mustafa. (1994).Ehl-i Beyt. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. C.10.
- PALA, İskender. (2002).Divan Şiiri Sözlüğü. İstanbul. Lm. Yay.
- PEKCAN, Ali. (2012). Hz. Muhammed ve Ehl-i beyt Sevgisi. İstanbul. Ek Kitap Yay.
- SAVRAN, Ömer-KEKLİK Saadettin (2013).Edebiyatımızda Ehl-i Beyt sevgisi çerçevesinde Malatyalı Sabri Divanı Örneği. International Journal of Social Science. Volume.6. Issue 8,p. 1030. October.
- SÖYLEMEZ, İdris.(2013). Seyfullah Nizamoğlu Divanı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi. Sosyal bilimler Enstitüsü. Malatya.
- ULUDAĞ, Süleyman. (1989).Al-i Aba. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. C.2.
- YEKBAŞ, Hakan(2012). Türk Edebiyatında Hz. Ali ve Hz. Fatıma Mevritleri ASİTAN Yay. Ank.

HZ. ALİ-MUÂVİYE YAZIŞMALARINI VE İSLÂM TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ*

Mustafa HİZMETLİ**

Öz: İslâm tarihinde ilk itikâdi ve siyasi ihtilafların baş gösterdiği ve derin kutuplaşmaların meydana geldiği dönem Hz. Ali'nin halifelğine tesadüf eder. Çünkü o, III. Halife Hz. Osman'ın şehit edilmesi gibi önemli bir olaydan hemen sonra halife seçilmiş ve ondan beklenen ilk icraat da Hz. Osman'ın katillerinin bulunması olmuştur. Muâviye'nin Hz. Ali'ye biat etmeme sebebi olarak "Osman'ın kanını talep" konusunu öne sürmesi ile başlayan ve karşılıklı olarak gönderilen elçiler aracılığıyla sürdürülen Siffin Savaşı öncesine ait yazışmaların İslâm tarihinin bu kritik dönemine farklı bir bakış getireceği kanısındayız. Bu çalışmada; söz konusu mektuplardan hareketle Halife Hz. Ali'ye biat, Hz. Ali'nin halifelğinin meşruluğu, Osman'ın katillerinin bulunması, Muâviye'nin hilafet konusunda liyakat ve ehliyeti ile Hz. Ali'nin buna cevapları gibi hususlar tartışılmaktadır. Çalışmada yazışmalarda kullanılan üslup üzerinde de durularak dönemin tartışma tarzı ortaya konulmuş, tarafların bir birine karşı delil olarak kullandığı kimi nitelemelere dikkat çekilmiştir. Bu nitelemelerin ve imaların, taraflar arasındaki husumetin kökenine ilişkin işaretleri aranmış, İslâm'da ilk siyasi ve itikâdi ihtilaf ve kutuplaşmaların başladığı dönemin en kritik gündem konularına, esas kahramanlarının ağzından ışık tutan yazışmalar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ali, Muaviye, Siffin Savaşı

Hazrat Ali and Muawiya Correspondences and Its Significance in terms of the history of Islam

Abstract: The first political and belief disputes and deep polarizations, which are occurred in the history of Islam, were run across in the period of the caliphate of Hz. Ali. Because he was chosen as the caliph after the 3rd caliph Hazrat Osman was martyred and the first thing he was expected to do was to find the murderers of Hazrat Osman. We believe that the correspondences which started with Muawiya's not agreeing to obey Hazrat Ali by bringing forward the issue of "demanding for Osman's blood", carried out via messengers before the Battle of Siffin. These will bring a different viewpoint to this critical period in the history of Islam. In the light of the mentioned letters, this study discusses the issues such as obedience to Hazrat Ali, the legitimacy of his caliphate, finding the murderers of Osman, the competency and qualification of Muawiya in caliphate and Hazrat Ali's answers to it. The study also puts

* Bu çalışma 18-20 Aralık 2009 tarihinde İzmir'de düzenlenen Uluslararası Hz Ali Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü [mhizmetli@bartin.edu.tr]

emphasis on the style used in correspondences and thus, reveals the way of discussion during the period and some attributions that parties used towards each other were highlighted. The reasons behind the attributions, implications and hostility between the parties were investigated, and the correspondences, which shed light on the most critical agenda of the first political and belief disputes, and deep polarizations occurred in the history of Islam, were assessed straightly at first hand from main characters.

Key Words: *Hazrat Ali, Muawiya, the Battle of Siffin*

Giriş

Çalışma konusunu Ali-Muâviye yazışmaları oluşturmaktadır. İslâm tarihindeki kırılma noktalarından biri olan Ali-Muâviye mücadelesinde taraflar arasındaki yazışmaların önemli bir rol oynadığı düşüncesiyle bu mektuplar inceleme konusu olarak seçildi. Mektuplar tam metin halinde değil, parça parça farklı kaynaklarda geçmektedir. Bu mektupların öncelikle mevsukiyetleri konusuna değinilip daha sonra yazışmalarda tarafların kullandığı üslup örneklerle gözler önüne serildi. Ardından yazışmaların içeriği, son olarak da bunların siyasi anlamı, değeri ve etkileri üzerinde duruldu. Ayrıca çalışmanın sonunda ek olarak Ali-Muâviye yazışmalarına ilişkin iki örnek mektuba da yer verildi.

Yazışma örneklerine yer veren kaynaklardan biri el-Minkarî'nin (212/827) *Vak'atu Sıffin*'idir.¹ Söz konusu eser, bazı mevzu hadislerle ve Ali sevgisinden kaynaklanan mübalağalı ifadelere yer vermekle birlikte Yakubî (294/897), et-Taberî (310/922), İbn A'sem (314/926) ve Mesûdî (346/957) gibi tarihçilerin bilgi kaynağı olması ve verdiği bilgilerin bu kaynakların değişik râvilerden aktardıkları rivayetlerle benzerlik göstermesi dolayısıyla önemli bir kaynaktır. Söz gelimi Muâviye'nin biat etmesi karşılığı Ali'den Mısır ve Şam'ı cibâyeye olarak istemesini içeren yazışmayla ilgili rivayet *Vak'atu Sıffin*'den² başka *el-İmâme ve's-Siyâse*³ ve *Târihu Medîneti Dımaşk'ta*⁴ da geçmektedir. *Vak'atu Sıffin*'de ed-Dineverî'nin (282/895) *Ahbâru't-Twâlî*'inde yer alan yazışma örnekleriyle benzerlikler de mevcuttur. *Vak'atu Sıffin*'de yer alan yazışmaların çoğu kez iki üç satırı geçmeyecek kadar kısa olması, bunların mana olarak nakledildiğini düşünmemize sebep olmuştur. Sonuçta erken dönem eserlerinden olan el-Minkarî'nin *Vak'atu Sıffin*'i rivayetleri farklı lafızlarla nakledilmiş olmakla birlikte içeriği

1 el-Minkarî, Nasr b. Müzâhim, *Vak'atu Sıffin*, Neşr. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire 1382.

2 el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, c. I, s. 52.

3 İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Tah. Halil Mansur, Beyrut 1997, c.I, s. 81.

4 İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah, *Tarihu Medîneti Dımaşk*, Tah. Muhibuddin Ebî Saïd Ömer b. Ğarame el-Amravî, Beyrut 1995, c. LIX, s. 131.

diğer kaynaklardan doğrulanmak kaydıyla Ali-Muâviye yazışmaları konusunda önemli bir kaynaktır.

İbn Kuteybe'nin (276/889) *el-İmâme ve's-Siyâse'si*⁵ de karşılıklı yazışmalar konusunda önemli bir kaynak olup *Vak'atu Sıffîn*, *Ahbâru't-Twâl*, *Ensâbu'l-Eşrâf* ve *el-İkdu'l-Ferîd* dekilere paralel yazışma örnekleri içermektedir. Bu eserdeki yazışmalar daha sonraki dönemlerde derlendiği kabul edilen *Nehcü'l-Belâğa*'daki mektuplarla benzerlik göstermesi bakımından önemlidir. *el-İmâme ve's-Siyâse* ve *Nehcü'l-Belâğa*'daki yazışmalar muhteva olarak birbirini doğrular niteliktedir.

el-Belâzürî'nin (279/892) *Ensâbu'l-Eşrâf*⁶ da özellikle *Ahbâru't-Twâl* isimli eserdeki yazışmalara benzer örnekler içermektedir.

ed-Dineverî'nin *Ahbâru't-Twâl*'i⁷ de konumuzla ilgili yazışmaların *Vak'atu Sıffîn*, *el-İmâme ve's-Siyâse*, *Ensâbu'l-Eşrâf* ve *el-İkdu'l-Ferîd* gibi kaynaklarla paralel örnekler içermesi bakımından önemli bir kaynaktır.

el-Müberred'in (285/898) *el-Kâmil*⁸ adlı eseri de diğer kaynaklardaki yazışmalarla benzerlik gösteren örnekler içermektedir.

Yazışmalarla ilgili kaynaklardan biri olan Taberî'nin (310/922) *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*⁹u da Ali ile ilgili rivayetlerinde belli râvilerden gelen haberleri aktarmakla tenkîd edilmekle beraber diğer kaynaklardan gelen yazışmalara aykırı önemli unsurlar içermemektedir.

İbn Abdirrabi'h'in (327/939) *el-İkdu'l-Ferîd*'i¹⁰ de diğer kaynaklardaki örneklerle benzer yazışmalara yer veren önemli kaynaklardan biridir.

İbn Hibban'ın (354/965) *Kitâbu's-Sikât*'ında¹¹ da *Ensâbu'l-Eşrâf*'ta-kilerle paralellik arz eden yazışma örnekleri mevcuttur.

İbn Asâkir'in (571/1176) *Târihu Medîneti Dımaşk*¹² isimli eseri de yazışmaları aktaran diğer kaynaklardaki metinlerin bir bölümüne yer vermesi bakımından çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasında yer almıştır.

5 İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Halil Mansur, Beyrut 1997, I-II.

6 el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Tah. Süheyl Zekkar-Riyaz Zirikli, Kahire 1996, I-IX.

7 ed-Dineverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud, *Ahbâru't-Twâl*, Tah. Abdülmün'im Âmir-Cemal eş-Şeyyâl, Kahire 1960.

8 el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1997, I-III.

9 et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1407, I-V.

10 İbn Abdirrabi'h, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü'l-Ferîd*, Tah. Müfid Muhammed Gamiha ve diğerleri, Beyrut 1983, I-IX.

11 İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebi Hatim, *Kitâbu's-Sikât*, neşr. Muhammed Abdulmuid Han, Haydarabad 1973, II.

12 İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen, *Târihu Medîneti Dımaşk*, c. LIX.

Şerif Rady tarafından muhtelif kaynaklardan derlenmiş *Neh-cü'l-Belâğ*a adlı eserde Hz. Ali'nin hutbe, mektup ve vecizeleri yer almaktadır. Eser, her ne kadar çeşitli tenkitlere maruz kalmışsa da içerdiği mektupların büyük bir bölümünün ondan önce kaleme alınmış olan İbn Kuteybe'ye ait *Uyûnu'l-Ahbar*, el-Câhız'a (255/869) ait *el-Beyân ve't-Tebyîn* ve İbn Abdirabbih'e ait *el-İkdu'l-Ferîd* gibi kaynaklarda yer aldığından eserin önemini kaybetmediğini söylemek mümkündür. Netice itibarıyla kaynaklarda yer alan metinlerin birbirleriyle paralel ifadeler içermesi ve üslupta farklılıklar olsa bile anlam olarak aykırı unsurlar bulunmaması bakımından, çalışmaya esas oluşturan yazışmaların Ali ve Muâviye'ye ait olmadığını söylemek için nedenimiz yoktur. Bu yüzden de söz konusu yazışmaların Ali ve Muâviye'ye ait olduğunu kabul etmek durumundayız.

1-Yazışmaların Üslubu

Burada öncelikle yazışmaların nakil üslubundan söz edilmesi yerinde olacaktır. Yazışmaların bir kısmı senetli olarak nakledilmiş, bir kısmında ise senet kullanılmadan Muâviye, Ali'ye şunu yazdı, Ali, Muâviye'ye şöyle cevap verdi gibi ifadelerle aktarılmıştır. Yazışmaların bir kısmı besmele ile başlamakta ve “*ve's-selâm*” veya “*es-selâmu alâ men ittebea'l-hüda*” ifadesiyle bitmektedir. Besmeleden sonra bazen hamd ü senâ ifadelerine yer verilmekte, bazen de doğrudan mesaj verilirip selâm ile yazışma noktalanmaktadır. “*Bismillahirrahmanirrahim Allah'ın kulu Mü'minlerin Emiri Ali'den Muâviye b. Ebî Süfyan'a, Selâm sana, kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim...*”¹³ Bazen de doğrudan yemin ifadesiyle başlamaktadır. “*Bismillahirrahmanirrahim Muâviye b. Sahr'dan Ali b. Ebî Talib'e ömrüme yemin olsun ki...*”¹⁴

Taraflar bir birlerine künyeleriyle hitap etmektedir. Kullanılan hitapları şu şekilde sıralayabiliriz: Ali b. Ebî Talib'e, Ebu'l-Hasan'a, Muâviye b. Ebî Süfyan'a, Muâviye b. Sahr'a; Allah'ın kulu Mü'minlerin Emiri Ali'den, Muâviye b. Ebî Süfyan'dan gibi.

Yazışmalarda ara sıra Arap şiirinden örneklere ve benzetmelere de yer verildiği görülmektedir. Yapılan, çağrışımı güçlü benzetmelerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: “*Ciğer yiyenin oğlu*”, “*Mekke'nin fethinde esir edilip salverilenlerden*”, “*Ayşe'yi sürgün eden*”, “*Zübeyr ve Talha'yı öldüren*”.¹⁵ Yazışmalarda bazen yemin ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Taraflarca en sık kullanılan yemin ifadesi “*Ömrüme yemin olsun ki...*”¹⁶dir. Yazışmalarda göze çarpan bir diğer husus ise,

13 İbn Hibban, *Kitabu's-Sikât*, II, 276.

14 el-Müberred, *el-Kâmil*, I, 258.

15 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 70.

16 el-Minkarî, I, 29; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 85; el-Müberred, *el-Kâmil*, I, 258.

övünme-yerme unsurlarının bir arada kullanılmasıdır. Bir taraf kendini övdükten sonra diğer tarafı yerici bir ifade kullanarak mesajını vermekte, bu da bir nevi atışma üslubunu andırmaktadır. el-Müberred'in Muâviye'nin Ali'ye gönderdiği mektuptaki bir şiire yer verdikten sonra "bu şiirin sonunda Muâviye, Ali'yi zemmetti ancak biz burada buna yer vermekten imtina ettik"¹⁷ demesinden yermenin hakarete varan bir düzeye ulaştığını anlamamız mümkündür. Muâviye'nin Ali'ye yönelik suçlama üslubunun giderek ağırlaştığı görülmektedir. Başlangıçta Ali'yi, Osman'ın öldürülmesine ses çıkarmamakla suçlayan Muâviye, sonra onun katillerini yakalamamakla ve son olarak da "Osman'ı öldürmediğini söylüyorsan hilafeti bırak ki insanlar arasında şûrâ olsun" ifadesiyle Osman'ı öldürmekle suçlamıştır.

2-Yazışmaların İçeriği

Ali ile Muâviye arasında karşılıklı olarak gönderilen elçiler vasıtasıyla yürütülen yazışmaların tarih belirtilmemekle beraber Sıffin savaşına kadar yoğun olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu yazışmalarda Ali, Muâviye'den meşru idareyi tanıyıp kendisine biat etmesini istemiş, Muâviye de Osman'ın katillerinin teslimi konusunu ön plana çıkarmıştır. Bu amaçla Ali, Sıffin savaşı öncesi Muâviye'ye gönderdiği elçilere "Onu Allah'a, kitabına, cemaate ve itaate çağırmaları" talimatını veriyor. Muâviye ise cevap olarak "Onu Osman'ın katillerini öldürmesi için kendisine teslim etmeye çağırıyor, sonra da mesele şûrâya kalır" diyordu.¹⁸ Muâviye, birçok mektubunda biat konusunda bu tavrını ısrarla sürdürmüştür. Bu yazışmalara yer veren el-Belâzürî'nin yorumu manidardır: "Muâviye, Ali'nin Osman'ın katillerini teslim etmeyeceğini biliyordu. Ancak bu tavrı sürdürmek, Şamlıların Ali'nin onları teslimden kaçındığını görüp ondan uzaklaşarak 'Osman'ı muhakkak Ali öldürdü' diyerek kinlerinin artması, ona düşmanlık etme ve savaşma konusunda hırslı olmalarını sağlamak bakımından Muâviye'nin hoşuna gidiyordu."¹⁹ et-Taberî, Muâviye'nin "Osman'ın katillerinin öldürülmek üzere kendisine verilmesi, halifelik meselesinin şûrâya havale edilmesi" talebini içeren bir mektubuna yer veriyor. Ali buna cevap olarak "kendisinin üzerinde biat olduğunu, Muâviye'nin ve babasının Mekke'nin fethinde esir edilip salverilenlerden olduğunu (Talik b. Talik)" söylüyor.²⁰ Muâviye, Ali'nin biat isteğine başka bir mektubunda "sen Muhacirleri Osman'ın katli için tahrik ettin, Ensar'ı da ona yardımdan alıkoydun. Cahiller sana uydu, seninle kuvvet buldular. Fakat Şamlılar, Osman'ın katillerini bize teslim edinceye kadar seninle

17 el-Müberred, *el-Kâmil*, I, s. 258.

18 el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, III, s. 84.

19 el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, III, s. 205.

20 et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem Ve'l-Mülük*, III, s. 80.

savaşa karar verdiler. Eğer bunu yaparsan hilafet meselesi de şûrâya havale edilir”²¹ şeklinde cevap verdi.

Ali, Muâviye'nin bu cevabına anlam veremedi ve “Osman'ın oğulları var, sana ne oluyor, onlar işe senden daha evla, eğer Osman'ın kanunu talep etmede ben daha kuvvetliyim diyorsan, o zaman önce biat ederek meşru hükümeti tanı, sonra ben gereğine bakarım”²² dedi. Ali devletin her tarafında otoritenin sağlanmasından sonra, suçluları Allah'ın kitabına göre cezalandıracağını belirtmişti.²³ Muâviye bir başka mektubunda ise, ona “Osman'ın katillerinin Ali'nin sağ kolu ve destekçisi olduklarını” iddia ederek onları öldürülmek üzere kendisine teslim ettiği takdirde “sana (destek ve biat için) gelmede insanların en hızlıları olacağız” demektedir.²⁴ Ali, bu mektubu Kûfe mescidinde on binlerce silahlı insanın huzurunda okutmuş, hepsi birden “biz Osman'ın katilleriyiz, hepimiz onun yaptıklarını reddediyorduk” demişlerdi. Umduğu gibi bir cevap alamayacağını anlayan Muâviye'nin elçisi Ebû Müslim el-Havlanî çatışmanın uzayacağını söylemiştir. Ali, bu mektuba yazdığı cevapta, “onun bizzat bir katilini bilmediğini, katillerin teslimi işini enine boyuna düşündüğünü ve bunun kendi gücünü aştığını” bildirmiştir.²⁵ Muâviye'nin Ali'ye yönelttiği bir başka suçlama ise “Talha ve Zübeyr'i öldürdün, Ayşe'yi sürgün ettin” şeklindedir. Ali buna cevap olarak yazdığı mektupta “Talha ve Zübeyr'i öldürdüğümü iddia ettin. Bu senin de benim de içinde olmadığımız bir iş. Eğer ben içinde olsaydım sen bunu bilirdin. Seninle ilgisi olmadığı için bu konuda sana özür bildirmem de gerekmiyor” demiştir.²⁶

Ali, halifelığının meşruiyetini Ensar ve Muhacir'in kendisine biat etmesine bağlamakta, Muâviye'yi her davet edişinde bunu hatırlatmaktaydı.²⁷ Bu yüzden de Muâviye, durumu dengelemek için Medine ehli, Ensar ve Muhacir'in en azından bir kısmının desteğini arzulamış ve bu amaçla da ashabın ileri gelenlerine mektuplar göndermiştir. İki taraf arasında biat konusunda karşılıklı olarak cereyan eden yazışmalarda, Ali onun şartsız biat etmesini isterken Muâviye de, “Eğer Osman'ı öldürmediğini söylüyorsan hilafeti bırak ki, insanlar arasında şûrâ olsun. İnsanlar görüş birliğine vardıkları kimseyi başlarına getirsinler”²⁸ diyerek mevcut halifeye biatı reddetmiştir. Üç farklı kaynağın naklettiği bu konudaki bir başka yazışmada Muâviye, Halife Ali'ye “Bana Şam'ı ve Mısır'ı

21 el-Müberred, *el-Kâmil*, I, s. 222; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, V, 81; Aycan, İrfan, *Sal-tanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara 2001, s.100.

22 Müberred, *el-Kâmil*, I, 225, İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, V, s. 81.

23 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, V, s. 80.

24 el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, s. 66-67. Mektubun tam metni ek-2 de verilmiştir.

25 el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, III, s. 67-70. Mektubun tam metni ek-2 de verilmiştir.

26 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, s. 70-71.

27 İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, V, s. 80-81.

28 el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 200; İbn Hibban, *Kitabu's-Sikât*, II, s. 286-288.

ver, senden sonra kimseye biat etmeyim. İlk sırayı sen al,” diyerek pazarlık önermiştir. Bu teklifin hile olduğunu anlayan Ali, Şam’daki elçisi Cerir’e şöyle yazmıştır: “Aslında bu talebiyle Muâviye, biatten kaçmak ve kendi başına dilediği gibi hareket etmek istemektedir”.²⁹ Bu teklife Ali’nin cevabı şöyledir: “Senin hedefin dünya menfaati. Senin Osman’ın kanıyla hiçbir ilgin yok. Şeytan bile senin azgınlığına yetişemez. Mesele-nin kaynağı ben değilim, sensin. Sen mütrefsin (azmışsın) şeytan seni ele geçirmiş.”³⁰ Muâviye’nin Ali’nin bu mektubuna cevap verirken iddiaları yalanlamak yerine, ithamda bulunmayı tercih ettiği görülmektedir: “Bu hikâyeleri, laf ebeliğini bırak, daha önce de insanları aldatarak bir yerlere geldin. İç yüzün açığa çıkma noktasına geldi. İnsanlar senin batıl, boş olduğunu anlayacaklar”. Bu itham edici ifadeler karşılık Ali’nin cevabı: “İddianızla, yaptığınız çağrılarla sen ve senin şeytan dostu arkadaşların çok ileri gittiniz. Hakkı ağzınızla söndürmeye çalışıyorsunuz. Arkanıza atmak istiyorsunuz. ‘Kâfirler istemese de Allah nurunu tamamlayacaktır.’ Sen istemesen de Allah nurunu tamamlayacaktır. Ecelin geldi. İşin de boşa gitti. Selâm hidayete tâbi olana olsun,”³¹ şeklindedir.

Yine İbn Asâkir’in aktardığı başka bir yazışma, Muâviye’nin Ali’yle mücadelesi esnasında planlı ve bilinçli hareket ettiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Muâviye, kardeşi Utbe b. Ebû Süfyan’a birini göndererek şöyle yazmıştı: “Cerir’i (Hz. Ali’nin elçisi Cerir b. Abdullah) hapsettik ki Ali bizim üzerimize gelsin, hedef alsın. Onu hapsetmemin bir başka nedeni Şam halkının tepkisini öğrenmektir. Bana tâbi olduklarını anlarsam onları savaşa çağıracağım. Muhalif tutum sergilerlerse Ali taraftarlarına barış çağrısı yapacağım. Uygun bir hatip seçip Şamlıları tek vücut haline getireceğim.” Muâviye’nin hareket tarzı ile ilgili bu istişarî mektubuna Utbe’nin cevabı: “Sececeğin bu hatip ya Yemenli olsun ya da biri lehinde biri aleyhinde konuşan iki adam olsun. Lehine konuşacak kişi sahabeden Şurahbil b. Sımt olsun. Çünkü o, Cerir’in düşmanıdır. Aleyhine konuşacak kişi de Eş’as b. Kays olsun. Şurahbil’in sana faydası Eş’as’ın Ali’ye faydasından çoktur,”³² şeklindedir.³³ Buradan Muâviye’nin olayların akışına yön vermek için önceden planlar yaptığı ve bunları kendisine yakın kişilere danışarak hareket ettiği sonucunu çıkarabiliriz. Nitekim Muâviye’nin kendisinin tuzak kurmadaki ustalığı ve kurduğu tuzaklarla övünmesi konusunda Zührî’nin aktardığı kayıt da bu çıkarımı teyit eder niteliktedir.³⁴

29 el-Minkarî, *Vak’atu Sıffin*, c. I, s. 52; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, c.I, s. 81.

30 İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, c. LIX, s.133.

31 İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, c. LIX, s.133.

32 İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, c. LIX, s.133.

33 Muâviye’nin Şurahbil b. Sımt’i dolayısıyla da Şamlıları ikna edip arkasına alma planının detayları için bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, c. LIX, s.133-134.

34 Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah (124/742), *el-Megâzi’n-Nebeviyye*, Tah. Süheyl Zekkar, Beyrut 1981, s. 155.

Buraya kadar ana hatlarıyla örneklerine yer vermeye çalıştığımız yazışmalarda Medinelilerin biatiyle halife seçilen Ali'nin Muâviye'ye yazdığı mektuplarda kendisini meşru halife olarak tanımaya çağır-
dığı görülmektedir. Muâviye ise III. Halife Osman'ın kanı konusunu gündeme getirerek biat etmesini onun katillerinin bulunup kendisine teslimi şartına bağlamaktadır. Ayrıca Muâviye, Ali'yle yaptığı yazış-
malarda biat için Şam ve Mısır'ın kendisine verilmesini şart koşmakla meseleyi pazarlık konusu haline getirmektedir. Osman'ın oğulları du-
rurken Muâviye'nin onun kanını dava etmesine anlam veremeyen Ali, Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılmasının zaman alacağını
ama kendisinin bunu yapmaya kararlı olduğunu ifade etmektedir. Ali, Muâviye'yi Osman'ın kanı konusunda samimi olmamakla suçlamak-
tadır. Nitekim Muâviye'nin, kendi halifeliği döneminde Osman'ın kanı konusunu bir daha gündeme getirmemesi ve olayın peşini bırakması
bu suçlamayı haklı çıkaracak mahiyettir.³⁵

3-Yazışmaların Siyasi Anlam ve Değeri

Tarafların yazışmalarında birbirine karşı kullandığı hitaplar siyasi tavırlarıyla ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Yazışmalarında resmî sıfatı olarak "Mü'minlerin emiri" unvanını kullanan Halife Ali, Şam va-
liliği görevinden azlettiği Muâviye'ye herhangi bir resmî sıfatla değil, künyesiyle hitap etmektedir. Yazışmalarına "Muâviye b. Ebu Süfyan"
şeklinde başlayan Muâviye, halife olarak tanımadığı Ali'ye yazarken "Ali b. Ebû Tâlib" şeklinde künyesiyle hitap etmektedir. Buradan taraf-
ların siyasi tavırlarının yazışmalarında kullandıkları hitap ve üsluplara yansımalarını söylemek mümkündür.

Esasen tarafların birbirlerine karşı tavırları yazışmaların içeriğine de yansımıştır. Medinelilerin biatiyle halifelik görevine başlayan Ali, tabii olarak Muâviye'yi kendisini tanımaya çağırmıştır. Muâviye ise, Ali'nin bu çağırısına uymayı III. Halife Osman'ın katillerinin bulunup kendisine teslim edilmesi şartına bağlamıştır. Böyle bir durumun yetkilerini paylaşmak anlamına geleceğinden meşru halife Ali için kabul edilir bir yanı yoktur. Nitekim o da bunu kabul etmemiş, Osman'ın katillerini yakalamanın halife olarak kendisinin görevi olduğunu söylemiştir.

Halife Ali tarafından defalarca biata, cemaate ve merkezi otoriteye uymaya çağrılan Muâviye de ısrarla önce Osman'ın katillerinin bulunup kendisine teslim edilmesini istemiş, bununla da yetinmeyerek Ali'nin halifeliğine itiraz etmemesi karşılığında Şam ve Mısır'ı istemiş-

35 Ali'nin halifeliği döneminde Osman'ın katillerinin cezalandırılması konusunda bu kadar istekli davranan Muâviye'nin Halifeliği Hz. Hasan'dan devrıldıktan sonra bu konuyu gündemden çıkardığı görülmektedir. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Demircan, Adnan, *Ali-Muâviye Kavgası*, İstanbul, tsz., s. 55-56.

tir. Bu noktada Muâviye'nin ince bir siyaset izlediği görülmektedir. Çünkü o, Osman'ın katillerinin yakalanmasını veya Şam ve Mısır'ın kendisine verilmesini isterken halife olarak biat etmemiş olsa da fiili otoritesini ve gücünü tanımış olmaktadır. Çünkü bir yetkiye sahip olmayandan o yetkiyi kullanmasını isteyemeyeceğiniz gibi, bir yere sahip olmayandan da orayı isteyemezsiniz. Yani Muâviye, ondan bir şeyler isterken Ali'nin otoritesini ve gücünü kabul etmekte ama iş ona halife olarak tabi olmaya gelince meseleyi ya Osman'ın katillerinin yakalanması konusunda olduğu gibi şarta bağlamakta ya da Şam ve Mısır'ın verilmesi hususunda olduğu gibi pazarlık konusu yapmaktadır.

Kardeşiyle yaptığı yazışma ve bizzat kurduğu tuzaklarla övünmesi onun Ali'yle mücadelesinin Osman'ın öldürülmesi sonucunda tepki olarak meydana gelmiş ani bir hareket olmadığını, aksine önceden düşünülmüş ve adım adım planlanmış bir iktidar mücadelesi olduğunu düşündürmektedir. Hatta Muâviye'nin Osman'ın öldürülmesini engelleyebilecekken bundan kaçınması onun ölümünden çıkarı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.³⁶ Nitekim Muâviye'nin kendisi halife olunca Osman'ın katillerinin yakalanması meselesini bir daha gündeme getirmemesi bu konudaki samimiyetsizliğinin bir göstergesi olarak görülebilir. Yazışmalarında kendini överken kullandığı nitelermeler geçersiz veya tartışmalıdır. Artık kapanmış olan cahiliye döneminde Muâviye'nin babasının efendi olmasının o günkü Müslümanlar için ancak olumsuz bir çağrışımı olabilirdi. Muâviye'nin Peygamberimize vahiy kâtipliği yaptığı iddiası ise tartışmalıdır.³⁷ Kardeşiyle yazışmasında Ali'yi zor durumda bırakmayı ve Şamlıları iknayı hedef olarak gördüğünü ifade eden Muâviye'nin aleyhine bir hava oluşturacağını düşündüğü bir yazışmasına gelen cevabın halkın öğrenmemesi için yırtılmasını istemesi de propagandacılık yeteneğinin bir göstergesi sayılmalıdır. Yeri geldiğinde meydana okuyarak "*Hilafete benden daha layığını bilen bunu gösterecektir*"³⁸ diyebilecek kadar siyasi hürsa sahip bir şahsiyet olduğu kaydedilen Muâviye ele alınan yazışmalarda, fırsatları iyi değerlendiren, taktikçi ve usta bir siyasetçi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ali ise otoritesi sorgulanmaya çalışılan, kendisine biatten kaçılan ve Osman'ın katillerinin yakalanması gibi zor bir mesele ile köşeye sıkıştırılmış bir halife olarak karşımıza çıkmaktadır. Osman'ın katil-

36 Söz konusu yorum için Bkz. Bakır, Abdulhalik, *Ali b. Ebi Talib*, Elazığ 1998, s.120.

37 ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Tah. Şuayb el-Arnâvût, Beyrut 1993, III, s. 123. Aycan, konuyla ilgili değerlendirmesinde Muâviye'nin Peygamberimizin kâtipleri arasında yer aldığını kabul etmekte birlikte onun vahiy kâtipliği konusundaki rivayetlerin asılsız olduğu sonucuna varmaktadır. Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye*, s. 47.

38 Zührî, *el-Megâzi'n-Nebeviyye*, s. 155.

lerinin yakalanması birçok nedenden dolayı zordur. Osman'ın katilleri tek veya belli bir kişi olmadığı gibi Ali'nin onların üstüne gidecek birlik içinde bir ordusu da yoktur.³⁹ O, Medinelilerin biatıyla halife olmakla beraber mücadelesini Medine dışında sürdürmek durumunda kalmıştır. Ordusunda muhacir ve ensardan kimseler bulunmakla beraber esas ağırlığı Iraklılar oluşturmaktadır. Bu da arkasını dayayacağı sağlam bir halk desteğinden yoksun olduğunu göstermektedir. Arkasındaki kitlenin, Muâviye'nin Osman'ın katillerinin yakalanıp kendisine teslimini isteyen mektubu okunduğunda onun elçisinin karşısında “*Hepimiz Osman'ın katiliyiz*” diyebilmesi ne ölçüde halife Ali'nin kontrolünde olduklarını göstermesi bakımından anlamlıdır. Kendisine yöneltilen suçlamalara suçluluk duymadan açık yüreklilikle cevap veren Halife Ali'nin yazışmalarında, İslâm toplumunun birlik ve beraberliğini koruma kaygısı ön plana çıkmaktadır. el-Müberred'in aktarmaktan kaçınmasına sebep olacak kadar ağır bir ifadeyle kendisini kötüleyen Muâviye'ye cevap verirken Ali'nin kullandığı ifadeler itham edici olmaktan çok karşı tarafı iknâya, sükûnet ve istikrarı sağlamaya yöneliktir. Yazışmalarda tarafların meşruiyetlerine dayanak olarak kullandıkları ifadelerden İslam toplumunda iktidarın dayandığı unsurun değişmek üzere olduğunu söylemek fazla abartılı sayılmasa gerektir. Ali'nin ısrarla kendinden önceki halifelerde olduğu gibi Medinelilerin, muhacir ve ensarın biatıyla halife olduğunu ifade etmesine rağmen, Muâviye'nin Şamlıların desteğini vurgulaması, iktidarın dayandığı hâkim unsurun fetihler dolayısıyla ülkenin genişlemesine paralel olarak Medine dışına kaydığını göstermektedir. Bu durumda taraflardan Ali'nin toplumdaki istikrarın, yani Medinelilerin muhacir ve ensarın hâkimiyetinin korunmasından, Muâviye'nin ise bu denge ve istikrarın bozulmasından yana olduğu anlaşılmaktadır. Yazışmaların taraflar arasında bir uzlaşma zemini oluşturarak giderek yaklaşan ve etkileri günümüze kadar sürecek olan Sıffin Savaşı'nı önleyici bir etkisi olamamıştır. Ancak siyasi mücadelesine Osman'ın kanını talep gibi önemli bir dini dayanak bulması Muâviye'nin Sıffin'de Ali'nin karşısına güçlü bir orduyla çıkmasında önemli rol oynamıştır.

Sonuç

Çalışmada bahsedilen yazışmalar, İslâm tarihindeki önemli kırılma noktalarından birini oluşturan, ilk itikâdi ve siyasi ihtilafların baş gösterdiği ve sonuçta derin kutuplaşmaların meydana geldiği bir döneme aittir. Etkileri günümüze kadar süren Sıffin savaşı öncesi Ali-Muâviye

39 Ali'nin Osman'ın katillerini yakalamak gibi bir meselesinin olup olmadığı tartışmalıdır. Bunun Muâviye tarafından Ali'yi sıkıştırmak için ortaya atılmış yapay bir gündem olabileceği de gözardı edilmemelidir. Ali'nin halifeliliği sırasında böyle bir hazırlık içinde olduğunu gösteren bir kayda da rastlanmıyor.

arasında cereyan eden ve böylesine kritik bir döneme tanıklık etmiş çok sayıda yazışmanın bir bölümü incelenen bu çalışmada varılan sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

Çoğunlukla birden çok kaynağın aktardığı yazışmalarda taraflar birbirlerine isimleriyle hitap etmekte, herhangi bir unvan kullanmamaktadır. Mektuplar besmele ile başlayıp selâm ile bittiği gibi yemin ile başlayanlar da vardır. Yazışmalarda benzetmelere, Arap şiirinden örneklere yer verilmiştir. Taraflardan Muâviye'nin daha çok itham edici, Ali'nin ise savunucu bir üslup kullandığı gözlenmiştir. Muâviye için kullanılan itham edici ifadeler "*ciğer yiyenin nesli*", "*Mekke'nin fethinde esir edilip salverilenlerden* (zorla Müslüman olanlardan) olmasıdır. Ali için kullanılan ithamlar ise, "*Ayşe'yi sürgün eden*", "*Talha ve Zübeyr'i öldüren*"dir. Bu ithamların târihen sabit olanlarının sadece Muâviye için kullanılanlar olduğu bilinmektedir. Bu noktada Ali'nin kullandığı üsluba getirilebilecek tek eleştiri Muâviye'yi geçmişiyile suçlaması olabilirdi. Ali'ye yöneltilen Talha ve Zübeyr'i öldürmek, Ayşe'yi sürgün etmek ve III. Halife Osman'ı öldürmek veya ölümünde dahli olmak gibi suçlamaların ise ithamdan öte geçmesi zordur.

Ali halife seçildikten sonra kendisine biat etmesi için Muâviye'ye mektup göndermiş, Muhacirler ve Ensarın Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a biat ettikleri gibi kendisine de biat ettiklerinden bahisle onu biate çağırmıştır. Ali'nin halifeliğini tanımak istemeyen Muâviye, biat konusunu sürekli geciktirmeye çalışmış, onun yerine Osman'ın katillerinin yakalanması meselesini gündeme getirmiştir. Ali'nin III. Halife Osman'ın öldürülmesi üzerine Halife olarak seçilmiş olması onun ölümünde dahli veya çıkarı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Ali'nin durumundaki bu zaafi kullanan Muâviye, Osman'ın kanı konusunu siyasi mücadelesi için dini bir dayanak yapmış ve Şamlıları tek vücut halinde arkasına alarak Siffin'e gitmiştir.

Taraflar arasındaki yazışmalarda Ali, Muâviye'den meşru halife olarak kendisine biat etmesini istemiş, meşruluğunu ise kendinden önceki halifelerin geldiği gibi bu makama gelmiş olmasına dayandırmıştır. Muâviye ise, önceleri sadece Osman'ın katillerinin yakalanmasını şart koşmuş, hatta Mısır ve Şam'ın kendisine verilmesini istemiş, ortamın lehine döndüğünü görünce de onun kadar efdal olmasa da Şamlıların da kendisini desteklediğinden bahisle hilafete layık ve ehil olduğunu iddia etmiştir. Ali, Muâviye'ye Osman'ın katillerini yakalamanın kendi gücünü aştığını, ama eğer bunu yapmasını istiyorsa önce ona biat etmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Siffin Savaşı'na kadar olan dönemi kapsayan yazışmalarda taraflar arasında anlaşma sağlanamamış olmasının, etki ve sonuçları günü-

müze kadar uzanmaktadır. Siffin Savaşı'ndan sonra birçok çatışma, ayrılık ve mücadele yaşanmış, yeni fırka ve akımlar ortaya çıkmıştır.

Ek: Ali ve Muâviye'ye ait iki yazışma örneği:

1.Örnek:

Muâviye, Ali'ye şöyle yazdı:

"Ey Ebu'l-Hasan! Benim faziletlerim çoktur. Babam cahiliye döneminde efendi idi. İslâmi dönemde de Ömer beni vali olarak görevlendirdi. Resulullah (s.a.v.)'ın hısmıyım, İnananların dayısıyım, vahiy kâtiplerinden biriyim."

Ali, bu mektubu okuyunca dedi ki: *"İşe bak. Fazilet sahibi ciğer yiyenin oğlu bana karşı övünüyor."* Sonra da şu cevabı yazdı:

*Muhammed, o nebi benim kardeşim ve hısmım,
Hamza, şehitlerin efendisi benim amcam,
Cafer ki meleklerle beraber işte o anamın oğlu (kardeşim) kanatlandı uçuyor,
Muhammed'in kızı ki benim ev halkım, eşimdir,
Onun eti etime, kanı kanuma karışmıştır,
Ahmed'in soyu, benim iki evladım ondan gelir.
Acaba hanginiz benim gibi böyle bir nasibe eriştiniz.
Genç, çocukken girmişim İslâm'a sizden önce,
Çocuğum henüz varmamışım ergenliğe."*

Muâviye mektubu okur okumaz, Şamlıların bunları okuyup Ali'ye meyletmelerinden korkarak mektubun yırtulmasını emretti. Himyeri'nin bu beyitleri alıp kendi şiirleri arasına dâhil ettiği söylenir.⁴⁰

2.Örnek:

"Muâviye b. Ebû Süfyan'dan, Ali b. Ebi Tâlib'e,

Bundan sonra.

Allah, Muhammed'i ilmiyle seçti, onu vahyi üzerine emin ve kullarına resul kıldı. Sonra Müslümanlardan onu destekleyen yardımcıları seçti. İslâm'daki faziletleri ölçüsünde onların Resûlullah'ın yanında mertebe ve dereceleri vardı. Müslüman olarak en faziletli ve Allah'la Resulüne karşı en samimi olanları I. Halife, sonra II. Halife, sonra da mazlum olarak öldürülen III. Halife Osman'dır. Sen bunların hepsine de hased ettin ve hepsine isyan ettin. Biz bunu senin şüpheli bakışından, açık saçık sözlerinden, içini çekerek nefes alışından ve halifelere biati ağırdan almandan anladık. Bunların tümünde de sen tıpkı burunsağı burnuna takılıp uysallaştırılıp sürülen-idare edilen bir deve gibi yularından tutulup sürüldün-idare edildin. Hoşlanmasan da biat etmek zorunda kaldın. Onlardan hiç biri amcaoğlun Osman'a senden daha fazla haset beslemedi. Akrabalığın ve hısnınlığına bakılınca onlardan önce senin böyle davranmaman gerekirdi. Onunla akrabalık bağını kopardın ve onun güzelliğine çirkinlikle karşılık verdin. İnsanları ona karşı topladın. Öyle ki develerine binip bölük bölük ona karşı koymaya geldiler. Allah Resulü'nün haremindedir ona silah çekildi. Sen evinden gelen çığlıkları-gürültüleri

dinlerken senin yanı başında/mahallende öldürüldü. Bunu durdurmak için ne bir söz ne de bir harekette bulundun. Hayatım üzerine yemin ederim ki, bu konuda insanları bir yere toplamış olsaydı ve insanları o işi yapmaktan men etseydin hiç kimse buna cesaret edemezdi. Osman'dan uzak durmaları gerektiğini öğrenirler ve bundan uzak dururlardı. Onlar senin sırdaşların, destekçilerin, yardımcılarındı. O'nun kanının dökülmesiyle herhangi bir ilginin olmadığını söylediğine dair haberler bana ulaştı. Öyleyse, eğer doğru söylüyorsan onun katillerini bize gönder onları öldürelim. O zaman sana (destek ve biat için) gelmede insanların en hızlıları olacağız. Aksi takdirde sen ve arkadaşların bizden kılıç dışında bir şey alamazlar. Muâviye'nin canını elinde bulunduran Allah'a yemin olsun ki, Osman'ın katillerinin peşine düşüp onları karada, denizde, çöllerde ve dağlarda arayacağız ta ki onları öldürünceye ya da canımızı Allah alıncaya kadar. Vesselam."

Mektubu Ebû Müslim el-Havlânî'ye verdi ve onu Ali'ye götürmesini emretti. Ebû Müslim, mektubu Kûfe'ye götürdü ve Ali'ye ulaştırdı. İnsanlar mescitte toplandı ve mektubu onlara okudu. Hep bir ağızdan: "Hepimiz Osman'ın katilleriyiz, hepimiz yaptığı işleri inkâr etmiştik" dediler. Ali istediği cevabı ona vermedi. Ebû Müslim şöyle dedi: "Şimdi karışıklık ve huzursuzluk daha da uzadı".

Ali, Muâviye'ye cevaben şöyle bir mektup yazdı:

"Bismillahirrahmanirrahim.

Allah'ın kulu Mü'minlerin emiri Ali'den Muâviye b. Ebû Süfyan'a,

Bundan sonra,

Havlân kardeş bana senin bir mektubunu getirdi. Mektupta Muhammed'den ve Allah'ın ona ikram ettiği hidayet ve vahiyden ve bahsediyorsun. Ona ettiği vadini doğru çıkaran Allah'a hamd olsun ki, onun zaferini tamamına erdirdi ve onu birçok ülkeye hâkim kıldı. Kendi kavmi içinden ona düşmanlık eden, onu yalanlayan, ona düşmanlık duyarak savaş açan, onu ve arkadaşlarını yurtlarından çıkararak, Arapları ona karşı toplayan ve ordular getirenlere karşı onu galip getirdi. Onlar istemeseler de hak geldi ve Allah'ın emri galip geldi.

Mektubunda Yüce Allah'ın Mü'minlerden ona yardımcıları seçtiğini ve onlarla onu desteklediğini söylemişsin. Onun yanındaki faziletleri İslâm'daki faziletlerinin derecesine göre idi. Onların Müslüman olarak ve Allah ve Resulüne samimiyetle bağlılığı itibarıyla en faziletlisi I. Halife ve ondan sonra da II. Halife idi. Hayatım üzerine yemin ederim ki her ikisinin de İslâm'daki konumu çok büyüktür. Onların başına gelecek bir kötü durum İslâm'a gelecek büyük bir zarardır. İbn Affan'ın fazilette üçüncü olduğunu zikretmişsin. Eğer Osman, ihsân sahibi biri ise, ahirette şükredenleri mükâfatlandıran bir Rabbin huzuruna çıkacak, O onun hasenatlarını artıracaktır ve büyük sevaplarla onu mükâfatlandıracaktır. Şayet kabahatleri olan biri ise, o zaman da ahirette rahim ve mağfiret eden bir rabbin huzuruna çıkacak. Hiçbir günah O'nun nazarında bağışlanmaz değildir. O onu bağışlayacaktır. Hayatım üzerine yemin ederim arzun odur ki Allah herkese kendisine düşen payı dağıttığında bizim yani Ehl-i Beyti'nin payının en nasiptar, en fazla olmasıdır.

Allah, Muhammed'i gönderdi, Allah'a imana ve tevhide (O'nu birlemeye) davet etti. Ehl-i Beyt olarak biz ilk iman edenler ve ilk itaat edenler idik. Öyle bir yerde yaşadık ki, Arapların dörtte bir nüfusunun dörtte biri olan bizlerden başka kimse Allah'a ibadet etmiyordu. Fakat kavmimiz bize en kötü şekillerde zulmetti. Her türlü sıkıntıyı yaşattılar. Bizi alevin içine soktular. Bizleri dar yollara soktular. Bizi hep takip altına aldılar. Yemekten, içecekten bizi mahrum bıraktılar. Aralarında mektuplaştılar. Ya nebimizi onlara verip onu öldürmelerine veya azalarını kesip onu parçalamalarına müsaade edecektik ya da bizimle yemek yemeyecekler, hiçbir şey içmeyecekler, alışveriş yapmayacaklar, kız alıp vermeyecekler ve bizimle konuşmayacaklardı. Yüce Allah onu bu eziyetten koruyup savunmaya bizi çağırdı. Kureyş'ten Müslüman olan diğerleri ise bizim gibi kimsesiz idi. Müttefiklikten men edilmişlerdi. Aşiret sahibi olanlara ise kavmimizin bize zulmettiği gibi zulmedilmedi. Onlar telef olup gitmekten güvende ve kurtuluş içerisindeydi. Bu şekilde Allah'ın dilediği kadar kaldık. Sonra Allah Resulüne hicret için izin verip müşriklerle savaşmasını emretti. Güçlüklere geldiği zaman savaş için çağırıldım. Ehl-i Beyti'ni gönderdi ve ashabını Ehl-i Beyt ile himaye edip korudu. Ubeyde, Bedir günü, Hamza Uhud günü, Cafer ise Mu'te günü öldürüldü.

Şehitlerin maruz kaldıklarının aynısına maruz kalanların adlarını şayet istersen sana sayabilirim. Onların ecelleri gelmişti, temenni ve arzuları ertelenmişti.

Halifelere biatta yavaş davrandığımı ve hepsine haset ettiğimi söylüyorsun. Haset konusuna gelince onu gizlemiş olmaktan da dışa vurmuş olmaktan da Allah'a sığınırım. Halifelere biatta yavaş davranmış olmama gelince bu konuda insanlara özür dilemem. Hz. Peygamber vefat ettiği ve insanlar Ebû Bekir'e biat ettiği zaman baban bana gelip "İnsanlar için bu işe en layık olan sensin, uzat elini sana biat edeyim," dedi. Bunu bizzat babanın kendi ağzından işittim. Tefrikadan korktuğum için ve insanların henüz yeni küfürden ve cahiliye çağından çıkmış olmalarından ötürü bu teklifi reddettim. Babanın bildiği, kabul ettiği şekilde benim bu konudaki hakkımı bilip kabul edersen, sana uygun olanı yapmış olursun. Aksi halde dilediğini yapabilirsin Allah sana karşı bana yeter.

İnsanları Osman'a karşı kıskırttığımı söylemişsin. Osman senin de gördüğü işleri yapmıştı. İnsanlar da bildiğin üzere ona karşı tavrı aldı. Benim bu konuda hiçbir dahlim yoktur. Fakat sen beni suçluyorsun. Nasıl istersen öyle suçlayabilirsin.

Osman'ın katillerinden bahsetmişsin ve onları sana teslim etmemi istemişsin. Onun katilleri arasında bizatili tanıdığım hiç kimse yok. Konuyu etraflıca araştırdım. İtham ettiklerinden herhangi birini sana teslim etme gücümün olmadığını gördüm. Şayet bu isyanın ve nahoş tutumundan vazgeçmesen Osman'ı katlettiğini iddia ettiğin o kişilerin senin onları ne düzlükte ne de dağda arama zahmetine girmene fırsat vermeyeceklerini göreceksin. Vesselam."

Ali cevabını Ebû Müslim el-Havlâni ile gönderdi.

KAYNAKÇA

- Abdulhalik Bakır, *Ali b. Ebi Talib*, Elazığ 1998.
- Adnan Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, İstanbul, tsz.
- el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I-IX, (tahk.: Süheyl Zekkar-Riyaz Zirikli), Kahire 1996.
- ed-Dîneverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud, *Ahbâru't-Twâl*, (tahk.: Abdülmün'im Âmir-Cemal eş-Şeyyâl), Kahire 1960.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Îmâme ve's-Siyâse*, I-II, (tahk.: Halil Mansur), Beyrut 1997.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah, *Tarihu Medineti Dimaşk*, c. LIX. (tahk.: Muhibuddin Ebî Saïd Ömer b. Çarame el-Amravî), Beyrut 1995.
- İbn Abdîrabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-Ikdü'l-Ferîd*, I-IX, (tahk.: Müfid Muhammed Gamiha ve diğerleri), Beyrut 1983.
- İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebi Hatim, *Kitabu's-Sikât*, (neşr. Muhammed Abdulmuid Han), Haydarabad 1973.
- İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara 2001.
- el-Minkarî, Nasr b. Müzâhim, *Vak'atu Sıffîn*, (neşr. Abdusselam Muhammed Harun), Kahire 1382.
- el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, I-III, (tahk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1997.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem Ve'l-Mülûk*, I-V, Beyrut 1407.
- Zühri, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah (124/742), *el-Megâzi'n-Nebeviyye*, (tahk.: Süheyl Zekkar), Beyrut 1981.
- ez-Zehabî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (tahk.: Şuayb el-Arnâvût), Beyrut 1993.

LA SOCIOLINGUISTIQUE. LE GENRE ES-IL UN FAIT SOCIÉTAL OU LINGUISTIQUE

ÉTUDE COMPARATIVE ENTRE L'ARABE, LE FRANÇAIS, LE TURC ET L'ANGLAIS

Joseph-Gabriel Baudouin¹

Résumé: Les langues et leurs sociétés sont si liées, à un point que chacune d'elle est identifiée par l'autre; alors lorsque l'échange, entre elles, est fait correctement, elles produisent une seule entité, développe une seule idée et constituent une seule culture. Toutes les langues ont, à leurs manières, identifié le féminin et le masculin. La culture est un fait sociétal, car elle représente ce que la société produit à travers sa langue. Cet article vise à explorer quatre langues afin de voir quelle place a le genre ou le sexe du sujet et du complément d'objet dans la phrase. Le phénomène du genre prend de plus en plus de place dans les débats sociaux, sociétaux, politiques et même anatomiques², car les partisans de cette théorie voudraient effacer les frontières, même biologiques, entre les deux sexes, l'homme et la femme. Le pronom est l'élément principal de notre étude, afin de montrer comment les langues et les cultures définissent et regardent le masculin et le féminin.

Mots-clefs: Masculin, féminin, genre, sexe, pronom

Sociolinguistics. The gender, is it a social or a society fact. A comparative study between Arabic, French, Turkish and English languages.

Abstract: Languages and societies are so connected, so each one is identified by the other; then when their exchange is done rightly, these two elements product one unit, develop one idea and compose one culture. Every language has its own way to identify masculine and feminine. The culture is a society's fact, it represents all productions of the language of its society. This article endeavors to explore four languages, with goal to see which place has the gender or the sex of the subject and its complement in the sentence. Gender's phenomenon takes more and more place in social, political and even anatomical debates, for some ones want to rub out the limits between the two sexes, man and woman. The pronoun is the warhorse of our study, with idea to show how languages and cultures define and consider masculine and feminine.

Key Words: Masculine, feminine, gender, sex, pronoun

1 Yrd. Doç. Dr., Muş Alpaslan Üniversitesi, İslam İlimleri Fakültesi, Temel İslam bilimleri ve Arap dili bölümü. Legrandbosra@yahoo.fr.

2 Ce débat vise à identifier l'homme et la femme d'après leurs sexes ou/et leurs apparences. On a même créé un nouveau sexe que l'on appelle "neutre"; alors toutes les modifications des organes génitaux et même de l'apparence de chaque sexe (seins, coiffures, vêtements) ont provoqué un débat, même civil, pour le statut de ces modifications. Plusieurs pays ont opté pour légaliser et ainsi ont créé ce nouveau sexe "Neutre".

Langue et société:

La langue est l'un des éléments les plus importants qui composent les sociétés, et cela à travers sa présence en tant qu'outil de communication et à travers l'échange produit entre cette langue et sa société. Les cultures des sociétés se multiplient et se diversifient; mais la culture dominante est celle émanée et soutenue d'un puissant principe, tel que militaire, économique, politique ou religieux.

L'interpénétration langue-culture est un processus naturel, et il peut être inné ou imposé. La langue est l'outil d'expression de sa nation et de sa société, et de ses expressions naît une culture, qui à son tour enrichit la langue avec ses néologismes, nés d'un besoin sémantique, lexical ou artistique. Cet échange est primordial pour la survie d'une langue et de son évolution.

Toutes ces données nous exhortent à parler des sociétés et de leurs langues. La sociologie et/ou la sociétologie est à l'origine de la force structurelle d'une société donnée; Nous retrouvons ses/leurs traces dans la langue et ses expressions.

La sociologie est le résultat de l'échange et de la participation des membres d'une société, et qui compose le corps social de cette société. Les religions et les lois humaines ont toujours donné du sacré et de l'importance à ce corps social; car la sociologie et/ou la sociétologie signifie, pour une société, la justice; et la justice est l'attribution des droits à chaque membre de la société. L'absence de ces lois garantissant les droits ne produit que le démentèlement de la société et ainsi sa destruction.

Cet article prend appui sur la psycholinguistique³; ainsi il aborde la notion du féminin et du masculin, afin de comprendre la psychologie et la sexualité des langues et peut-être comprendre le comportement social et sociétal des sociétés concernées par cette étude. Il vise ainsi à voir jusqu'à quel degré l'interaction langue-société peut aller ; ainsi nous verrons des nouveaux termes se créer et d'autres mourir. Le phénomène du genre est un phénomène sociétal et qui se transmet d'une société à une autre; mais les langues sont là pour témoigner, et ainsi limiter cette transmission.

Il est reconnu que le langage passe, psychologiquement, par différentes phases, une phase d'expression intuitive, une phase d'expression sensible et une phase d'expression conceptuelle. Nous

3 Diverses définitions existent, l'une d'elles stipule: C'est l'étude des processus cognitifs mis en œuvre dans le traitement et la production du langage.

savons que l'environnement influence les processus d'acquisition et du développement; alors d'où ce besoin de s'approprier son milieu ou l'environnement, pour permettre le développement recherché ou empêcher un développement anormal.

Je pose les questions suivantes, qui visent à mettre en relief la pensée fondatrice de cet article, qui cherche à constater la définition linguistique du féminin et du masculin.

Comment connaître le genre de la personne qui écrit un texte en disant:

“Je mange du pain et du fromage”; est-elle un homme ou une femme?

Il est vrai que cette connaissance n'ajoute rien au niveau sémantique, mais elle définit le sexe de la personne.

“Son fils est malade”; fils de qui, un homme ou une femme?

Car par le biais de la réponse, je peux identifier le sexe de la personne, et ainsi le fils en question.

“Je vous le dis”; que représente “vous”, un homme ou une femme? et “le” que identifie-t-il?

Lorsque nous savons cela, on peut identifier la personne à qui on s'adresse et de quoi on parle.

“As-tu mangé la pomme?” “Tu” est un homme ou une femme?

Alors, si la question doit être posée encore une fois, nous savons à qui elle avait été posée et ainsi nous l'identifions.

Connaître le genre du pronom ajoute-t-il un plus au texte?

Cette question nous aide à identifier et visualiser les acteurs d'un texte donné; comme pour les questions précédentes.

Cette connaissance modifie-t-elle quelques choses au niveau culturel?

Cette question de culture est fondamentale, car elle décèle la vision sociale du sexe; et c'est là toute la question du genre et de son actuelle théorie.

Nous savons que lorsque nous parlons d'une femme ou d'un homme, notre conception de chacun d'eux visualise leurs images, ce qui fait correspondre un mot à une idée, donc on passe de l'immatériel au matériel. C'est cette image que nous devons identifier et correspondre à un vocable.

L'importance de cette étude réside dans les sciences impliquées pour expliquer le féminin et le masculin; nous trouvons ainsi la psychanalyse, l'éducation sociale et le développement cognitif. Donc l'apprentissage du féminin et du masculin peut passer par l'une de ces trois voies et/ou par toutes à la fois.

Les langues, d'une manière intuitive, expriment des sentiments en utilisant leurs propres vocabulaires, ce qui atteste un lien matériel et immatériel (psychologique.) Ce qui veut dire qu'un mot peut exprimer, de différentes manières, et en fonction d'un contexte, des pensées diverses et peut-être bien opposées; car une/des conditions contextuelles peut/peuvent dicter un vocable correspondant à la pensée dominante et lié à son contexte.

Nous savons qu'un contexte peut être influencé par ses conditions qui le définissent, telles que climatiques, géographiques et alimentaires, ainsi que la présence des animaux et des végétaux, qui à leur tour peuvent influencer⁴ le vocabulaire et les expressions d'une langue donnée.

Avant d'entrer dans le vif du sujet, je cite cet exemple, qui montre le lien entre les langues, leurs environnements et leurs sensations ou sensibilités, et afin de montrer que ces connexions existent bel et bien entre tous les composants et tous les aspects d'une société donnée; ce qui normalement influence la culture :

L'exemple est le suivant:

Lorsque nous entendons une bonne nouvelle ou avons une agréable sensation, en français, nous disons:

“Ça m'a fait chaud au coeur” ou “ça me réchauffe le coeur”

Une telle expression est liée aux conditions climatiques froides⁵, et les humains espèrent, dans un tel contexte, un peu de chaleur, alors psychiquement ils connectent ce stimulus à cette réponse ou cet effet désiré.

Quant aux arabes, qui vivent dans des lieux où la chaleur est plus présente, ils désirent la fraîcheur; alors ils expriment cet effet en disant:

“سمعت خبراً أثلج صدري”

qui signifie: “J'ai entendu une nouvelle qui m'a rafraîchi⁶ le coeur”

4 Nous savons que cette influence est présente dans la physiologie humaine et plus encore.

5 Tout en sachant que les conditions climatiques changent, mais l'impact d'un tel changement n'aura pas de lieu assez tôt sur cette expression.

6 Le vocable utilisé est plutôt lié à la neige; ce qui normalement plus frais; donc froid et à la température de la neige; et c'est un souhait désiré ardemment; d'où cette connexion entre l'expression et le climat.

Alors, de tels besoins ont créé des sentiments et qui ont été exprimés dans leurs langues respectives. De telles expressions créent la culture.

De telles observations sont liées aux sociétés et leurs conditionnements et à leurs besoins vitaux. Un tel sujet est important car il définit des éléments ou des pensées clés qui se trouvent dans toutes les langues, qui à leurs tours définissent leurs cultures.

Une question se pose; lorsqu'un arabe parle français et utilise l'expression française ou qu'un français, qui parle arabe, utilise l'expression arabe; ces expressions modifient-elles quelques notions culturelles dans son esprit ou pas?

À mon avis, cette prévisualisation n'est pas automatique, car cette expression avait été créée, pour la première fois, par une personne qui avait senti le besoin d'extérioriser des connexions psychiques; et il est possible que cette expression s'est formée par le besoin de chaleur ou par une sensation de chaleur due à une activité biologique produisant une augmentation de température⁷.

Les mots ont leurs origines ou motivations dans l'esprit du locuteur et ont leurs objectifs. Les objectifs peuvent être maniés et orientés différemment pour exprimer ou insinuer différents objectifs; des telles dérives peuvent être volontaires ou involontaires, qu'il soit dans l'esprit du locuteur ou de l'auditeur. Mais d'une manière générale, le mot ou chaque mot a une destination unique; alors, normalement, la synonymie ne doit pas exister, excepté pour des langues dont le vocabulaire a différentes origines.

Chaque mot a son signifié et son signifiant, qui se distinguent par leurs origines mentales et expressives. Ce qui veut dire que pour prononcer un mot, nous devons le visualiser dans notre esprit; qu'il soit écrit ou prononcé; et par la suite l'exprimer verbalement, afin de l'extérioriser. Donc le chemin intérieur-extérieur est un processus d'extériorisation; cela est valable pour une lexie acquise; ce qui correspond à une expression. Mais le contraire existe aussi, c'est-à-dire le chemin extérieur-intérieur, qui est un processus d'intériorisation, et qui correspond à une acquisition.⁸

Je vise, par les deux précédents paragraphes, de montrer les connexions, qui peuvent exister, entre un mot, sa pensée et son utili-

7 Bien sûr par cette explication j'entre dans la chimie des corps et tout simplement dans la chimie, ce qui correspond à une réaction chimique exothermique.

8 Le phénomène d'acquisition est plus complexe que cela, mais les chemins cités correspondent bien à un processus d'acquisition.

sation ou les dérives possibles de telles connexions. Nous savons que le processus, emplacement, description et utilisation d'un mot, est bien localisé et prédéfini dans notre cerveau; des anomalies peuvent correspondre à des maladies qui désorganisent les connexions préétablies.

Nous allons aborder un aspect social et sociétal⁹, celui du féminin et du masculin, et qui prend de plus en plus d'ampleur, suite à des raisons:

- Politiques: Car la politique et les politiciens utilisent le vivier public pour puiser des voix; alors ils utilisent les idées courantes pour satisfaire leurs électeurs.

- Familiales: Car les familles se décomposent, se recomposent, prennent des nouvelles formes, modifient la définition linguistique du mariage, et les lois les suivent, tel que le cas de PACS (Pacte civil de solidarité), qui malgré l'opposition d'une partie de l'électorat, a été voté.

- Dégénératives¹⁰: Car elles correspondent à un changement de mentalité et un changement anatomique¹¹.

Nous allons l'étudier linguistiquement. L'aspect du féminin et du masculin définit une distinction, une différence dans les langues. Des pronoms furent attribués afin de distinguer l'homme de la femme et du masculin du féminin; il est clair comme nous allons le voir que certaines langues n'ont pas cette distinction.

Nous remarquons que les langues, utilisant la distinction féminine-masculine, produisent ou doivent produire¹² une certaine singularité et différencier le genre de leurs noms des langues où cette distinction est, linguistiquement, absente.

Pour limiter le champ d'action d'un tel mécanisme, nous allons nous intéresser à l'image à laquelle correspond un pronom, qu'il soit masculin ou féminin. Il est clair que la prévisualisation d'un signifié est importante pour attribuer le signifiant approprié. Donc, le pronom "il" renvoie à l'image d'un masculin (un homme ou tout nom de genre

9 Malgré que l'article n'aborde pas ces distinctions, mais le social et le sociétal sont liés, car le social est un processus interne à une société et le sociétal est plutôt externe, qu'il soit de la société elle-même sur ses membres ou d'une société définie sur une autre, surtout avec la mondialisation, qui à un moment donné visait le commerce, mais elle se généralise pour toucher tous les aspects de la vie humaine.

10 Ce terme correspond à mon propre avis, car certains peuvent attribuer un tel changement à l'évolution.

11 Des hommes qui, en modifiant leurs sexes ou apparences, deviennent des femmes et vice-versa.

12 "Doivent produire" car ce n'est pas toujours le cas, tel que pour l'anglais (nous allons le voir) qui distingue entre le masculin et le féminin du singulier de la troisième personne, mais qui n'a pas de genre pour ses noms.

masculin), ainsi, le pronom "elle" renvoie à l'image d'une féminine (une femme ou tout nom de genre féminin).

Un phénomène contemporain qui ouvre un débat virulent et qui touche cette distinction du féminin et du masculin est la "Théorie du genre"¹³, cette théorie qui cherche à effacer toute différence entre l'homme et la femme, et entre le féminin et le masculin; mais cette dernière quête est absente du champ de visions d'instigateurs de cette théorie.

Horrié par cette théorie et ses conséquences et ce depuis son début avec le premier cobaye " Bruce (David) Reimer " ; j'ai voulu montrer que nos langues, cultures, mentalités et sociétés, ont toujours regardé le sexe d'une manière biologique. Il est pourtant vrai que des faits, considérés pour longtemps comme anomalies, deviennent règles et perdent leurs irrégularités, car des sociétés puissantes, économiquement et militairement, imposent leurs visions de la vie et de la culture et prennent la défense de ces anomalies sous différentes appellations, les rendant au regard des autres légitimes.

Il est vrai que cette théorie peut être utilisée pour renforcer cette différence, tout en mettant l'accent sur la nature différente de ces êtres et tout ce qui en découle.

La manifestation du féminin et du masculin est une réalité et a toujours été présente, dans tous les temps et tous les lieux, sans aucune discontinuité, à travers des langues, des patronymes, des vêtements et des fonctions; créant ainsi complémentarité et des limites entre deux êtres complémentaires.

Lorsque nous parlons du féminin et du masculin, nous parlons automatiquement du sexe et/ou du genre. L'essentiel de cette distinction est sexuel, car c'est à partir de l'humain homme/femme que la distinction est née, et par analogie, cette distinction s'est généralisée pour toucher tous les éléments entourant l'homme dans sa vie.

Alors les distinctions se font d'une manière biologique, ce qui engendre des distinctions anatomiques et reproductives; ainsi "vache" est un nom

13 Le principe de cette théorie s'appuie sur la distinction radicale chez la personne humaine entre son sexe biologique et son identité sexuelle. Si le sexe biologique est déterminé dès la naissance, l'identité sexuelle est " la perception subjective que l'on a de son propre sexe et de son orientation sexuelle " (selon le manuel Hachette), et est le fruit d'un climat culturel et d'un conditionnement social. Le garçon qui se rue sur un camion et la petite fille sur une poupée seraient ainsi le résultat de représentations sociales transmises, sans relation avec le sexe biologique. L'être humain doit donc demeurer libre de construire sa propre identité sexuelle. Indépendante de l'identité sexuelle de la personne, l'orientation sexuelle devrait quant à elle être un choix totalement libre selon ses désirs.

féminin et “taureau” est un nom masculin. Des distinctions accessoires viennent marquer cette distinction biologique première et qui touchent tous les aspects de styles¹⁴, tels que cheveux, vêtements ...etc.

Le féminisme fut le premier à vouloir effacer cette distinction, mais d'une manière extérieure, ce que je veux dire par cela, qu'il visait la femme en tant que femme et non en tant qu'homme ou vice-versa; car chacun a son identité et sans aucune suprématie.

“L'objectif principal de la “ première vague du féminisme ” est de réformer les institutions, de sorte que les hommes et les femmes deviennent égaux devant la loi : droit à l'éducation, droit au travail, droit à la maîtrise de leurs biens et droit de vote des femmes constituent les revendications principales de cette période.”¹⁵

Mais ce qui se passe actuellement est dans un ordre complètement différent; il vise de changer la nature, l'anatomie et même les conceptions mentales du sexe; et cela va produire le plus de dégât et créer une nouvelle conception du sexe.

Nous allons nous intéresser à l'aspect linguistique de cette distinction. Des classes lexicales expriment le genre et qui se rapportent aux noms, tels que le nom (substantif) lui-même, le pronom, le déterminant, l'adjectif, le participe et le verbe.

Le premier aspect de cette distinction, nous allons l'aborder à travers les pronoms. Nous allons les étudier, en examinant quatre langues, afin de mettre l'accent sur la conception linguistique du féminin et du masculin.

Nous allons étudier l'arabe, le français, l'anglais et le turc. Nous allons répertorier les pronoms. Avant de commencer, prenons cet exemple¹⁶ qui illustre la différence et marque le genre; et regardons leurs pronoms correspondants:

14 Des couleurs, des accessoires et mêmes des facilités (voitures, toilettes, ... etc.); je me rappelle que les pare-soleils des voitures coté passager, seulement, était équipé d'un petit miroir, car ce coté était utilisé par les femmes; mais maintenant, cela est valable pour le coté conducteur, car la femme conduit et c'est elle qui achète aussi, d'ou les fromes et les tailles des voitures correspondantes au goût féminin.

15 Émancipation des femmes, 1848, Genèses, 1992, n°7, p. 196.

16 De la troisième personne.

	Arabe	Français	Anglais	Turc
Homme	هو	Il	He	O
Femme	هي	Elle	She	O
Deux hommes	هما			
Deux femmes	هما			
Les hommes	هم	Ils	They	Onlar
Les femmes	هن	Elles	They	Onlar

Tableau (1)

Nous constatons, de ce tableau, les choses suivantes:

- Que l'arabe distingue biologiquement entre le féminin et le masculin du singulier et du pluriel.
- Le français distingue biologiquement entre le féminin et le masculin du singulier et du pluriel, mais au niveau de l'écriture, car cette dernière différence n'est pas phonétique¹⁷.
- L'anglais distingue biologiquement entre le féminin et le masculin du singulier; quant au pluriel, il n'a qu'un seul pronom pour le féminin et le masculin.
- Le turc distingue entre le singulier et le pluriel, mais sans aucune distinction biologique entre le masculin et le féminin.

Nous observons que cette distinction entre le mâle et la femelle, est, avant tout, biologique, et qu'elle est présente au niveau nominale de tous les couples, qu'ils soient humains ou animaux, et absente au niveau pronominal.

Prenons l'exemple suivant:

	Arabe	Français	Anglais	Turc
Taureau	هو	Il	It	O
Vache	هي	Elle	It	O

Tableau (2)

Donc, nous retrouvons cette distinction au niveau pronominal pour l'arabe et le français, ce qui n'est pas le cas pour l'anglais et le turc.

Les langues, dans lesquelles cette distinction est présente, ont marqué cette différence, en attribuant un genre à leurs noms d'objets (au sens lexical.)

Prenons les exemples suivants:

17 En prenant, phonétiquement, hommes/femmes, seuls sans le déterminant, on les distingue pas de leurs singuliers.

Arabe	Français	Anglais	Turc
باب (هو)	(Porte (elle	Door	Kapı
نافذة (هي)	(Fênetre (elle	Window	Pencere
سما (هي)	(Ciel (il	Sky	Sema
شارع (هو)	(Rue (elle	Street	Cadde

Tableau (3)

Donc, en arabe et en français, nous retrouvons le féminin et le masculin, qui distinguent les noms par genre.

Par constat, nous disons que le genre est un fait incontestable, car il correspond à une réalité objective dans tous les domaines de la vie. Le genre s'il existe, doit cette existence à la distinction biologique première entre le mâle et la femelle, donc entre l'homme et la femme. Quant à l'attribution du genre lexical, elle est souvent arbitraire et ne révèle aucune logique apparente, dans la majorité des cas.

Nous allons répertorier les pronoms en commençant par la langue arabe car elle contient le plus grand nombre de pronoms, puis en fonction du nombre de pronom pour les autres langues étudiées:

ضمائر المتكلم (1 ^{ère} personne)	ضمائر المخاطب (2 ^{ème} personne)	ضمائر الغائب (3 ^{ème} personne)
(Masculin/Féminin) أَنَا	(masculin) أَنْتَ	(masculin) هُوَ
(Masculin/Féminin) نَحْنُ	(féminin) أَنْتِ	(féminin) هِيَ
	(masculin) أَنْتُمْ ¹⁸	(masculin) هُمَا
	(féminin) أَنْتُنَّ	(féminin) هُمَا
	(masculin) أَنْتُمْ	(masculin) هُمْ
	(féminin) أَنْتُنَّ	(féminin) هُنَّ

Tableau (4)

Pronoms français:

(1 ^{ère} personne)	(2 ^{ème} personne)	(3 ^{ème} personne)
(Je (Masculin/Féminin	(Tu (Masculin/Féminin	(Il (masculin
(Nous (Masculin/Féminin	(Vous (Masculin/Féminin	(Elle (féminin
		(Ils (masculin
		(Elles (féminin

Tableau (5)

18 Dans ce cas, les verbes sont conjugués identiquement.

Pronoms anglais:

(1ère personne)	(2ème personne)	(3ème personne)
I (Masculin/Féminin)	(You (Masculin/Féminin)	(He (masculin
We (Masculin/ Féminin)	(You (Masculin/Féminin)	(She (féminin
		They (Masculin/ Féminin

Tableau (6)

Pronoms turcs:

(1ère personne)	(2ème personne)	(3ème personne)
Ben (Masculin/ Féminin)	Sen (Masculin/ Féminin)	(O (Masculin/Féminin
Biz (Masculin/ Féminin)	(Siz (Masculin/Féminin)	(Onlar (Masculin/Féminin

Tableau (7)

Résumons dans le tableau récapitulatif suivant afin d'avoir une vision globale des pronoms de nos quatre langues:

Pronoms	Arabe	Français	Anglais	Turc
(1ère personne)	أنا	Je	I	Ben
	نحن	Nous	We	Biz
(2ème personne)	(masculin) أَنْتَ	Tu	You	Sen
	(féminin) أَنْتِ			
	أنتما (dual)			
	أنتما (dual)			
	أنتم	Vous	You	Siz
	أنتن			
(3ème personne)	هو	Il	He	O
	هي	Elle	She	
	هما (dual) (masculin)			
	هما (dual) (féminin)			
	هم	Ils	They	Onlar
	هن	Elles		

Tableau (8)

Les cases vides, du tableau, montrent une absence des pronoms équivalents aux pronoms arabes ; quant aux cases fusionnées, elles

correspondent à l'utilisation d'un seul pronom face au nombre des cases présentes¹⁹.

Les pronoms sont les premiers paramètres de distinction entre le féminin et le masculin; cette distinction permet d'identifier le genre et le nombre des destinataires (un, deux et plus.) Par cette distinction nous définissons un code de langage entre ces deux membres.

Physiquement, l'homme diffère de la femme, et par ce constat, des pronoms différents furent attribués afin d'identifier cette différence. Afin de répondre à certaines provocations prévisibles, une telle distinction ne visait pas la différence positive ou négative, qui peuvent exister, mais une clarté dans les propos adressés à l'un ou à l'autre, et afin de lever toute possible ambiguïté de discours.

Traisons notre dernier tableau:

Que remarquons-nous?

- La langue arabe:
  - a- Distingue entre le singulier, le dual et le pluriel.
  - b- Distingue entre le masculin et le féminin, excepté dans le cas des pronoms de la première personne et du dual de la deuxième personne.
- La langue française:
  - a- Distingue, seulement, entre le singulier et le pluriel.
  - b- Distingue entre le masculin et le féminin, mais seulement pour le singulier et le pluriel de la troisième personne.
- La langue anglaise:
  - a- Distingue, seulement, entre le singulier et le pluriel de la première et de la troisième personne.
  - b- Distingue entre le masculin et le féminin, mais seulement pour le singulier de la troisième personne.
- La langue turc:
  - a- Distingue, seulement, entre le singulier et le pluriel.
  - b- Aucune distinction entre le féminin et le masculin.

Récapitulons dans le tableau suivant:

19 Par exemple, le premier cas est celui du pronom, pour nos langues respectives, "vous", "you" et "siz" qui correspondent aux deux pronoms arabe "أنتم" et "أنتن".

Pronoms		Arabe	Français	Anglais	Turc
1 ^{ère} per- sonne	Singulier	Féminin			
		Masculin ²⁰	x	x	x
	Dual	Féminin			
		Masculin			
	Pluriel	Féminin			
		Masculin ²¹	x	x	x
2 ^{ème} per- sonne	Singulier	Féminin	x		
		Masculin	x	x	x
	Dual ²²	Féminin			
		Masculin	x		
	Pluriel	Féminin	x		
		Masculin	x	x	x
3 ^{ème} per- sonne	Singulier	Féminin	x	x	x
		Masculin	x	x	x
	Dual	Féminin	x		
		Masculin	x		
	Pluriel	Féminin	x	x	
		Masculin	x	x	x

Tableau (9)

Dans ce tableau, j'ai ajouté des cases, pour évoquer la question du genre, pour des pronoms où dans nos quatre langues, il n'existe aucune distinction masculine/féminine; tels que pour les pronoms de la première personne. Ces ajouts évoquent la possibilité de présence d'une telle distinction, sur le modèle des autres pronoms.

Identifier le genre et le nombre à partir du pronom possessif:

En arabe, le pronom s'attache, graphiquement, aux noms, verbes et prépositions²³. Comparons entre nos quatre langues, et prenons le nom "قلم":

Pour l'arabe, nous avons:

20 Le pronom est plutôt asexué, car il ne définit pas de distinction entre les deux sexes.

21 Idem.

22 Idem.

23 "Prépositions" ici concerne tout ce qu'est ni verbe ni nom.

متكلم 1 ^{ère} personne		مخاطب 2 ^{ème} personne		غائب 3 ^{ème} personne	
ضمير Pronom		ضمير Pronom		ضمير Pronom	
أنا	قلمي (Masculin/Féminin)	أنت (Masculin)	قلمك	هو (Masculin)	قلمه
نحن	قلمنا (Masculin/Féminin)	أنت (Féminin)	قلمك	هي (Féminin)	قلمها
		أنتما (Féminin/ Masculin)	قلمكما	هما (Masculin)	قلمهما
				هما (Féminin)	
		أنتم (Masculin)	قلمكم	هم (Masculin)	قلمهم
		أنتن (Féminin)	قلمكن	هن (Féminin)	قلمهن

Tableau (10)

Nous constatons que dans le cas du dual, la distinction n'est pas présente. Sinon l'accord se fait en genre et nombre.

À titre de comparaison, en prenant personne par personne:

- La première personne:

Arabe	Français	Anglais	Turc
قلمي	Mon stylo	My pencil	Kalemim
قلمنا	Notre stylo	Our pencil	Kalemimiz

Tableau (11)

- La deuxième personne:

Arabe	Français	Anglais	Turc
قلمك (Masculin)	Ton stylo	Your pencil	Kalemin
قلمك (Féminin)			
قلمكما (Féminin/Masculin)			
قلمكم (Masculin)	Votre stylo	Your pencil	Kalemimiz
قلمكن (Féminin)			

Tableau (12)

- La troisième personne:

Arabe	Français	Anglais	Turc
(Masculin) قلمه	Son stylo	His pencil	Onun kalemi
(Féminin) قلمها		Her pencil	
قلمهما (Féminin/Masculin)			
(Masculin) قلمهم	Leur stylo	Their pencil	Onların kalemlisi
(Féminin) قلمهن			

Tableau (13)

Nous constatons que l'arabe apporte le plus de distinction, donc d'identification du genre de la personne concernée; et c'est une reconnaissance de la personne en tant qu'homme ou femme.

Si nous analysons la troisième personne du singulier, nous trouvons:

Dans "قلمه / قلمها" (son stylo) le stylo peut appartenir à un homme et à une femme; donc on identifie le genre du possesseur.

Le français s'efforce d'insister sur le genre de l'objet et le préciser sur le compte du genre de la personne concernée; alors dans "son stylo"; le stylo peut appartenir à un homme ou à une femme; mais nous savons d'après le pronom possessif que le stylo est bel et bien masculin. Pour le français cette distinction du genre de l'objet doit créer dans l'esprit du locuteur une séparation entre féminin et masculin et logiquement doit nous renvoyer à l'image de l'homme et de la femme.

L'anglais fait une exception à la règle, puisque l'identification du genre de la personne concernée est là "His pencil et Her pencil²⁴."

Quant au nombre, pour l'arabe, on distingue entre le singulier, le dual et le pluriel (> 2); pour les autres langues la distinction se fait entre le singulier et le pluriel (> 1); excepté pour la deuxième personne de l'anglais ou le singulier et le pluriel utilisent un seul et même pronom (You.)

Identifier le genre et le nombre à partir de la morphologie du verbe conjugué:

Regardons comment se comportent nos quatre langues verbalement (en utilisant leurs verbes) et prenons le verbe "تكلّم" (Parler) afin de mettre en évidence cette différence biologique. Commençons par l'arabe:

24 Nous l'avons déjà dit la langue anglaise n'a pas de genre lexical.

1 ^{ère} personne متكلم		2 ^{ème} personne مخاطب		3 ^{ème} personne غائب	
ضمير Pronom	Verbe	ضمير Pronom		ضمير Pronom	Verbe
أنا (Masculin)	أتكلم	أنت (Masculin)	Verbe	هو (Masculin)	يتكلم
نحن (Masculin)	نتكلم	أنت (Féminin)	تكلم	هي (Féminin)	تكلم
		أنتما (Masculin)	تتكلمين	هما (Masculin)	يتكلمان (مذكر)
		أنتما (Féminin)	تتكلمان (مذكر/مؤنث)	هما (Féminin)	تتكلمان (مؤنث)
		أنتم (Masculin)		هم (Masculin)	يتكلمون
		أنتن (Féminin)	تتكلمون	هن (Féminin)	يتكلمن

Tableau (14)

Que constatons-nous, dans le cas verbal du genre de l'arabe?

* Pour les pronoms de la première personne (Je et Nous):

- Il n'y a aucune distinction féminine/masculine (asexué). Ce cas n'est pas ambiguë lorsque nous voyons la personne qui parle, ou lorsque nous entendons sa voix (féminine/masculine); mais lorsque nous lisons un texte, on ne sait pas qui est le narrateur (homme ou femme), ce qui constitue, sans une mention, une ambiguïté.

- Le nombre de locuteurs n'est pas défini (1 ou plus).

* Pour les pronoms de la deuxième personne (Tu et vous):

- Il n'y a aucune distinction féminine/masculine dans le cas du dual (asexué). Ce cas peut être traité comme dans le précédent cas.

- Sinon les autres pronoms sont explicites quant à leurs genre.

- Le nombre est explicité dans tous ces cas (1,2 et plus.)

* Pour les pronoms de la troisième personne (Il/elle et ils/elles):

- Tous les pronoms distinguent entre le féminin et le masculin dans leurs conjugaisons verbales.

- Le nombre est explicité dans tous ces cas (1,2 et plus.)

Nous pouvons dire, concernant les formes verbales, que cette distinction se fait par des préfixes ou des suffixes; ce qui ajoute un nouvel élément de distinction et cela rend la distinction plus marquant psychologiquement.

Regardons le tableau récapitulatif de nos quatre langues:

ضمير	Arabe		Français	Anglais	Turc
المتكلم	أنا	أتكلم	Parle	Talk	Konuşuyorum
	نحن	نتكلم	Parlons	Talk	Konuşuyoruz
المخاطب	أنت	تتكلم	Parles	Talk	Konuşuyorsun
	أنتِ	تتكلمين			
	أنتما	تتكلمان (مذكر / مؤنث)			
	أنتما				
	أنتم	تتكلمون	Parlez	Talk	Konuşuyorsunuz
	أنتن	تتكلمن			
الغائب	هو	يتكلم	Parle	Talks	Konuşuyor
	هي	تتكلم		Talks	
	هما	يتكلمان (مذكر)			
	هما	تتكلمان (مؤنث)			
	هم	يتكلمون	Parlent	Talk	Konuşuyorlar
	هن	يتكلمن			

Tableau (15)

Pour le français:

- Le féminin n'a pas de place, excepté pour le singulier et le pluriel de la 3ème personne²⁵.

Pour l'anglais:

- Le féminin n'a pas de place, excepté pour le singulier de la 3ème personne.

Pour le turc:

- Le féminin n'a aucune place.

Quant au nombre, seul l'arabe distingue le cas du dual.

Quant au verbe et sa phrase, nous pouvons dire:

Pour le français:

25 Et qui reste graphique, excepté pour certains verbes du deuxième et du troisième groupes.

La morphologie verbale²⁶, peut déceler une certaine ambiguïté phonétique; car “Parle, parles, parle et parlent²⁷” se prononcent identiquement. Des flexions existent, mais elles sont muettes. Seule, la morphologie de “Parlons et Parlez” exprime, phonétiquement, le nombre, et ainsi disingue le pronom.

Pour l’anglais:

La morphologie verbale est muette quant au nombre et au genre (Talk²⁸), mais elle distingue le masculin du féminin de la troisième personne du singulier (Talks.)

Pour le turc:

La morphologie verbale distingue entre tous les pronoms turcs; ainsi nous trouvons:

- Ben konuşuyorum (أنا أتكلم) / Biz konuşuyoruz (نحن نتكلم).
- Sen Konuşuyorsun (أنت تتكلم) / Siz konuşuyorsunuz (أنتم تتكلمون).
- O konuşuyor (هو يتكلم) / Onlar konuşuyorlar. (هم يتكلمون)

Alors les flexions (suffixes) aident à marquer la personne; ainsi nous distinguons les flexions en italique. Ces distinctions sont graphiques et phonétiques; donc vues et lues.

De cette partie nous pouvons dire que l’arabe et le turc sont plus explicites, quant à leurs accords pronom-verbe, au niveau du nombre; le français vient après et l’anglais en dernier.

Il est clair que des telles considérations à l’égard du féminin et du masculin peuvent avoir des conséquences dans la formation des toutes les phrases; ainsi si nous nous intéressions à la phrase verbale, nous trouverions les mêmes ambiguïtés.

Regardons les phrases suivantes, qui visent à distinguer le féminin du masculin dans le cas du complément d’objet direct:

26 De ce verbe et son groupe; sinon d’autres groupes distinguent plus ou moins entre les différentes morphologies.

27 Correspondant aux pronoms: Je, tu, il/elle et ils/elles. À l’écrit on distingue entre la forme verbale de: Tu, et ils/elles.

28 La même morphologie pour tous les pronoms, excepté “He et She”.

Turc	Anglais	Français	Arabe	Pronoms	
Ben seni görüyorum	I see you	Je te vois	أراك	أنا	1ère per- sonne المتكلم
			أراك		
Biz onları görüyoruz	We see them	Je les vois	نراهم	نحن	
			نراهن		
Sen onla yazıyorsun	You write to him/her	Tu lui écris	تكتب إليه	أنت 29 (مذكر)	
			تكتب إليها		
Sen onu okuyorsun	You read it	Tu le lis	تقرأه	أنت (مؤنث)	
		Tu la lis	تقرأها		
Sen onu görüyorsun	You (pluriel) see him/her	Vous le voyez	تريانه	أنتما	2ème per- sonne المخاطب
		Vous la voyez	تريانها		
Siz onu söylüyorsunuz	You (pluriel) say it	Vous le dites	تقولونه	أنتم (مذكر)	
		Vous la dites	تقولونها		
		Vous le dites	تقلنه	أنتن (مؤنث)	
		Vous la dites	تقلنها		
O onları tanıyor	He knows them	Il les (féminin/connait (masculin)	يعرفهم	هو (مذكر)	
	She knows them		تعرفهن		
Onlar onları tanıyorlar	They (deux) know them	Ils (deux) les (féminin/masculin) connaissent	يعرفانهم	هما (مذكر)	3ème per- sonne الغائب
			يعرفانهن		
		Elles (deux) les (féminin/masculin) connaissent (lin	تعرفانهم	هما (مؤنث)	
			تعرفانهن		
		Ils (deux) les (féminin/masculin) connaissent	يعرفونهم	هم (مذكر)	
			يعرفونهن		
		Elles (deux) les (féminin/masculin) connaissent (lin	تعرفونهم	هن (مؤنث)	
			تعرفونهن		

Tableau (16)

29 L'ajout des paranthèses indique une distinction entre féminin et masculin.

Les verbes cités sont conjugués au présent. L'arabe et le français distinguent entre le CO (complément d'objet) féminin et masculin, dans le cas du singulier. Quant au pluriel, l'arabe maintient la distinction, mais le français reste muet.

L'anglais distingue le genre humain dans le cas du singulier, de la troisième personne, et l'ignore complètement pour les autres personnes.

Le turc n'apporte aucune distinction féminine/masculine dans le cas CO.

Regardons le cas du passé-composé:

Pronoms		Arabe	Français	Anglais	Turc
1ère per- المتكلم sonne	أنا	رأيتُه	Je l'ai vu	I saw him	Ben onu gördüm
		رأيتُها	Je l'ai vue	I saw her	
	نحن	رأيناُه	Nous l'avons vu	We saw him	Biz onu gördük
		رأيناها	Nous l'avons vue	We saw her	
2ème personne المخاطب	أنتَ	عملتُه	Tu l'as vu	You did it	Sen onu yaptın
		عملتُها	Tu l'as vue		
	أنتِ	عملتيه	Tu l'as vu		
		عملتيها	Tu l'as vue		
	أنتما	عملتماه	Vous l'avez vu		
		عملتماها	Vous l'avez vue		
	أنتم	عملتموهم	Vous les avez vus		
		عملتموهن	Vous les avez vues		
	أنتن	رأيتموهم	Vous les avez vus		
		رأيتموهن	Vous les avez vues		
					Siz onu yaptınız

3ème per- sonne الغائب sonne	هو	أعطاه	Il lui a donné	He gave him	O onu verdi
		أعطاهها		He gave her	
	هي	أعطته	Il lui a donné	She gave him	
		أعطتها		She gave her	
	هما	أعطياهم	Ils leur ont donné	They gave them	Onlar onlar verdiler
		أعطياهن			
	هما	أعطيتاهم	Elles leur ont donné		
		أعطيتاهن			
	هم	أعطوهم	Ils leur ont donné		
		أعطوهم			
	هن	أعطينهم	Elles leur ont donné		
		أعطينهن			

Tableau (17)

La langue arabe distingue bien entre le masculin et le féminin dans ce cas du CO. La langue française signale cette distinction, mais suite à l'orthographe française, elle rend certaines morphologie, sur le niveau graphique ou phonétique, ambiguës. L'anglais distingue, seulement, le genre pour le singulier de la troisième personne. Quant au turc, aucune distinction du genre n'est présente.

Lorsque je parle du français et du problème phonétique, j'insinue le signalement du genre entendu. Pour exemple, prenons les cas suivants:

“la fille, je l'ai vue, mais le garçon je ne l'ai pas vu” cette phrase ne distingue pas, phonétiquement, entre le féminin et le masculin du COD.

Mais ce cas n'est pas global, car cela dépend de la morphologie du participe passé et bien sûr du groupe verbal auquel appartient le verbe. Ainsi nous trouvons:

“La fenêtre, Je l’ai peinte, mais le mur, je ne l’ai pas peint” Dans ce cas la distinction est bien claire et marque le genre des deux COD de la phrase.

De ce qui a précédé, nous pouvons dire que les pronoms sont des éléments importants des langues, car ils véhiculent des pensées et des conceptions du genre masculin/féminin et permettent d’identifier le locuteur et le destinataire.

Nous avons vu que la première identification se fait à travers le pronom, et elle passe par deux étapes:

- Le nombre: Ainsi le pronom est singulier, dual ou pluriel.
- Le sexe: Il est ainsi, masculin ou féminin.

Par la suite, ces identifications se font au niveau de la morphologie verbale; alors elles se renforcent l’une l’autre.

Comme on le voit, nos langues distinguent à leur manière entre le féminin et le masculin. Cette distinction reste quand-même relative et aléatoire ; mais elle existe bel et bien.

Conclusions:

Nos quatre langues se comportent différemment à l’égard du sexe du pronom. Ce comportement est relatif, car on distingue au niveau pronominal lorsque l’on conjugue les verbes, alors la distinction se manifeste au niveau morphologique; mais ce comportement n’a pas le même aspect lorsque l’on parle du pronom possessif; alors certaines langues ignorent la distinction, d’autres le font pour certaine personne et d’autres la spécifient en se référant aux genres des objets possédés, sans se soucier du genre du possesseur, et d’autres le font à tous les niveaux.

La langue arabe est la gagnante dans ce concours, car elle apporte le plus de distinction entre les genres. La langue française prend la deuxième place. La langue anglaise se place en troisième. Quant à la langue turque, elle reste implicite sur cette distinction et ainsi se place en dernière position.

Quel que soit la fréquence de cette distinction, elle reste présente dans nos mots et phrases et donc dans nos pensées ; donc l’effacer reste une tâche difficile, mais pas impossible, car les sociétés et certaines de ses classes influencent les masses populaires ; dans tous les cas le bras de fer entre les deux protagonistes continue et le résultat dépend des démarches entreprises par chacun d’eux. La mobilisation continue pour contrer cette théorie et ce malgré le soutien des gouvernements et surtout en France.

Alors comment les langues vont adopter la "Théorie du genre" dans ce cas-là; car en effaçant les critères de chaque sexe, afin de les rendre homo³⁰, nous contrarions nos langues et trahissons nos propres pensées et nos conceptions du féminin et du masculin; pensées que nos cultures ont bien préservées et ce depuis l'existence de ces langues.

Comme nous l'avons vu, le genre est un fait linguistique, mais comme la langue est influencée par la société et sa culture, nous voyons cette influence sur les considérations sociales et sociétales, quasiment innées et incarnées dans nos pensées. Cette influence, comme je l'avais déjà dit, peut prendre le statut d'une vérité absolue ou relative en fonction de la force des protagonistes dans ce débat.

Les dérives ou changement opérés, montre que la société peut changer la langue et ainsi, comme la langue la toujours été, l'utiliser pour communiquer ses idées et désirs ; pour cela il suffit qu'elle ait le soutien et l'appui nécessaires pour imposer de telles idées et tels désirs.

Nous savons que les protagonistes de chaque pensée vont utiliser tous les moyens pour fortifier leurs positions. Mais les langues sont là pour affirmer cette différence et donner à chaque sexe ses devoirs et droits, car on ne peut pas trahir nos propres pensées; mais les programmes scolaires commencent à opter pour cette dérive et modifier nos pensées de l'enfance, alors vont-ils réussir?.

Mais vont-ils changer les pronoms?

Quel pronom nous allons utiliser pour désigner le sexe "neutre" qui existe constidans les états-civils de certains pays?

Comment allons-nous nous adresser à lui ... pardon à elle .... pardon .... je ne sais plus .... peut-être un nouveau terme va être créé "Luielle" ou "Ellelui", ou peut-être cela dépendra de son choix?

Alors, les pronoms sont-ils/elles linguistiques ou sociétaux (pardon .... sociétales³¹) ? Qui dit mieux?

30 Bien sûr le terme ici, indique l'origine grecque et qui signifie la " similitude" et n'a rien avoir avec la pédérastie.

31 En poussant la recherche (l'ironie) à bout.

BIBLIYOGRAPHIE

- Mustafa el-Ğelayinî, *Camîu'd-Durûs el-Arabîyye*, Daru's-Şurûk el-Arabî, Haleb ?
- Colapinto, J (2001). *As Nature Made Him: The Boy Who Was Raised as a Girl*, Harper Perennial, ISBN 0-06-092959-6, Revised in 2006.
- Zucker, KJ; Spitzer, RL (Jan-Feb 2005). "Was the gender identity disorder of childhood diagnosis introduced into DSM-III as a backdoor maneuver to replace homosexuality? A historical note". *Journal of Sex and Marital Therapy*. Émancipation des femmes, 1848, Genèves, 1992, n°7.
- Olive Banks, *Faces of feminism*, Blasil Blackwell, Oxford, 1986.
- Leo Bersani, *Homos, Repenser l'identité*, Paris Odile Jacob, 1998.
- Marie-Joseph Bertini, Ni d'éve ni d'Adam, *défaire la différence des sexes*, Paris, Max Milo, 2009.

MAHFUZÂT: CİBUTİ VE “AFRİKA’DA TÜRKLER SEMPOZYUMU”

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ¹

Türk Tarih Kurumu Tarafından organize edilen “Afrika’da Türkler” üst başlıklı kongreye katılmak üzere 12 Kasım 2014 tarihi akşam saat 20:30’da Kıbrıs Ercan Havaalanı’ndan İstanbul Atatürk Havalimanı’na geldik. Geceyi İstanbul’da, evimde geçirdim. Ertesi gün akşam Cibuti’ye hareket edeceğiz.

13/10/2014 tarihi akşam 23:50 uçağı ile İstanbul Havaalanı’ndan Cibuti’ye gitmek üzere havalandık. Yaklaşık dört buçuk saatlik uçuştan sonra başkent Cibuti’ye ulaştık. Delegasyon üyeleri ile ilgili daha önce bilgilendirildikleri anlaşılan havaalanı görevlileri bizi hiç bekletmeden, pasaport işlemlerimizi yaparak, iç salona aldılar. Burada Atatürk Dil Tarih ve Kültür Kurumu Başkanı Prof. Dr. Derya ÖRS ile biraz sohbet ederek diğer arkadaşların gelmesini bekledik. Bu arada sayın büyükelçimizin bir ay önce kaza geçirdiği için Türkiye’ye gittiğini, sağlık durumunun iyi olduğunu öğrenmiş olduk. İhsan Süreyya SIRMA hocamızın selamlarını getirmiştik. Hoca ile Fransa’dan tanışıyorlarmış, zaten elçi bey bizden biri sayılır yani akademisyen, Medeniyet tarihinde doktorası olan bir bilim insanı, bu programın Cibuti’de gerçekleşmesinin arkasında da aslında onun bu yönü var. Delegasyon üyeleri pasaporttan geçtikten sonra, bizi kapıda bekleyen kırık, dökük araca yönlendirdiler. Anlaşılan Cibuti’de kalacağımız süre içerisinde bu araç bize hizmet edecek. Bindiğimiz araç bir mucize eseri! yolda kalmadan dört gün kalacağımız Djibouti Place Kempinski hotele bizi ulaştırmayı başardı. İki ayrı güvenlikten geçerek ancak otele ulaşınca ülkede ciddi emniyet sorununun olduğunu düşünmeye başladım. Yemen’de kaldığımız otel de aynen bu şekilde korunuyordu ve ülkenin güvenlik durumu herkesin malumu. Ancak birkaç gün sonra bu korumanın aslında otelin misafirlerinden yani burada kalan Amerika askerlerinden kaynaklandığını, onlara yönelik herhangi bir hareketin olmaması için ekstra önlemlerin alındığını anlamış oldum. Kaldığımız otel Cibuti’nin tarihi bir oteli, Fransız sömürgesi döneminden kalma, sahilde, son derece güzel ve modern bir otel. Almanlara ait olan ve 1847 den beri faaliyet gösteren bir zincirin halkası. Otel şehirde deni-

1 Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mehmetmahfuz@gmail.com

zin en sakin olduğu bölgede inşa edilmiş, denizin gelgit olayını en iyi izleyebileceğiniz ender sahillerden birinde kurulmuştur. Otelin hemen yanındaki sahilin gelgit hadisesi rahatlıkla izlenebilmektedir.

Sempozyumla ilgili izlenimlerime geçmeden önce; Cibuti hakkında biraz bilgi vermek istiyorum. Cibuti yüzölçümü itibariyle küçük olduğu kadar nüfus itibariyle de ufak bir ülke. Ülke olarak bir milyona yakın nüfusu bulunan Cibuti'nin, devletle aynı ismi taşıyan başkenti de yaklaşık dört yüz bin kadar bir nüfusu sahip. Ülkenin resmi dili Arapça ve Fransızca, resmi parası ise Cibuti Frangıdır. Bir dolar yaklaşık olarak 170 frank kadar ediyor. Halkın büyük bir kısmı yani %50 si Somali bölgesinden buraya göçmüş ve Somali'de konuşulan dili tekkellüm ediyorlar. %10 u civarında Arapça konuşuyor –resmi rakamlar bunun altında- Arapça konuşanlar bir zamanlar Yemen taraflarından buraya geldiklerini söylüyorlar. Arapçanın çok değişik bir lehçesini konuşuyorlar, arada bazı kelimeleri ancak anlayabiliyorsunuz. Somaliler ile Araplardan sonraki en büyük kitleyi Afarlar oluşturuyor. Afarlar ülkenin yaklaşık %30 kadar, bunların dışında da İsa ve İsak gibi bazı küçük gruplar var. Bir dilin diğerine yakınlığını anlamak için hep sayılar üzerinden bir mukayese yaparım. Somali dilinde birden ona kadar: Kow, Laba, Sedih, Afr, Şen, Lih, Tedoba, Sided, Soğal, Taban şeklinde sayılıyor. Görüldüğü gibi bu rakamların Arapça ile hiçbir yakınlığı söz konusu değil.

Din işleri, Evkaf Bakanlığı tarafından organize edilmektedir. Beş yıl önce kurulduğu ifade edilen Evkaf bakanlığı başta cami imamları olmak üzere dini ricalin tayinini yapan kurumdur. Bakanın siyasi kimliği olduğu için dini hususlarda söz söyleyen zat ise Cibuti Kadısı'dır. Cibuti kadılığı bizim Diyanet İşleri Başkanlığımıza benzer bir müessesedir.

Cibuti Arap ligine üye bir ülke olup ülkede küçük vilayetler bulunmakla beraber en büyükleri altı adettir. Bunlar başkent Cibuti, Dihil, Arta, Ali Sabih, Tacura ve Uguh vilayetleridir. Tacura en tarihi şehir olup burada birçok Osmanlı eserinin bulunduğu kaydedilmektedir. Nitekim TİKA bu camilerden ikisinin restorasyonunu tamamlamıştır. Keza bahis mevzuu kurum tarafından sürdürülen bir de makbere restorasyonu var. Bu bölgenin en istikrarlı ülkelerinden biri olan Cibuti'de çok fazla olay olmamakla beraber zaman zaman kimi hadiselerin baş gösterdiği de bilinmektedir. Yaklaşık altı ay önce şehir merkezinde bir patlama meydana gelmiş, o patlamada bazı şahıslar da ölmüş.

Cibuti bir liman kentidir. Burada liman ve tren yolu inşa edilmeden önce, yöre yılanları ile meşhur imiş. Her ne kadar Cibuti dışında li-

manları olsa da asıl ana liman burasıdır. Başkent dışındaki limanların en meşhuru ise Mağabu’dur. Bize bölgeyi gezdiren rehberimiz işinin ehli, ülkesini çok sevdiği de anlaşılıyor. Hollandalıların “yeryüzünü tanrı yarattı, Hollanda’yı ise biz” dediğini aktardıktan sonra bunun Cibuti için de geçerli olduğunu, bu ülkeyi sıfırdan kendilerinin! inşa ettiğini söylüyor. Fakat şehrin tılsımının demir yolu olduğunu dolayısıyla; trenin limanla birleştiği noktada zamanla bir şehrin meydana geldiğini ve bunun başkent Cibuti olduğunu ilave ediyor.” Fransızlar tarafından kurulan bu şehir, Osmanlı’nın Tacurası ile İtalyanların Obuk limanlarına nazire olarak inşa edilmiş ve zamanla gelişmiş. Rehberimiz burayla ilgili olarak “demiryolu olmasaydı ne biz olurduk, ne de bu şehir” diyor. Zira Cibuti Afrika içlerine, Etyopya ya, uzanan demiryolu hattının denizle birleştiği noktada var olmuş.

Rehberimiz gezi esnasında bizi kiliseler kompleksinden oluşan bir bölgeye götürdü. Yan yana kiliselerin inşa edildiği bu bölgedeki en ilginç yapının bir Ermeni kilisesi olduğunu anlattı. Nedeni ise bu kilisenin yöredeki en eski mabet oluşu imiş. Hatta bu kiliseden önce bahis mevzuu bölgede –halkın tamamı Müslüman olmasına rağmen- caminin dahi bulunmadığını söyledi. Cibuti halkının –bugün- neredeyse yüzde yüzü Müslüman, ancak bir dönem demiryolunda çalışan Hristiyanlar için yapılan kiliseler hala ayakta duruyor. Ermeni kilisesinin birkaç cemaati varmış. Bunlardan bir tanesinin müzisyen, diğerinin ise fırıncı olduğunu anlatıyor. Yan yana duran kilise kompleksleri ise adeta, yöreyi işgal edenlerin mezhepleri farklı olsa bile –bir dönem- ancak sırt sırta vererek ayakta durmaya çalıştıklarını gösteriyor. Muhtemelen bu gün bu kiliselerin cemaatlerinden bazısını Afrika’daki en büyük askeri üssü burada bulunan Amerika askerleri ile İtalya ve Fransız askerleri oluşturuyor. Burada az dahi olsa Habeşistan kilisesine mensup bazı Hristiyanların da yaşadığı bilinmektedir. Bu Hristiyanlara ait şehir merkezinde bir de mezarlık mevcuttur.

Şehri gezerken Cibuti Parlamento binasının önünden geçiyoruz. Rehberimiz bu binanın İran tarafından inşa edilerek Cibuti halkına hediye edildiğini anlatıyor. Zanzibarla derin tarihi ilişkisi olan İran’ın güney batı Afrika ile ilişkileri açısından bu bölgede etkili olmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak Cibuti’de hiç Şii yok, halkın neredeyse tamamı Şafii mezhebine mensuptur. Şafiiliğin bu bölgede yaygın olmasının da Yemen’in etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu etkiyi mimaride de göre biliyorsunuz. Zira şehrin içerisinde karşılaştığımız camiler Yemen mimarisini andırıyor, rehberimiz özellikle dini mimarinin Yemen’den etkilendiğini, sadece o da değil, dil ve kültür olarak da Aden’in etkisinde kaldıklarını anlattıktan sonra “Cibuti Aden’in küçük kız kardeşidir” di-

yor. Hele gat çiğneyenleri görünce bu benzerliğin boyutlarını daha iyi anlıyorsunuz. Bize rehberlik eden Cibutililerden biri halkın %70'inin gat çiğnediğini anlatıyor. Bu rakam çok ciddi ve yüksek. Gat düşünüldüğü gibi Yemenden değil bu ülkede yetiştirilen bir bitkidir. Taze tüketilmesi gereken çay bitkisine benzeyen gatin rutubetli bir ortamda naylon torbada alt yaprakları tamamen temizlenmiş, üsteki yeşil ve taze küçük yaprakların tek tek koparılarak yanağa doldurulması ile tüketilmekte. Sokakta yanakları tombul gibi gözükken ama bedenleri gat kullanmaktan bir deri bir kemik kalmış yüzlerce insan görmek mümkün. Gat bu ülkenin en büyük gerçeği. Eğitimle zaman içerisinde terk edilebilecek, bu alışkanlık dini fetvalarla önüne geçilebilecek bir şey olmasa gerek. Zira halkı sakinleştiren, uyarıcı bir güç veren ve şartlara uyum sağlatan bir sakinleştirici. İlginç olanı ise gatu temizleyen ve pazara sunanlar kadınlar, ancak kullananlar erkekler. Gerçi oranları az olmakla birlikte kadınların da kullandığını söylediler. Çiğnerken -hele hele hem çiğneyip hem konuşurken ki- görüntü çok kötü.

Cibuti şehri satranç tahtası şeklinde yol şebekesine sahip düzenli bir kent. Avrupai bulvarlar ve caddeleri havi. Zaman zaman meydanlara da rastlıyorsunuz. Parlamento binasının önündeki meydana büyük bir levhada bizim mehter takımının bir resmi dikkat çekmekteydi. Yanımızda şoför olarak bulunan Riyad bey, yaklaşık altı ay önce bu meydana, şehrin en eski ve en uğrak yeri olan bir kahvehanede, bir patlamanın meydana geldiğini, bu patlamada bazı şahısların öldüğünü, bunlardan birinin de Türk kökenli olduğunu anlatıyor. Sonra şunu ilave ediyor: "Bunun üzerine bir tören düzenlenmişti, bu mehter takımı da bunun için buraya gelmişti". Bu ekibin buraya gelme amacı Türkiyenin bu denli küçük olaylardan gözünün korkmadığı, aksine ilişkilerin daha da gelişmesi için çaba sarf ettiğini göstermek için imiş.

Şehir merkezini gezerken yüksek binaların pek bulunmadığı dikkatimi çekti. Rehberimize nedenini sorunca bunun "bir şehir iskân politikası" olduğunu, burada yüksek binalara izin verilmediğini, genelde üstteki terasla birlikte üç katlı yapıların inşaatına ruhsat verildiğini anlattı. Şehir merkezindeki eski binaların tamamının beyaz boyaları ile bir birine benzediğini görünce bunun bir Fransız politikası olduğunu anlıyorsunuz. Hele hele Cezayir'de gördüğümüz Fransız yapılar ile aynılığı Cezayir'in tek tip bir Afrika yaratmayı murat ettiği hissi uyarıyor. Ancak şehrin dışına biraz çıkınca rehberimizin bize Cibuti'nin modern yüzünü göstermeye çalıştığını, kısacası bir algı operasyonu yaptığını anlıyoruz. Zira etrafa dağılan kulübeler, sokaklarda bir parça kartonun üzerinde yaşayan insanlar, ağaç altlarını mesken edinenler, buradaki fakirliğin boyutlarını adeta yüzünüze haykırıyor. Kaldığımız

otelde Kuveytilere ait bir yardım kuruluşu olan Rahmet teşkilatından insanlar görmüştüm. Anlaşılan onlar ülkenin bu kısmının yaralarına merhem olmak için gelmişler. Kuşkusuz bizim yardım kuruluşlarımız da, özellikle de İHH, Kurban bayramı döneminde burada imiş.

Cibuti'ye geldiğimiz ilk gün Cuma idi. Dolayısıyla biraz dinlendikten sonra Cuma namazına gitmek için otelden çıktık. Cuma namazını şehrin müstesna camilerinden biri olan Mescidu Emir Selman'da kıldık. Bu camii cumhurbaşkanlığına yakın olduğu için resmi hüviyete sahip. Camiye vasil olduğumuzda imam Şeyh Abdi Muallim Adem minberdeydi ve hutbe irad ediyordu. Hutbesinde "İslam aleminin son derece zor günlerden geçtiğini. Ümmet üzerinde bir komplonun faaliyete sokulduğunu, bu komployu düzenleyen aktörlerin Yahudi ve Hristiyanlar olduğunu, Yahudilerin İsrâ ve Mi'rac hadisesinin gerçekleştirdiği, ilk kıblegâhımız olan Beytu'l-Makdis'e saldırdıklarını, bunun kabul edilemez olduğunu söyledi. Daha sonra DAAŞ (İŞİT)'in İslam'ı temsil etmediğini, İslam'ın barış ve esenlik dini olduğunu, DAAŞ mensuplarının İslam'ın o barış ve esenlik tarafına zarar verdiklerini söyledi. Arkasından sözü Mısır ve İhvan-ı Müslimin'e getirdi. İhvân-ı Müslimin'in İhvan-ı Müfsidin yani fesat çıkarıcı kardeşler olduğunu söyledi. Bunların Mısır'ı harab ettiklerini, burayı da tahrip etmeye çalıştıklarını, bir süre önce şehir meydanında yaptıklarının unutulmaması gerektiğini (anlaşılan yukarıda bahsedilen hadiseyi ihvana mal etmişler) söyledikten sonra, Cibuti'nin emniyet ve güven ülkesi olduğunu, bu emniyet ve güveni sağlayan şahsın şimdiki başkan İsmail Ömer GUELLE olduğunu, beş yıl için seçilen bu başkanın bir beş yıl daha görev yapması gerektiğini, ülkeyi şantiyeye dönüştürdüğünü, dolayısıyla bu hizmetlerin sürebilmesi için mutlaka ona oy verilmesi icap ettiğini anlattı. Keza bu ülkenin öteden beri emniyet ve güven ülkesi olduğunu, bundan dolayı Hz. Peygamber'in başta kızı Rukiye ve damadı Osman olmak üzere, Mekke'de işkence gören zevatı bu bölgeye gönderdiğini söyledi. Öteden beri bir güven ve emniyet ülkesi olan bu memleketin istikrarının bozulmamasına dikkat edilmesi gerektiğini ilave ederek hutbesini tamamlamış oldu. Doğrusu hutbeyi dinlerken bir taraftan Habeşistan muhacirlerinin bu bölgenin neresine geldiklerini, onlarla ilgili yerli halkın zihninde ne tür bilgilerin bulunduğunu merak ettim, diğer taraftan da özellikle Müslüman Kardeşler hakkında söyledikleri beni rahatsız etti, neden böyle düşündüğünü öğrenmek için içinde müthiş bir istek oluştu. Namazdan sonra imam efendiyle konuşmaya karar verdim. Namazın bitiminde imam efendi aynen Moritanya'da da var olduğu gibi mihrabın solunda mevcut olan kapıya yöneldi. Kapıyı açtı ve oradan çıktı. Ben de namazımı tamamlayıp arkasından çıkmak

istedim. Ancak orada var olan güvenlik görevlileri önümü kestiler ve beni imam efendi ile görüştürmek istediler. “Bir sorum var, sormak istiyorum” dediysem de olmadı. Geri döndükten sonra, bir zat geldi ve hoca ile görüşebileceğimi söyledi. Gittim kendimi tanıttım, İstanbul’dan deyince imam efendinin yüzünün şekli değişti “Hilafet merkezi, ümmetin merkezi” dedi. Hocayı görünce İhvan ile ilgili soruyu sorup kendisiyle tartışmak istemedim ve Habeşistan muhacirlerini sordum. Bana Habeşistan muhacirlerinin buraya yetmiş kilometre mesafede bulunan Zeyla’ bölgesine gelip yerleştiklerini anlattı. “Bu bilgileri Türkler daha iyi biliyor, onların kitaplarında da yazıyor” deyince fazla konuşmak istemediğini anladım ve izin isteyerek ayrıldım. Zeyla’ başkent Cibuti’ye yaklaşık yetmiş kilometre mesafede, ancak Somali sınırları içerisinde yer almaktadır. Şehir gezimizde bize rehberlik yapan Davut Ebubekir beyin söylediklerini esas alacak olursak, Cibuti halkının çoğu bu bölgeden göçen insanların soyundan gelmektedir. Zira 1897 yılına kadar bu bölgede Cibuti diye bir yerleşim birimi yoktu, daha önce de ifade ettiğim gibi, Fransızlar tarafından demiryolu kurulunca şehir oluşmaya başlamış. Bir diğer ifadeyle bu bölgede- Cibuti öncesinde- Osmanlıya ait iki şehir vardı: Sevakın ile Zeyla’. Biri Somali’de, diğeri ise Sudan tarafında yer almaktaydı. Yöre müstemlekeci Fransızların hâkimiyetine girince, İngilizler ile İtalyanların eline geçmiş olan bölgelerin ortasına demir yolu ile taşıdıkları malların denize ulaşmasını sağlayacak bir liman oluşturmuşlar. Söz konusu liman bu bölgede bir şehrin doğmasını sağlamış. Çevrede bulunan beş adayı birbirlerine bağlamak sureti bir yapı kurmayı başarmışlar. Rehberimizin ifadesiyle “eğer demiryolu olmamış olsaydı Cibuti diye bir devlet veya bu isimle bir şehirden bahsetmek mümkün olmayacaktı”

Hoca efendi ve camiden ayrılırken İslam tarihinin ilk muhacirleri ile ilk Ensarilerinin bu topraklarda bir araya geldiklerini, keza Hz. Peygamber tarafından bu bölgeye iki ayrı sefer kapsamında gönderilen ve çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu, içinde hanımların da bulunduğu ilk muhacirler aklıma geldi. Dini inançları için; doğrularının yaşam bulması; inançlarının üzerlerinde adeta bir libas olarak durabilmesi için, bütün varlıklarını, evladu iyallerini, hatta mal ve sosyal statülerini geride bırakarak “gidiniz orada adil bir hükümdar var” diyen kutlu peygamberlerinin emrine uyararak buraya gelen ashâbı düşünmeye başladım. Bir taraftan inançları için onca eziyete katlanan insanlar, diğer taraftan onlara kucak açan, yürekleri ile kendilerini ısıtan, onları zorba Mekkelilerin -içlerinde Amr b. As’ın da olduğu- elçilerine teslim etmeyen Necaşi ve kahraman Habeşistan Ensarı. Bu iki kitlenin kaynaşması ile birlikte bu toprakların hızla İslam yurdu haline

dönüşmeye başladığı ve henüz Hz. Peygamber döneminde bu coğrafyadan birkaç gemi dolusu Müslümanın Medine’ye Hz. Peygamber’e biat etmek için gittiği bilinmektedir. Hatta onların çabalarıyla Afrika Boynuzu’nda İslam taban bulmuş ve o ashabın yetiştirdiği neslin soyundan gelen Müslümanlardan oluşan bu değerli, kıymetli kardeşlerin varlığını intaç etmiştir. Onların tamamına minnet beslerken, ilk üstatları olan “Habeşistan Muhacirlerinin” hepsine Allah rahmet etsin diyorum.

Gerek bu durum gerekse Zeyla’nın bir Osmanlı liman şehri olması ve hala bir çok Osmanlı yapısına ev sahipliği yapıyor olmasından dolayı buraya gitmek için harekete geçtim. Önce elçilikten görevlilerle konuştum. Sempozyum organizatörlerinin onay vermesi durumunda bunun çok zor olmadığını söylediler. Tarih Kurumu Başkan Yardımcısı Ahmet beyin muvaffakiyetini aldıktan sonra araç işini ayarlamaya çalıştım. THY’den Koray bey’in yardımıyla 200 dolara gidiş-dönüş bir cip ayarladık. Ve ertesi gün yani Cibuti’ye gelişimizin üçüncü günü hoca efendinin Habeşistan Muhacirlerinin geldiğini söylediği yetmiş kilometre ötedeki Zeyla’a gitmek üzere hazırlığımızı yaptık. Sabah birinci oturumu yönettikten sonra saat dokuz buçuk gibi çıktık. Büyük Elçiliğimize giderek sınırdan geçmemiz için bir yazı yazmalarını talep ettik. Yazıyı -meşakkatli olsa da- aldık ve tuttuğumuz araca binecek yedi kişi sınıra doğru hareket ettik. Şehirde çıkarken içi gayet güzel döşenmiş yörüklerinkine benzeyen kıl çadırlar dikkatimi çekti. Şoförümüz Riyad’a bunların ne olduğunu sorunca bunların ta’ziye çadırları olduğunu anlattı. Vefat edenlerin yakınları taziyelerini bu gibi çadırlarda kabul ediyorlarmış. Bizim Anadolu’daki geleneksel ta’ziye kabul biçimimize çok benziyor. Bilindiği gibi bizde de “taziye evleri” var. Hatta Mısır’da camilerin avlusunda bulunan daru’l-munesebât da bu geleneğin bir devamı. Birbirinden binlerce kilometre uzaktaki coğrafyalarda geleneklerin benzemesi çok dikkat çekici, ümmet bu olsa gerek. Yani aynı duruma, benzer tavır. Sadece bu değil Cibuti ile başta yemek kültürü olmak üzere birçok ortak noktamız bulunuyor.

Sınıra gitmek için askeri üslerin ortasından geçtik. Önce Japonya, Arkasından Amerika ve sonra Fransa üssü. Şoförümüz en büyük üssün Amerika’ya ait olduğunu, buranın aynı zamanda bir hava üssünü de mündemiç olduğunu söyledi. Üsleri geçtikten sonra sağlı sollu erak ağaçları tarafından yutulmuş bir coğrafyada ilerlemeye başlıyoruz. İslam aleminin her tarafında bu ağaçların yaygın olmasını anlamış değilim. Ürdün’de iken bizi gezdiren rehberimiz bu ağaçların İsraililer tarafından bölgeye sokulduğunu ve arazilerini tahrip etmesi için ekildiğini söylemişti. Muhtemelen böyle düşünmesinin arkasında bu ağa-

cın çok arsız olması yatmaktadır. O kadar arsız ki bir dalı yere düşse hemen orada yeşeriveriyormuş. Hatta etrafında bulunan hiçbir bitkiye yaşam şansı tanımıyormuş. Şoförümüz bundan dolayı bu ağaca Cibuti'de "ağaç yiyen ağaç" denildiğini söyledi. Yaklaşık kırk dakika sonra sınıra vasil olduk. Gat çiğnemekten adeta kendinden geçmiş polisler pasaportumuza şöyle bir bıktıktan sonra ülkeden çıkamayacağımızı, bir yazı getirmemiz gerektiğini söylediler. Kendimizce bir hazırlık yapmıştık, elçilikten bir yazı almıştık. Hatta elçilikten bize Jandarma Genel Komutanlığından da bir yazı da alınmıştı. Genelde bizim gibi Zeyla'a gitmek isteyenlere böyle yapmışlar ve herhangi bir sorun da yaşanmamış; ancak bizim yazımızı alan polis bunun olmayacağını Emniyetten kendilerine hitaben bir yazının yazılması gerektiğini söyledi. Çok direnmemize rağmen bir türlü ikna edemedik. Daha önce izin vermelerine rağmen neden şimdi izin vermediklerini sorunca buna da cevap alamadık. Geri dönüp durumu THY'nin Cibuti ve Somali sorumlusu Koray beye anlatınca nedeninin çiğnenen gat olduğunu anlattı. "Gat saati öğle ile ikinci arasında; gat çiğneme saati gelince hayat duruyor" dedi. Gerçekten de biz orada iken poşetlerin içerisinde gat getirip hazırlık yapıyorlardı. İlginçtir gatin yanında bir de kola oluyor, bir taraftan da sigara içiyorlardı. Hepsini bir arada yaptıkları için de uyuşturucunun etkisi daha keskin olsa gerek. Öğle namazını burada kılarak dönmek zorunda kaldık. Ancak Somali'ye geçemezsek de başkent Cibuti'den sınıra kadar olan bölgeyi görmüş olduk. Etrafta tarlaların olmayışı, sadece hayvancılık yapılabilecek mekanların varlığı, yol kenarlarında başta deve olmak üzere büyük ve küçük baş hayvanların dolaşması, daha çok küçük ve göğüsleri süt ile dolu olan keçiler dikkat çekici.

Araçtan inerken şoförümüze, araç için aldığımız 57 dolar mazot dışında başka bir ödeme yapmamızın gerekip gerekmediğini sorunca "hayır gerekmiyor" dedi. Doğrusu toplam seksen dakikalık bir yolculuğa daha fazla ücret ödememizi ben de beklemiyordum. Ancak ertesi sabah bu bir kırize dönüştü. Şoförün artı 200 dolar talebi önce elçiliğe, onlardan organizatörlere, onlardan bize ulaştı. Biz "aracı kiralamadığımızı, gidiş dönüş için anlaştığımızı, gidemediğimiz için geri döndüğümüzü, ekstra para isteyip istemediğini sorduğumuzda hayır dediğini söyledikse de elçilik görevlisi bir delikanlı "Biraz da ukalaca siz vermezseniz elçilik olarak biz öderiz. Sürekli bunlarla çalışıyoruz" deyip bizi değil onları tutmasını anlamakta zorlansak da "Türkiye'den hocalar geldiler, gezdiler, parayı ödemediler, bize ödettiler" dememeleri için 200 doları -lanet olsun diyerek- ödedik.

Cibuti'nin sıkıntılarına gelince; Alt yapı sorunlarını henüz çözemedikleri görülmektedir. Belediyecilik noktasında daha çok mesafe al-

maları gerekiyor. Karayolları noktasından da çok zayıflar. Somali sınır kapısına gittiğimiz yolun büyük bir kısmı tamamen asfaltsız, patıkaya benzer bir yoldu. Yolun bir kısmı ise Yemenli bir şirket tarafından yapılmıştı. Henüz bitmiş olmasına rağmen yol kalitesi açısından çok sıkıntılıydı. Diğer bir nokta ise mesai meselesi: Cibuti’de yaklaşık saat 12 de hayat, adeta durmaya başlıyor. İnsanlar gat çiğnemek için hazırlık yapmaya başlıyorlar, saat öğleden sonra ikiye kadar bir başka ifade ile öğle ile ikindi arasında gat çiğnemeye devam ediyorlar. Gat bir taraftan –aynen Yemen’de olduğu gibi- korkunç bir uyuşukluk ve tembelliğe yol açarken, diğer taraftan da insanın yaşam kalitesini ciddi anlamda düşürmektedir. Elçilik çalışanlarından aldığımız bilgiye göre sağlık sektöründe ise iyiler.

Cibuti Somali sınırına gelince: bir noktaya geldik sonra şoförümüz burası sınır dedi. Bir kulübe, iple bağlanan ve gerektiğinde çekilerek yolu açmaya yarayan bir demir, oradan içeri girdiğimizde biri resmi ofis olarak kullanılan bir kulübe, yanında bir başka kulübe, biraz ötede bir mescit. Sınır bu şekilde idi. Abdest almak için mekan ararken beni sınırın biraz ötesinde yan yana oturarak önlerindeki gat poşetlerinden çıkardıklarını çiğnemeye çalışan polisler yönlendirdiler. Namaz için su aradığımı söyleyince, orada bulunanlardan biri cebinden çıkardığı bir anahtarı en gençleri –anlaşılan en kıdemsizi idi- verdi. Ben her halde mescidi açacaklar diye düşündüm ve “mescit açık, su talebinde bunuyorum” dedim. “Tamam” anlamında başını sallayarak, arkadaşları takip etmemi söyledi. Elindeki anahtarla ne yapacağını anlamadığım polisi takip ederken betondan yapılan, depomsu bir yapının önünde durduk. Yapının kenarına konan bir piriketin üzerine çıkarak üst tarafta bulunan kapağı açtı ve bir kova ile su çekti. Böylece buranın kilitli bir su deposu olduğunu anlamış odum. Bu durum sınırda su sıkıntısının var olduğunu düşünmeme neden oldu.

Sınırın öte tarafının da buradan farklı olmadığını tahmin ediyorum. Sınırdan geri dönerken bir taraftan Zeyla’ı görememenin hüznünü; diğer taraftan da sınır ile başkent arasını görmenin mutluluğunu yaşadığımı ifade etmeliyim. Cibuti’de yaşayan Türklere gelince; buraya otuz beş yıl önce gelip yerleşen Adil adında Hataylı bir zat var. Artık buralı olmuş, Arapça, Fransızca ve Somalice öğrenmiş, Araba tamirciliği yapıyor. Çok ilgi çekici bir hikayesi var. Ülkenin Lisanslı Ninjası, ilk Ninja olduğunu söylüyor. Hatta bir dönem bu Ninjalığından para da kazanmış. Çok renkli bir adam. Onun dışında TUSKON’a bağlı bir adamının burada yaşadığını bir okul açmayı düşündüğünü, ancak henüz böyle bir girişimde bulunmadığını anlattılar. Fakat Süleyman Efendi cemaatine bağlı iki adet kuran kursunun bulunduğunu söyle-

diler. Süleyman efendinin talebeleri burada kabul görmüşler, gayet iyi bir konuma sahipler. Sempozyumun girişinde bu kurslardan yetişen çocuklardan birinin okuduğu Kur'an harikaydı.

Son günün sabahını ise Cibuti üniversitesini gezmeye ayırdık. Ancak maalesef üniversiteye gidemedik. Zira Rektörün konuya sıcak bakmadığı anlaşıldı. Gerek Zeyla'a geçemememiz, gerekse Üniversiteyi gezememiş olmamız Türkiye'nin bu coğrafyada işin henüz başında olduğunu, mesafe almak için çok zamana ihtiyacı olduğunu gösteriyor. Zira bölge Amerika ve özellikle Fransa'nın nüfuz sahası, dolayısıyla Türkiye gibi bu arazilerin eski sahiplerinin soyundan gelen bir devlete ve onun vatandaşlarına çok fazla izin vermek istemeyeceklerdir. Ancak bu yaşadıklarımızdan bir kez daha şunu anladım. Türkiye İslam coğrafyasında etkili olmak istiyorsa Müslüman kimliğini unutmamalı ve bu kimliği ile hareket etmelidir. Aksi takdirde başarılı olma şansı yoktur.

Burnumda tütmeğe başlayan dünyanın en güzel kenti İstanbul'a dönmek için uçağa binince yanımda esmer, birazda tıknas bir bey efendi oturuyordu. Biraz sonra çantasından bir kitap çıkarıp okumaya başlarken ilgimi çekti. Kitaba gözücüyle baktığımda İmam Şafii'nin *er-Risâle* adlı şaheseri olduğunu gördüm. Bu ilgimi daha da artırdı. Sohbet esnasında Somalili olduğunu, Sudan'ın Camiatu Afrika ed-Devli adlı üniversitesinde ilahiyat okuduğunu söyledi. Üniversitelerini gezdiğimi, ilahiyatçı olduğumu söylemem onda da bir ilgi uyandırmış oldu. Moğodişu'nun valisi ve Belediye başkanı olduğunu adının Hasan Muhammed Huseyin olduğunu söyledi ve kartını vererek beni ülkesine davet etti. Somali devlet başkanı Hasan Şeyh Mahmud ile birlikte kendileriyle ilgili Kopenak'ta düzenlenecek olan uluslararası bir konferansa katılmak üzere gidiyorlarmış. Somalide istikrarın yavaş yavaş geri döndüğünü, devletin otoritesini kurmaya başladığını anlattı. Biraz sonra devlet başkanı da uçağın arka tarafına geldi. Kendisiyle bir hatıra fotoğrafı çekerek Cibuti seyahatini neticelendirmiş olduk.

Sempozyumdan İzlenimler

Sempozyumdan izlenimlerime gelince: Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen Afrika'da Türkler Sempozyumuna, Cibuti Yüksek Eğitim ve Araştırma Bakanlığı ile Cibuti Evkaf Bakanlığı da destek vermiş. Bu bilgi şöleni Afrika Boynuzu denilen bu bölgede yapılan kendi türündeki ilk etkinlik olma özelliğine sahiptir. Sempozyumu dinlerken aslında Afrika konusunda ne kadar az uzmana sahip olduğumuzu anlamış oldum. Buna rağmen bazı dikkat çekici bildirimlerin olduğunu da söylemem gerekir.

Sempozyumu siyah derili İstanbul Türkçesi konuşan bir hanım efendinin sunduğunu görmek benim için ilginç oldu. İstanbul'da eğitim gören ve buradaki elçiliğimizde çalışan bu hanım efendinin düğün fonetiği, bize okumak için gelen öğrencilere verilen hizmetin boşa gitmediğini bir kez daha gösterdi. Program ,Kuran-ı Kerim ve iki ülkenin istiklal marşlarından sonra Cumhurbaşkanımız sayın Recep Tayyip ERDOĞAN tarafından gönderilen telgrafın okunması ile başladı. Bu telgrafi dinlerken mutlu oldum. Zira sayın cumhurbaşkanımızın zihninde bir Afrika vizyonu olduğunu tebellür ettiriyordu.

Açılış konuşmalarının ilki Türk Tarih Kurumu Başkan Vekili, İstanbul Üniversitesi Öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN tarafından yapıldı. BEYHAN, açılış konuşmasında özetle şöyle dedi: "Cibuti genç bir ülke olmasına rağmen stratejik bir konuma sahiptir. Sempozyumun bu genç ve stratejik konuma sahip olan Cibuti ile Türkiye arasında bir köprü olmasını temenni ediyorum. Ülke genç olsa da bu bölge ile Türkiye ve Türkler arasındaki ilişki kadim bir döneme dayanmaktadır. Türklerin bölgeye ilgileri Yavuz Sultan Selim döneminde başlamıştır. Bu ilgi din birliğinden kaynaklanmıştır. Uzun asırlara dayanan İspanya ve Fransa'nın ilgisi ise Cibuti'nin Stratejik konumuna dayanıyordu. Onların ilgilerinin asıl nedeni Afrika ve Asya'nın sahip olduğu zengin yer altı ve yerüstü kaynakları ile Uzak Doğu'nun zenginliği idi. Cibuti Hindistan'a açılan kapıdır. Avrupalılar için Hindistan'dan gelen baharatın önemi çok büyüktü. Zira bu baharatlar sadece yemeklere çeşni değil, aynı zamanda bu yemeklerin muhafazasını da sağlıyordu. Dolayısıyla Hindistan'a giden yolu kontrol altına almak için bu bölgelerin hâkimiyeti önemliydi. Zaten Avrupa devletleri öteden beri İslam coğrafyasında üretilen bilimsel bilgi ile ayakta durmuşlardır. Onların birikimlerinin arkasında Endülüs'te üretilen medeniyetin izleri bulunmaktadır. Pusula ve usturlabı oradan aldılar ve etkin bir şekilde kullandılar. Osmanlı ise bu bölgeye, Müslümanları ve kutsal beldeleri korumak için geldi. Babu'l-Mendeb ve Aden Körfezinde Portekizlilerle mücadelesinin arkasında da bu dini kaygıları vardı. Nitekim herkesin bildiği gibi Portekizlilere karşı buradaki Müslümanları korudular, korumaları da gerekiyordu. Zira Hilafeti temsil ediyorlardı ve bütün Müslümanların hamisi olarak onların emniyetini sağlamak kendilerini için bir vecibeydi. Osmanlı bir imparatorluk değildi. Zira hiç emperyalist emellere sahip olmadı, hâkim olduğu bölgelerin yer altı ve yer üstü zenginliklerine göz dikmedi. Egemenliği altına aldığı her bir milletin dil, tarih ve kültürüne sahip çıktı. Hâkim olduğu bölgelerde insanlar kendi dil ve kültürlerini özgür bir şekilde kullandılar, kullanmaktadırlar. Batı nereye hâkim oluyorsa

oradaki dili ve kültürün tamamını silip süpürmüştür. İşte iki duruş arasındaki fark da budur.

Başkandan sonra konuşan Cibuti Üniversitesi Rektörü Dr. Djama Mohammed HASSAN ise özetle: “Bu gün bu sempozyuma katılmaktan büyük bir onur duyuyorum. Bu sempozyum Türk Tarih Kurumu tarafından organize edilmektedir. Bilindiği gibi bu bölge bir dönem Osmanlı'nın egemenliğindeydi, ancak uzun kopuşlar oldu. Dolayısıyla bu sempozyumun Türkiye'de Afrika ve Afrikalıların tanınmasına katkı sağlamasını temenni ederim. Sempozyum için Cibuti'nin seçilmesinden dolayı da müteşekkirim. Burayı seçmek aslında stratejik bir karar. Zaten Osmanlı'nın bu bölgede izleri hala varlığını muhafaza etmektedir. Zeyla'da bulunan Türk-Osmanlı mirası bunlardandır. Yakın bir zaman önce Türk delegasyonu ile birlikte o bölgeye gitmiş ve bunları yerinde görmüştük.

Üçüncü açılış konuşması ise Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bşk Prof. Dr. Derya ÖRS tarafından yapıldı. Derya ÖRS özetle: Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültür ve Medeniyet coğrafyası fiziki coğrafyasından daha büyüktür. Aynı şey Cibuti için de geçerlidir. Burası fiziki coğrafya olarak küçük bir ülke, ancak bulunduğu stratejik konum, sahip olduğu dini miras bizim için önemli. Bizim için kutsal olan Mekke-i Mükerrreme'nin hemen karşısında yer almış olması zaten başlı başına bir kıymettir. Emperyalizm günümüz dünyasında kendini siyasi ve kültürel olarak göstermektedir. Siyasi emperyalizm ülkelerin yer altı ve yer üstü kaynaklarını sövmeyi hedeflerken, kültür emperyalizmi ise buna ulaşmanın yolunu göstermektedir. Bu emperyalistler dünyayı kendileri gibi yani sadece batılı gibi yaşama ve düşünmeye zorlamaktadırlar. Oysaki bizim kendi doğrumuz ve değerlerimiz bulunmaktadır. Dinimiz bize müminlerin kardeş olduğunu söylemektedir. Biz kardeş olduğumuz için, mümin olduğumuz için buradayız. Kardeşlerimizin arasındayız. Bizi temsilen burada bulunan büyükelçimiz insani ve kültürel amaçlarla hareket etmektedir. Bu sempozyumun iki ülke arasındaki ilişkinin gelişmesine ve kardeşliğin artmasına vesile olmasını temenni ediyorum.

Bir sonraki açılış konuşması ise Cibuti Türkiye Büyükelçisi olan Aden Hussein ABDİLLAHİ tarafından yapıldı. Abdullahi özetle: Sizinle olduğum için çok memnunum. Türk Tarih Kurumu'na sempozyumu burada yaptıkları için teşekkür ederim. On altıncı yüzyıla kadar uzanan ilişkilerimizin daha ileri bir noktaya geleceğine inanıyorum. Türkiye'nin sahra altı ülkelerine açılımı son derece önemli. Afrika boynuzu ve Türkiye ilişkilerine baktığımızda iyi bir köprü'nün kurulması gerektiği söyleyebilirim. Kanaatimce bu ilişkiler ancak akademik bağlar

üzerinden geliştirilebilir. Uzun zamandır birbirlerini tanıyan halkların kaynaşmasına bu sempozyumun vesile olacağına inancım tamdır.

Son açılış konuşması ise Türkiye Cibuti Büyükelçisi Dr. Hasan YAVUZ beye ait idi. Geçirdiği kazadan dolayı Türkiye’de bulunan Hasan YAVUZ bey doğal olarak bulunmadığı için mesajı okundu. O bu mesajında özetle: Afrika boynuzunun İslam ile buluşmasının Habeşistan muhacirlerinin Zeyla’ya gelmesiyle başladığını söyledi. Zeyla’ ile Harar’da hala Osmanlı mimarisinin izlerinin bulunduğu ilave etti. Gelinlerin hala İstanbul gibi güzel olmaya çalıştıklarını, düğünlerde Osmanlı şarkıları eşliğinde gelinlerin uğurlandığını söyledi. Hasan beyin mesajını dinlerken Cibuti halkının nazarında Müslüman Türklerin hala burada olduklarının hissedildiğini görmüş oldum.

Kısa bir aradan sonra davetli konuşmacıların sunum yapacakları ilk oturuma geçildi. İlk oturum emekli büyükelçi ve Çağ Üniversitesi’nin öğretim üyelerinden Prof. Dr. Engin Ali OBA tarafından yönetilirken, konuşmacılar ise Eski Cumhurbaşkanı ve aynı zamanda bir dönem meclis başkanlığı da yapmış olan Ali Arif Burhan ile tarihçi ve aynı zamanda Güvenlik Programı Genel Müdürü Davud Ebubekir idiler.

Konuşmasından çok etkilendiğim Ali Arif Burhan özetle: “Burada bulunmanız bizim için ciddi bir onurdur. Hatta daha önce buraları yöneten atalarının izinden evlatları olan sizlerin gelmiş olmanızın onları onurlandırdığımı düşünüyorum. Türkiye Atatürk ile birlikte içine kapanmışken, Recep Tayiple ERDOĞAN’ın liderliğinde beşiğinden çıkarak dünyaya açılmaya başlamıştır. Sizleri burada bundan dolayı ağırlayabiliyoruz. Osmanlı değişik dil, din ve kültürleri bünyesinde barındırmıştı. Osmanlı her ne kadar Osman bey tarafından kurulmuş olsa da gerçek kurucusu Orhan Gazi idi. Orhan Gazi, Bursa’yı fethederek Osmanlı’nın başkenti haline getirdikten sonra Osmanlı fetihleri dalga dalga hızla yayıldı. Bu bölgeyi hakimiyeti altına almasına gelince: Bilindiği gibi Osmanlı 1515 yılında Mısır’ı fethetmiş, akabinde de Kahire’de yaşayan Halifeyi İstanbul’a götürmüştü. Daha sonra Memlukluların hakim oldukları bölgeler ilhak edilmiş ve sonrasında da Cezayir’i topraklarına katmıştı. Kısa süre içerisinde Kızıl denizin her iki tarafı Osmanlı topraklarının parçası haline gelmişti. Osmanlılar Sudan, Zeyla’ ve onun antik limanına kadar gelmeyi başarırlar. Antik Zeyla’ kenti Aden Krallığı’nın merkezi idi.

1840 yılında Avrupa devletleri Afrika kıyılarını alarak Hidiv Mehmet Ali Paşa’ya teslim ettiler. Bu aslında İslam coğrafyasının ikiye taksim edilmesi anlamına geliyordu. Böylece Osmanlı hâkimiyetine aslında son verilmiş oldu. Ancak şunu ifade etmeliyim: Osmanlı bu

bölgeye hakim olduğu süre zarfında insanların dil, din ve kültürlerine hiç karışmamıştır. Sadece dış saldırılar esnasında güvenliğe katkı sağlamalarını istemiştir. Değerli katılımcılar! Afrika kendini keşfedecek yeni nesiller beklemektedir. Ben bu yeni neslin Türkler olduğunu söylüyorum. Osmanlının bu kadar kısa süre içerisinde bu denli küçülmesinin nedeninin hızlı büyümesi olduğunu düşünüyorum. Siz fethettiğiniz ülkelerde kültür ve tarihinizi bıraktınız. Hâkim olduğunuz milletlerin kültür ve tarihine sahip çıktınız. Bu bölgeler sizinle ortak bir dine sahiptir. Bilmelisiniz ki kaybettiğiniz bu toprakları fethedecek tek Müslüman ülke sadece sizsiniz. Bizler Cibuti'de sizi işte aynen böyle görüyoruz. Bu ülkede sizin bayrağınız ve istiklal marşınız "la İlahe illallah" kadar etkilidir. Dolayısıyla siz mümin ve Müslüman ceketinizi giyerek bu aracı kullanmalısınız. Daha önceki katı laiklik anlayışınız Türkiye'nin ve dolayısıyla Türklerin bir tarafını aksak bırakmıştı. Dini değerlerinizi üzerinizde taşımalsınız. Doğrusu merak ediyorum. Dilinizi, alfabenizi değiştirdiniz. Peki bunları okuyacak nesiller yetiştirdiniz mi? Eğer bunu yapmamışsanız yapmak zorundasınız. Bilmelisiniz ki burada, Cibuti'de kendi evinizdesiniz. Evinize yeni hükümetinizle birlikte ancak gelebildiniz. Siz şimdi Afrika'da varsınız. Hatta Osmanlı döneminde daha önce hiç bulunmadığınız yerlerde bile varsınız. Bilmelisiniz ki Cibuti sizin Afrika'ya açılmanızı sağlayabilir. Buradan Afrika'nın her tarafına ulaşabilirsiniz. Eğer bunu yaparsanız şimdi gerçekleştirdiğiniz rönesansı daha da büyütebilirsiniz."

Cibuti eski cumhurbaşkanının bu konuşmasının beni çok etkilediğini bir kez daha söylemeliyim. Bu konuşmayı dinlerken yaklaşık bir yıl önce Yemen'de İHH Mavi Marmara gazilerinden Hizbu'l-İslah partisinin milletvekillerinden birinin yaptığı konuşmaya ne kadar benzediğini düşündüm. Her iki lider de Türkiye'nin İslam ile yeniden buluştuğunu ve ümmetin kendilerini lider olarak beklediklerini söylüyordu. Doğrusu her iki konuşmayı dinlerken acaba bu beklentilerin ne kadarını yerine getirebilecek güce sahibiz diye düşünüyorum. Yüce Allah'tan bu mazlum ümmeti kurtarıcı beklediği bu günlerde korumasını temenni ediyorum.

Açılış oturumunun son konuşmacısı ise Davut Ebubekir idi. Son derece sevimli, sempatik, tarih eğitimini Fransa'da alan Davut, "ben tarihçi bir aileye mensubum" diyerek konuşmasına başladı ve özetle şöyle dedi: Bütün Cibutiler tek bir yorganın altında uyur, yani hepimiz birbirimize benzeriz. Sizin burada bulunmanızı Türkiye'nin Cibuti'de yeniden uyanışı şeklinde anlıyorum. Bu etkinliği simgesel olarak kabul ediyor ve bölgeden uzun yıllar uzaklaşan Türkiye'nin geri dönüşü şeklinde değerlendiriyorum. Türk Tarih Kurumunu da Fransa'nın Co-

lege de Frans’ın bir benzeri yani kültürel diplomasi yürüten bir müesese olarak düşünüyorum. Dolayısıyla siz şu anda kültürel diplomasi yürütmektesiniz. Bilmelisiniz ki biz Cibutililer [Osmanlı kenti olan] Zeyla’ kökenliyiz. Bir başka ifadeyle bende dâhil olmak üzere Cibutililerin büyük bir kısmı Zeyla’dan gelerek buraya yerleşmiştir. Evet Osmanlı bu bölgeyi terk ederek geldiği Anadolu topraklarına geri döndü. Ancak Avrupalılara göre onlar hep buradaydı her siyasetlerinde bunu böyle düşündüler. Dolayısıyla düzenlenen bu sempozyumun sembolik bir değeri var. Türklerin bu bölgeye simgesel olarak barışçı ve eşitlikçi bir şekilde, Cibuti hükümeti ile eşit bir seviyede, geri döndüğünü simgelemektedir. Türklerin bıraktığı ortak bir mirasımız var. Bu miras İslam mirasıdır. Osmanlı dönemini Cibuti tarihini birlikte ortaya çıkarabiliriz. T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde ciddi vesikalar bulunmaktadır. Bu vesikaları değerlendirerek Avrupalıların sahip olduğu emperyalist bakış açısıyla değil, siz kardeşlerimizle birlikte doğru bir tarih ortaya koymak istiyoruz. Hilal ile yıldız taşıyan Türk bayrağı sizin en büyük referansınızdır. Bunu görmelisiniz, siz Müslümansınız. Müslümanlığınız sizin için en büyük referansınızdır. Tarih ve benzeri alanlarda kültürel diyalog kurmaya devam etmeliyiz. Buraya geri geldiniz bu bizim için büyük bir şans, simgesel şeyler yapmalısınız. Okul olabilir, başka bir şey yapabilirsiniz. Türkiye’nin geri dönüşü çok kuvvetli bir simge ile kendisini göstermelidir. Bir üniversitenizde bu bölgeye ait bir kürsü kurulabilirsiniz. Bu kıyılar çok önemli buradan Aden körfezinin çıkışına kadar çok önemli. Amerika’nın en büyük askeri üssü burada bulunmaktadır. Yine Japonya’nın en büyük askeri de burada bulunmaktadır. Siz NATO üyesisiniz, bunu kullanmayı başarabilmelisiniz.

Diğer bildirilerden ise bir kaçına dokunmak istiyorum. Notlarımın sonuna da programı koyacağım. Zaten bildiriler de tarih kurumu tarafından yakın zamanda yayınlanacağı için dileyen oradan da okuyabilir.

Tarikatlar üzerinden bir nevi toplum mühendisliği öneren Mustafa KULU’nun “Türkiye-Kuzey Afrika İlişkilerinde Sufiliğin Etkisi” başlıklı bildirisi dikkat çekiciydi. Kutlu bu bildirisinde özellikle Kuzey Afrika’da Siyasi İslam’ın önüne geçmek, hatta törpülemek için tasavvufi hareketlerden faydalandığını, biraz da Fas’tan istifade ederek anlattı. Neden olarak da Sufilerin var olan otoriteyi kabul etmelerini gösterdi. Dolayısıyla onların üzerinden halkı kontrol etmenin mümkün olduğunu dile getirdi. Tartışmalar esnasında da bazı katılımcılar Osmanlı döneminde benzer şekilde davranıldığını söylediler. KULU, Türkiye’nin de bu bağlamda sufilerden faydalanmasını önerdi. Dikkat çekici bir diğer bildiri ise sevgili dost Dr. Ahmet NEGM’e aitti. Mısır Aynuşşems

üniversitesi hocalarından olan Ahem Necm'in bildirisini "On Altıncı Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı-Mısır İlmî İlişkileri: Ezher Örneği" başlığını taşıyordu. NECM bu bildirisinde Ezher üzerinden Osmanlı-Mısır ilişkilerini inceledi. Bildiri benim için birçok bilinmedik bilgiyi içeriyordu. Nitekim onun verdiği bilgilere göre bu ilişki Orhan Gazi dönemine kadar uzanmaktadır. Orhan Gazi döneminde İznik kadılığı yapan zatlardan bazıları Ezher'de eğitim görmüş, ondan sonra bu bölgeye yerleşmişler. Yine onun verdiği bilgiye göre mütebahhir ulemamızdan Babertî, İbn Himâm es-Sivasî Ezher'de eğitim görmüşlerdir. Hatta bunların içerisinde Ezher'de müderrislik yapanlar dahi bulunmaktadır. Molla Fenârî bunlardan biridir. Fenârî, İbn Hacer'e Hocalık yapmıştır. Karamanî de Mısır'da Abbasiye medresesinde müderrislik yapmıştır. Osmanlı döneminde Ezher'in konumuna gelince; medreseye tam bir bağımsızlık tanınmıştır. Zaten Türk kökenli, hatta Hanefî kökenli hiçbir alimin Ezher'e şeyh olarak tayin edilmemiş olması başlı başına bu hoşgörünün göstergesi olarak karşımızda durmaktadır.

İlgimi çeken bildirilerden biri de Yrd. Doç. Dr. Ahmet Murat GÜZEL'in "Kölelikten Şeyhliğe: Şazeliyye Tarikatının Kurucu İsimlerinden Etiyopyalı Yakut el-Arşî" başlıklı çalışmasıydı. Onun verdiği bilgiye göre Afrika'nın en yaygın tarikatı olan Şazeliyye, onlarca kola ayrılmış olup Uzak Doğu, Malezya ve Java bölgesine kadar yayılmıştır. Her meslek dalının bir piri olduğu gibi -terzilerin pirinin İdris (AS), demircilerin Davud (AS)- kahvecilerin de bir pir vardır ve bu pir Şazeli tarikatına mensuptur. Bu nedenden dolayı Osmanlıda kahvecilerin başı Şazeli tarikatına mensup olurlardı. Kahveci başı, kahveyi servise Şeyh Şazeliye dua ile başlarmış. Hatta kahveyi bulanın bir Şazeli Şeyhi olduğuna inanılmaktaymış. Bu inanışa göre tek başına kalan bir müridin uzun süre aç ve uykusuz kalmasına rağmen ibadetlerini hiç aksatmadığı, dinç görüldüğü diğer müridanın dikkatini çekince nedenini sormuşlar o da neden olarak tekkenin avlusunda bulunan ve yetiştirdiği tohumları yediği bitki olduğunu söylemiş. Bunun üzerine diğer müritler de bunu çiğnemeye başlamışlardır. Bu da kahvenin yayılmasını sağlamıştır. Onun Cibuti'de bile kahve ikram edilirken Şazeli şeyhine dua edildiğini söylemesi ise daha ilginçti.

Dikkatimi çeken bildirilerden bir başkası ise Yrd. Doç. Dr. Recep ÇELİK'e ait olan "İngiliz İstihbarat Raporları Işığında Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk-Mısır ilişkileri" başlıklı tebliği idi. Bu bildiride özellikle Mısırlı muhaliflerin Cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk'ü bir kurtarıcı olarak, hata sadece Anadolu'nun kurtarıcısı değil, hilafetin de kurtarıcısı olarak gördükleri ve kendilerini de kurtaracağı şeklinde bir beklenti içerisinde olduklarını söylemesi dikkat çekiciydi.

Ancak Türkiye'nin o dönemde takip ettiği dış politika bu desteğe denk düşmemiştir. Bir diğer bildiri ise “Sudan Arapçası’nda var olan Türkçe Kelimeler” başlıklı Bedrettin AYTAÇ beyin bildirisiydi. Bu bildiri de Türkçe'nin yöre üzerinde etkisini göstermesi açısından ilgi çekici idi. Beş yıl Sudan’da büyükelçilik yapan Prof. Dr. Ali Engin OBA'nın bildirisini de dikkat çekiciydi. Nitekim onun verdiği bilgiye göre “3500 Türk vatandaşı Sudan’da yaşamaktadır. Zaman geçirmeden vatandaşlarımızı bir çalışma kapısı açmak için insanımızı geleceğin yükselen kıtası olacak olan Afrika’ya yönlendirmemiz gerektiğini söyleyen OBA, “Afrika’da tam teşekküllü bir üniversitenin mutlaka kurulmasını sağlamak gerekir. Sağlık sorunlarını çözecek ciddi ve büyük bir hastane de mutlaka Afrika’da kurulmalıdır. Afrika’dan gelen öğrencilerin de Türk ailelerin yanında kalmasını ve sahiplik yapılması sağlanmalıdır. Böylece örf ve adetlerimizi de bilen insanların yetişmesini sağlamış oluruz” demiş olması Afrika’ya yönelik politika belirleyeceklerin dikkat etmesi gereken noktalar olarak dikkat çekiciydi. İlgimi çeken bildiri-lerden bir diğeri ise Yrd. Doç. Dr. Ahmed Sami el-AYDÎ'nin “Çağdaş Dönemde Mısır ile Türkiye Arasındaki Akademik ve kültürel ilişkiler” başlıklı çalışmasıydı. Mısırlı ve Azerbaycan’da yaşayan Ahmet bey bu bildirisinde Mısır’da var olan Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri hakkında bilgi verdi. Ona göre bu gün Mısır’da onun üzerinde Üniversite’de Türk Dili ve Edebiyatı bölümü bulunmaktadır. Aslında bunlara Türkoloji Bölümleri demek daha doğrudur. Zira bu bölümlerde aynı zamanda Türk tarihi de okutulmaktadır. Son yıllarda bu bölümlere ilgi artmıştır. Bölümün piri ise Mehmet Akif ERSOY’dur. Nitekim o burada Türkçe dersler veren ilk üstatlardan biridir.

Ben de bu sempozyumda ibadi kökenli Müslümanlar tarafından Kuzey Afrika’da bugünkü Ceayir sınırları içerisinde kurulan Tahert kentini anlattım. Şehrin merkezi unsurundan başlayarak fiziki yapısı ve demografik yapısı ile ilim kültür tarihi hakkında bilgiler verdim. Daha sonra da bildirimde yer almamasına rağmen muhataplarımı dikkate alarak Osmanlı döneminde bu devletin bir parçası olan İbadiler, sahip oldukları sosyal ve politik durumu hakkında bilgiler aktardım. Bunlardan biri olan ve Osmanlı döneminde mutasarrıflık Süleyman Barunî Paşa hakkında da ekstra bazı bilgiler aktardım.

“Afrika’da Türkler Sempozyumu”nun bu mazlum bölgeye ilginin uyanması temennisiyle...

Sempozyumun Programı

Birinci Panel: Modaratör: İlhan ERDEM

Prof. Dr. İlhan ERDEM, Selçuklular Zamanında Doğu Afrika ve Zengibar.

Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Afrika'da Kurulan ilk İslam Kentlerinden Biri: Tahert.

Doç. Dr. Ahmet SAĞLAM, Mısır'da Gayr-i Müslim Topluluklar.

Doç. Dr. Süleyman DÖNMEZ, Afrika'da Felsefe ve Anadolu Mistisizmi.

İkinci Panel: Modaratör: İlhan ERDEM

Doç. Dr. Mustafa KILIÇ, Eyyubiler Döneminde Nübe.

Yrd. Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL, XI. Asır'da Büyük Sahra'nın Batısında Mağrib'de İslami İslahat Hareketi: Abdullah b. Yasin ve Murabıtlar.

Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN, Sultan Kalavun ve Hanedan Dönemi Afrika'da Memluklar.

Necmettin AYAN, XIII. Asır Juzey Afrika'sında Haçlı Türk Mücadeleleri.

Üçüncü Panel: Modaratör: Prof. Dr. Sabit DUMAN

Yrd. Doç. Dr. Ömer BOZKURT, Endülüs ve Kuzey Afrika'nın Anadolu Tasavufundaki Yeri.

Mustafa KULU, (Doktora Öğrencisi) Türkiye Kuzey Afrika İlişkilerinde Sufiliğin Etkisi.

Yrd. Doç. Dr. Ahmet NEGM, On Altıncı Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı-Mısır İlimi İlişkileri: Ezher Örneği.

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Murat GÜZEL, Kölelikten Şeyhlige: Şazeliyye Tarikatının Kurucu İsimlerinden Etiyopyalı Yakut el-Arşi.

Dördüncü Panel: Modaratör: Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Prof. Dr. Suat CERECİ, Afrika'daki Türk Sanat Yapıtlarının Korunmasına Yönelik Politikalar.

Prof. Dr. Bedrettin AYTAÇ, Sudan Arapçasındaki Türkçe Kelimeler.

Doç. Dr. M. Murat YÜCEŞAHİN, Afrika'nın Demografik Sorunları ve Geleceği.

Beşinci Panel: Modaratör: Bedrettin AYTAÇ

Prof. Dr. Orhan KILIÇ, Beyleybeylerinden Dayılara Trablusgarb'da Osmanlı Yönetimi ve Yöneticileri.

Yrd. Doç. Dr. Esra DOĞAN, Osmanlı'nın Mekke Deniz Kapısı Babu'l-Mendeb.

Dr. Hasan SAYILAN, Afrika'da Uluslararası Rekabet ve Türkiye.

İbrahim ASLAN Afrika'nın Güvenlik sorunlarına Afrikalı Çözüm: Bölgesel Örgütlenmeler.

Altıncı Panel: Modaratör: Prof. Dr. Orhan KILIÇ

Prof. Dr. Kadir ALBAYRAK, Afrika'yı Arz-ı mevud Edinmiş Senkretik bir Dini hareket: Rastafarianizm.

Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN, Afrika'nın Sömürgeleştirme sürecinde Berlin konferansı (1884-1885) ve Afrika Basınına Yansımaları.

Yrd. Doç. Dr. Kieran E. UCHEHARA, Understanding African Relationships; The Case of Eritrean-Ethiopian Border Dispute.

Fadime Gözde ÇOLAK, Dünya savaşlarından Gelen Özgürlük: Brinci ve İkinci Dünya Savaşlarının Afrika'nın Bağımsızlığına Etkisi.

Yedinci Panel: Modaratör: Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSÖY

Prof. Dr. Üçler BULDUK, Hülasa-i Ahvâl-i Buldân'a göre 19. Yüzyılda Osmanlı Afrika'sı.

Doç. Dr. Yüksel KAŞTAN, arşiv Belgeleri ışığında Türkiye Cumhuriyeti- Kuzey Afrika (Cezayir, Fas, Tunus) İlişkileri.

Ceren GÜLSELER, Kıtada İstikrar Hedefi ve Pan-Afrikalı Örgütler.

Sekizinci Panel: Modaratör: Prof. Dr. Kadir ALBAYRAK

Prof. Dr. Ahmet AKSIN, 19. Yüzyılda Rusya'nın Etiyopyadaki Siyasi ve Dini Faaliyetleri.

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSÖY, The Establishment of Anglo-Egyptian Rule: In Sudan and British Policies (1897-1914).

Yrd. Doç. Dr. Recep ÇELİK, İngiliz İstihbarat Raporları Işığında Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk-Mısır İlişkileri.

Dr. Nicola MELES, Some Italian Reports on The Red Sea and It's Revalry with The Ottoman (1899-1902).

Dokuzuncu Panel: Prof. Dr. Ahmet AKIN

Prof. Dr. Sabit DUMAN, Sudan Üzerinde İngiliz-Fransız Rekabeti: Fachoda Krizi

Prof. Dr. Ali Engin OBA, Türk Dış Politikası ve Afrika: Afrika'nın Türk Diplomasisinin Etkinlik Alanı Haline Gelmesi.

Yrd. Doç. Dr. Ahmed Sami el-AYDÎ, Çağdaş Dönemde Mısır ile Türkiye Arasındaki Akademik ve kültürel ilişkiler.

İlhan ZENGİN, “Modern Sudan'ın Şekillenmesinde Mısır Hidivliğinin Katkıları”

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
YAZIM KURALLARI

Yazım İlkeleri

1. Tercih edilen dil Türkçe olmakla birlikte diğer dillerdeki (Arapça, İngilizce, Farsça) makalelere de yer verilir.
2. Yayınlanması talebiyle gönderilecek yazılarda aşağıda detaylandırılan ve Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin her sayısının sonunda yer alan kaynak gösterim kurallarına riayet edilmelidir. Makalelerle birlikte 200 kelimeyi geçmeyen ve beş adet anahtar kelime içeren Türkçe ve İngilizce özet gönderilmelidir. [Arapça makaleler için ise, İngilizce ve Arapça özet gönderilmelidir]
3. Başvurular e-posta veya basılı olarak dergi düzenleme kurulu üyelerine gönderilir. E-posta yoluyla makalelerini gönderecek olan yazarlar makale metinlerini yazım kurallarına uygun olarak mehmetmahfuz@gmail.com ;capakibrahim@hotmail.com mail adreslerinden birine göndermelidirler.
4. Sayfa Düzeni: A4 boyutunda olmalıdır. Kenar boşlukları soldan ve sağdan 2,5 cm; üstten ve alttan 2,5 cm olmalıdır.
5. Metin kısmı Times New Roman yazı tipi, 12 puntoyla, başlıklar ise 13 punto ve **bold** olarak, metnin tamamı 1,5 satır aralıkla, dipnotlar ise tek satır aralıkla ve 10 punto ile yazılmalıdır.
6. Metinde dipnot numaraları noktalama işaretlerinden önce kullanılmalıdır.

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
DİPNOT VE KAYNAK GÖSTERME KURALLARI

A. DİPNOT
- KİTAP

- Atıf yapılan eser Latin harfleriyle kaydedilecek ise, atıfta bulunulan ilk dipnotta; Müellif veya müelliflerin adı ve soyadı, *Eserin Adı (İtalik olarak)*, tahkik, tercüme, neşir, editör veya hazırlayanın kişi veya kişilerin adı ve soyadı (Varsa), Basım Yeri ve Tarihi, Cildi (Varsa), sayfa numarası.
Örnek = Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Târîhu 'l-Taberî, Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülük*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut 1967, IV, 201.
İrfan Aycan - M. Mahfuz Söylemez - Necmettin Yurtseven, *Apokrif tarih yazıcılığı, Mısır 'ın fethi bağlamında bir eser incelemesi*, Ankara 2003, s. 92. [NOT: 3'ten fazla müellif veya tercüme-tahkik vs. yapan varsa sadece ilk yazarın veya tahkik-tercüme vs. yapan kişinin adı verilir diğer yazarlara da "vdg" ibaresi ile işaret edilir]
- Bundan sonraki dipnotlarda aynı esere atıf yapılacaksa; Müellifin Soyadı, *Eserin Adı (İtalik olarak)*, Cild (varsa), sayfa numarası.
Örnek = Taberî, *Târîhu 'l-Taberî*, IV, 224.
Aycan vdg, *Apokrif tarih yazıcılığı...*, s. 114.
- Kaynak olarak kullanılan eserin künyesi Arap harfleriyle kaydedilecekse, kaydedildiği ilk dipnotta; Müellif veya müelliflerin adı ve soyadı, **Eserin Adı (Kalın Punto ile)**, tahkik, tercüme, neşir, editör veya hazırlayanın kişi veya kişilerin adı ve soyadı (Varsa), Basım Yeri ve Tarihi, Cildi (Varsa)/sayfa numarası.

Örnek = ابو جعفر ابن جرير محمد بن جرير طبرى، تاريخ الطبرى، تاريخ الامم والملوك، تحق. محمد ابو الفضل ابراهيم، بيروت، ٢٠١٤، ١٩٦٧

- Bundan sonraki dipnotlarda aynı esere atıf yapılacaktır;

Müellifin Soyadı, **Eserin Adı (Kalın Punto ile)**, Cilt (varsa)/sayfa numarası.

Örnek = طبرى، تاريخ الطبرى، ٢٠١٤/٤

-MAKALE VEYA MAKALE TÜRÜNDEKİ ÇALIŞMALAR

- Kaynak olarak kullanılan bir makale çalışması Latin harfleriyle kaydedilecek ise ilk dipnot verilen kısımda;

Müellif veya müelliflerin adı ve soyadı, “Makalenin Adı” (Tırnak İçinde), tercüme eden kişinin adı (Varsa), *Yayımlandığı Dergi veya Ansiklopedinin Adı (İtalik Olarak)*, Cilt Numarası (Varsa), Sayı Numarası (Varsa), Yayımlanma Yeri ve Tarihi, sayfa numarası.

Örnek = İbrahim Çapak, “Mevlana’nın *Mesnevi*’si ve Mantık”, *İslami İlimler Dergisi*, C. 6, Sa. 2, Çorum 2011, s. 74.

- Kaynak olarak kullanılan ansiklopedi maddesi türünden bir çalışma ise ilk dipnot verilen kısımda;

Müellif veya müelliflerin adı, “Ansiklopedi Maddesinin Adı” (Tırnak İçinde), *Yayımlandığı Ansiklopedinin Adı (İtalik Olarak)*, Yayımlanma Yeri ve Tarihi, Cilt Numarası, sayfa numarası.

Örnek = Feridun Emecen, “Şâhin Giray”, *DİA*, Ankara 2010, XXXVIII, 276.

- Kaynak olarak kullanılan sempozyum, konferans, panel türünden gerçekleştirilmiş ilmi toplantılarda sunulmuş metin türünden bir çalışma ise ilk dipnot verilen kısımda;

Müellif veya Müelliflerin Adı, “Bildirinin Adı” (Tırnak İçinde), *Sempozyum-Konferans vs. Adı ve Hangi Tarihler Arasında Gerçekleştiği (İtalik Olarak)*, Yayımlanma Yeri ve Tarihi, sayfa numarası.

Örnek = Şevket Kotan, “Cahiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesilik”, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz 2011*, İstanbul 2011, s. 185.

- Makale veya Ansiklopedi maddelerinin ilk geçtikleri yerden sonraki kısımlarda yeniden atıfta bulunulacaktır;

Müellif veya Müelliflerin Soyadı, “Makale”, sayfa numarası.

Müellif veya Müelliflerin Soyadı, “Madde Adı”, *Ansiklopedinin Adı*, Cilt, sayfa numarası.

Müellif veya Müelliflerin Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Örnek = Çapak, “Mevlana’nın *Mesnevi*’si ve Mantık”, s. 77.

Emecen, “Şâhin Giray”, *DİA*, XXXVIII, 277.

Kotan, “Cahiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesilik”, s. 186.

- Makale türünden atıfta bulunulacak çalışmanın ismi Arap harfleriyle kaydedilecekse, ilk dipnot verilen kısımda;

Müellif veya müelliflerin adı ve soyadı, “Makalenin Adı (Tırnak İçinde)”, tercüme eden kişinin adı (Varsa), **Yayımlandığı Derginin Adı (Kalın Punto ile)**, Cilt Numarası (Varsa), Sayı Numarası (Varsa), Yayımlanma Yeri ve Tarihi, sayfa numarası

Örnek = تمام عودة العساف، «شهادة غير المسلمين» مجلة العلوم الاسلامية، ج.٦، ر.٢، ج.٢٠١١، ص. ٣٤

-TEZ

- Atıfta bulunulan eser, doktora, tıpta uzmanlık, yüksek lisans vs. gibi çalışma olup, Latin harfleriyle kaynak gösterilecek ise, ilk dipnot verilen kısımda;

Müellifin Adı Ve Soyadı, *Tezin Künyesi (İtalik Olarak)*, Tezin Derecesi ve Hangi Üniversitede Tamamlandığı, Yayım Yeri ve Yılı, sayfa numarası.

Örnek = Fikret Soyal, *İlk dönem İslam kelimelerinin Teslis eleştirileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 123.

- Bundan sonraki dipnotlarda aynı esere atıf yapılacaksa;
Soyal, *İlk Dönem İslam Kelamcılarının Teslis Eleştirileri*, s. 135.
- Atıfta bulunulan eser, doktora, tıpta uzmanlık, yüksek lisans vs. gibi çalışma olup, Latin harfleriyle kaynak gösterilecek ise, ilk dipnot verilen kısımda;
Müellifin Adı Ve Soyadı, **Tezin Künyesi (Kalın Punto ile)**, Tezin Derecesi ve Hangi Üniversitede Tamamlandığı, Yayım Yeri ve Yılı, sayfa numarası

Örnek = محمد عبدالحافظ، دفاع الشيخ مصطفى صبري عن الفكر، الرسالة الدكتوراة، جامعة الازهر كليتا اصول الدين، القاهرة ١٤١٠هـ، ص ٣٥

B.KAYNAKÇA

-KİTAP

- Makale çalışması içerisinde dipnotlarda atıfta bulunulan kitap türündeki eserler Latin harfleriyle kaydedilecekse, Kaynakça'da şu şekillerde gösterilir;
Müellif veya müelliflerin SOYADI ve Adı, *Eserin Adı (İtalik olarak)*, tahkik, tercüme, neşir, editör veya hazırlayanın kişi veya kişilerin adı ve soyadı (Varsa), Cildi (Varsa), Basım Yeri ve Tarihi.
Örnek = TABERÎ, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Târîhu 'l-Taberî, Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülük*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, C. IV, Beyrut 1967.
AYCAN, İrfan – SÖYLEMEZ, M. Mahfuz – YURTSEVEN, Necmettin, *Apokrif tarih yazıcılığı, Mısır 'ın fethi bağlamında bir eser incelemesi*, Ankara 2003.
- Makale çalışması içerisinde dipnotlarda atıfta bulunulan kitap türündeki eserler Arap harfleriyle kaydedilecekse, Kaynakça'da şu şekillerde gösterilir;
Müellif veya müelliflerin SOYADI ve Adı, **Eserin Adı (Kalın Punto ile)**, tahkik, tercüme, neşir, editör veya hazırlayanın kişi veya kişilerin adı ve soyadı (Varsa), Cildi (Varsa), Basım Yeri ve Tarihi
Örnek = ابو جعفر ابن جرير محمد بت جرير، تاريخ الطبرى، تاريخ الامم والملوك، تحق. محمد ابو الفضل ابراهيم، ج ٤، بيروت ١٩٦٧

-MAKALE

- Makale çalışması içerisinde dipnotlarda atıfta bulunulan makale türündeki eserler Latin harfleriyle kaydedilecekse, Kaynakça'da şu şekillerde gösterilir;
Müellif veya müelliflerin SOYADI ve Adı, “Makalenin Adı” (Tırnak İçinde), tercüme eden kişinin adı (Varsa), *Yayımlandığı Dergi veya Ansiklopedinin Adı (İtalik Olarak)*, Cilt Numarası (Varsa), Sayı Numarası (Varsa), Yayım Yeri ve Tarihi, makalenin sayfa aralıkları.
Örnek = ÇAPAK, İbrahim, “Mevlana'nın *Mesnevi*'si ve Mantık”, *İslami İlimler Dergisi*, C. 6, Sa. 2, Çorum 2011, s. 65-77.
EMECEN, Feridun, “Şâhine Giray”, *DİA*, C. XXXVIII, Ankara 2010, s. 275-277.
KOTAN, Şevket, “Cahiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesîlik”, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz 2011*, İstanbul 2011, s. 177-188.
- Makale çalışması içerisinde dipnotlarda atıfta bulunulan makale türündeki eserler Arap harfleriyle kaydedilecekse, Kaynakça'da şu şekillerde gösterilir.

Müellif veya müelliflerin SOYADI ve adı, "Makalenin Adı (Tırnak İçinde)", tercüme eden kişinin adı (Varsa), **Yayımlandığı Derginin Adı (Kalın Punto ile)**, Cilt Numarası (Varsa), Sayı Numarası (Varsa), Yayımlanma Yeri ve Tarihi, makalenin sayfa aralıkları

Örnek = تمام عودة «شهادة غير المسلمين» مجلة العلوم الإسلامية ج. ٦، ر. ٢٠١١، ج. ٢٠١١، ص. ٢٩-٤٦ العساف

-TEZ

- Makale çalışması içerisinde dipnotlarda atıfta bulunulan tez türündeki eserler Latin harfleriyle kaydedilecekse, Kaynakça'da şu şekillerde gösterilir;

Müellifin SOYADI ve Adı, *Tezin Künyesi*, Tezin Derecesi ve Hangi Üniversitede Tamamlandığı, Yayımlanma Yeri ve Yılı.

Örnek = SOYAL, Fikret, *İlk dönem İslam kelimelerinin Teslis eleştirileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

- Makale çalışması içerisinde dipnotlarda atıfta bulunulan tez türündeki eserler Latin harfleriyle kaydedilecekse, Kaynakça'da şu şekillerde gösterilir

Müellifin SOYADI ve Adı, **Tezin Künyesi (Kalın Punto ile)**, Tezin Derecesi ve Hangi Üniversitede Tamamlandığı, Yayımlanma Yeri ve Yılı

Örnek = عبدالحافظ محمد، دفاع الشيخ مصطفى صبري عن الفكر، الرسالة الدكتوراه، جامعة الأزهر كليات أصول الدين، القاهرة ١٤١٠

Genel Kısaltmalar

a.g.e.: Adı Geçen Eser	İ.S. : İsa'dan Sonra
amlf. : Aynı Müellif	krş.: Karşılaştırınız
b.: Bin, ibn	Ktp.: Kütüphane/Kütüphanesi
bkz.: Bakınız	nr.: Numara
bl.: Bölüm	nşr.: Neşreden
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi	ö.: Ölümü
bs.: Baskı	s.: Sayfa
C.: Cilt	Sa.: Sayı
çev.: Çeviren	sad.: Sadeleştiren
der.: Derleyen	thk.: Tahkik eden, Şerh eden
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi	ts.: Tarihsiz
ed.: Editör	trc. : Tercüme Eden
h.: Hicrî	tsh.: Tashih Eden
haz.: Hazırlayan	vb.: Ve benzeri
hk.: Hakkında	vd.: Ve devamı
İA : MEB İslam Ansiklopedisi	vdg.: Ve diğerleri
İ.Ö. : İsa'dan Önce	vr.: Varak
	y.y.: Yayımlanma yeri yok